

Жаңы Ала-Тоо

2011, 10 (30)

ЭЛ АРАЛЫК АДАБИЙ-КӨРКӨМ ЖУРНАЛ
кыргыз жана орус тилдеринде

Директор, башкы редактор Тилек МУРАТАЛИЕВ

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ:

СУЛТАНОВ Омор –

редакциялык кеңештин төрагасы,

Кыргызстан:

АБЫЛКАСЫМОВА Майрамкан,

АКМАТАЛИЕВ Абдылдажан,

БОНДАРЕНКО Олег,

ЖЕТИМИШЕВ Сейит,

КАЛБАЕВ Абдымомун,

КУЛТЕГИН Кожогелди,

ҮКҮБАЕВА Лайли

АБДУЛЛАЕВ Чингиз (Азербайжан),

ДЕЛИӨМЕРОГЛУ Якуп (Түркия),

ОРОЗАЛИН Нурлан (Казакстан),

МАРКИШ Давид (Израиль),

МЕХМОН Бахти (Тажикстан),

КОВСКИЙ Вадим (Россия)

РЕДАКЦИЯЛЫК ЖАМААТ:

Айдарбек САРМАНБЕТОВ –

башкы редактордун орун басары

Жылкычы ЖАПИЕВ –

редактор

Алым ТОКТОМУШЕВ –

редактор

Жакин ТЕҢИРБЕРГЕНОВА –

корректор

Рахим ТӨЛӨБЕКОВ –

дизайнер

Нурлан КЫДЫКОВ –

дизайнер

Альбина КАСЫМОВА –

оператор

Кол жазмаларга пикир айтылбайт жана кайтарылып берилбейт. Редакция бардык авторлор жана заказчылар (китеп, жарнама, плакат, буклет ж.б.) менен кызматташууга дайыма кызыкдар.

Журнал редакциянын басма-компьютердик борборунда даярдалды.

РЕДАКЦИЯНЫН ДАРЕГИ:

720031, Бишкек шаары,

М. Горький к. – 1А. Тел: 53-08-84

E-mail: Jany.alatoo@gmail.com

Күбөлүк: № 1510

Терүүгө 10.06.2011. берилди.

Басууга 1.11.2011. кол коюлду.

Форматы 70x100¹/₁₆, Көлөмү 15 б.т.

Заказ № 776. Нускасы 2000

Бул санда

Түгөлбай КАЗАКОВ Эсимде3	Дүйнө поэзиясынан136
Омор СУЛТАНОВ Акыркы күндүн ыргагы41	Иван ЮВАЧЕВ Курбан-джан-датха, кара-киргизская царица Алая146
Кубанычбек МАЛИКОВ Бүркүт баяны51	Давид МАРКИШ Бесполезные ископаемые166
Абды САТАРОВ Ыр дептерден73	Тайгөрө БАТЫРКУЛОВ Толувай сынчы жана Эшкара ырчы биздин баваларыбыз183
Абдымомун КАЛБАЕВ Карышкырлар улуганда80	Энтони ХОПКИНС «Мени азыр Шекспир, британдык таштандылар кызыктырбайт»200
Топчугүл ШАЙДУЛЛАЕВА Геркоо93	Эйваз ЗЕЙНАЛОВ Чоң атасы менен небере203
Ишенбек ЖУНУШЕВ Айлакер102	Болот ШАБДАНАЛИЕВ Аш балбаны Алыбай206
Айзада ЭСЕНЖАН кызы Ырлар108	Өзүбек АБДЫКАЛЫКОВ «Кустотерапия»216
«Манас» эпосунун айдыңындагы акыркы айгай?111	Адабият жаңылыктары223
Абдыкерим МУРАТОВ Туяк акын – Туяк Эрназар уулу129	

Мукабанын биринчи бетинде Кыргыз Эл артисти Түгөлбай Казаков

УРМАТТУУ ОКУРМАНДАР!

Бардык почта түйүндөрүндө
«Жаңы Ала-Тоо» журналына
2012-жылдын I жарым жылдыгына
жазылуу жүрүп жатат.
Жазылуу индекси – 77324
6 айга – 480 сом
3 айга – 240 сом (редакциялык баа)
«Жаңы Ала-Тоо» журналын I-санынан баштап окуйм деген
окурмандар редакциядан алышса болот.

«Турар» басмасынын басмаканасында басылды.
Бишкек ш. 720031, М. Горький к. 1А. Телефонун: 53-08-89; Факс: 53-08-91.

КАЗАКОВ Түгөлбай – 1951-жылы 2-январда (документ боюнча 28-май) Талас районундагы Көпүрө-Базар айылында туулган. Ошол айылдагы Токтогул орто мектебинде, борбордогу №5 мектепте окуган. 1973-жылы Кыргыз Мамлекеттик искусство институтун бүтүргөн.

Республиканын көптөгөн чыгармачылык мекемелеринде, анын ичинен Мамтелерадионун төрагасы, КР маданият министрлигинин 1-орун басары болуп иштеген. «Асаба», «Агым» гезиттеринде баш редактордун орун басары, «Алас» гезитинин баш редактору болгон. 2008-жылдан Коомдук телерадиодо баш редактор.

Эки китептин автору. 30дан ашуун даректүү фильмдерге, 5 толук метраждуу көркөм фильмдерге, спектаклдерге музыка жазган. Молдовада, Азербайжанда, Иранда, Казакстанда, Тажикстанда жана Кытайда өткөн эл аралык фестивал, конкурстардын лауреаты. Россиядагы Эл аралык музыкалык коомдун, АКШнын экс-президенти Джеймс Картердин эл аралык комиссиясынын мүчөсү.

1981-жылы Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгы, 2005-жылы КР Эл артисти наамы ыйгарылган.

Жаңы китептен

МИҢ КАНАТТУУ ТАЛАНТ

Маркум устат Салижан Жигитовдун чыгармачылыгына тикир айткандар ага сөзсүз бир илдет илээр эле. Достору да, кастары да. Көзү тирүүсүндө да, көзү өткөндөн кийин да. Ал болжол менен мындай: С. Жигитов адабияттын ар кандай жанрына чарпыла берип, чачылып, чабылып кетти. Бирөөнү кармаса катырмак. Ошентип кастарынын айтымында, «ара жолдо калды». Досторунун айтымында, «мындан да мыкты чыгармаларды жаратмак». Анда акыйкат үлүшү канча экендигин билбейм, билгеним бир жанрга жанын бергендер деле кыргыз адабиятын жарытып ийген жок, ал жаатынан» тийип-качкан» Жигитовдун деңгээлине жетмек түгүл, жакындагандар сейрек.

Пушкин бир учкай байкоо жазып кетиптир. «Таланттын бир түрдүүлүгү, канчалык терең десек дагы, акылдын бир жактуулугун далилдейт» – дейт ал.

Анын өрнөгүн өзү көрсөттү. Турмуш сыяктуу тынымсыз кыймылдагы, албан түс аракеттеги ар түркүн, ар жактуу, ар жанрлуу чыгармалары менен. Чыңгыз Айтматов деле ошондой: прозасы жеткен чокуну эле тиктеп отурган жок. Не деген публицистикаларды – коомдун, адабияттын, тарыхтын маселелерин жазды, кыргыз киносу менен театр драматургиясынын деңгээлин көтөрүүгө көмөктөштү. Кийин билинди, ыр жазыптыр, атүгүл музыка дүйнөсүнө «кол салып» ийиптир...

Аткан таң менен баткан күнгө кайдыгер карабаган художниктер ошентет. «Ичтеги желин» кандай жол менен болсо дагы чыгарат. Айтмакчы, ал «жел» айлана-чөйрөнү ойготот, дүйнөнү өзгөртөт. «Дүйнө бизди өзгөртөт, биз дүйнөнү өзгөртөбүз» деп Айтматов кооз сөз үчүн айтпаса керек.

Түгөлбай Казаковдун «Эсимде» деген прозалык чыгармасын окуп атып ошону ойлодум. Түгөлбай да ошондой художниктердин уркуна кирерин эстедим. Япон жазуучусу Я. Кавабатанын атактуу «Миң канаттуу турна» романынын атын бура тартып, бу кичинекей киришимемди «Миң канаттуу талант» атаганым да ошондон. Бир канаттуу талант болбойт.

Мен Түгөлбайдын өзүн да, чыгармачылыгын да жаакшы эле билем го деп ойлойм. Жеке мамилеге келсек, шүгүрчүлүк, ал жаатынан «стажыбыз» жетиштүү. Мен аны мектепти бүтүп, политехника институтуна киргенден баштап билем десем болот. Эртелеп акырет кеткен көйкашка агасы – Аман Токтогулов экөөбүз жаакшы жолдош элек. Арабыз бир-эки жааш эле айырма болгону менен анын кыйла жардамы тийип, жаакшылыгы жуккан. Чыгармачылык жактан да, турмуш жаатынан да. Түгөлбай экөөбүз башкалардан озунуп таанышып, ага-инидей мамиле түздүргөн да Амандын аркасы. Азыр ойлосо, Аман экөөбүздү табыштырган поэзияга болгон кумардык сыяктанат. Түгөлбай экөөбүздү да боор тарттырган ошол, анан... эстегенде жандүйнөнү «дүр-р» эттирип жандырып жиберген Амандын элесибди дейм.

«Эсимде» тууралуу эки ооз сөз айтам деп, сентименталдуулукка алдырып баратат өңдөнөм. Балким чыгармага катышкан адамдардан, асыресе Түгөлбайдын апасы, Эсен байке, дегеле Токтогуловдордун (Казак чоң атасы) таржымал-таалиминен аздыр көптүр кабарым бардыгы үчүндүр? Балким жандүйнөдөн ушунчалык табигый, жөнөкөй, акырын агып чыккан, кудум аябай бышкан кезде «топ» этип үзүлүп түшкөн алма сыягындагы бул аңгеме менин аң-сезимимди ошентип ойготконунан уламдыр?

Айтору бу да Түгөлбай Казаковдун талантынын бир «канаты», универсалдуулугунун бир белгиси деп ойлойм. Түкөң кайсыл ишти болбосун катыра аткаарарын аны менен чогуу иштеген кишилер билет. 15 жылга чукул аны менен бирге «Асаба», «Агым», «Алас» гезитинин суугуна тоңуп, ысыгына тоңгон биз жаакшы билебиз. Сүйлөсө тилинен мөөрү көрүнгөн, жазса калеминен көөрү төгүлгөн, ырдаса жүрөгүнөн кызыл жалын күү аккан Түкөң чыгармачылыкта: музыкада, поэзияда, журналистикада да ушундай, кайталангыс оригиналдуу, интеллекти бийик. Мына, прозадан да ошондой көрүндү. Ал чыгарган обондор, мисалы мага, бүтүндөй бир поэма, бир трагедиялуу мистерия, каарманы өзү сыяктуу сезилет. «Эсимдеде» болсо турмуштун тең салмагы орногондой, бейпилдик түшкөндөй, ойкуштаган окуя, оорулуу фантазия, жалган пафосу жок, жай, салмактуу айтылган аңгеме-маек, каарманы өзү сыяктуу таасир калтырат.

Оригиналдуулук жөнүндө бир-эки сөз. Биздин акын-жазуучуларда да, музыкант-обончуларда өз парадоксу, өз ой жүгүртүү системасы менен өзгөлөрдөн кантип айрымаланабыз б.а., оригиналдуулукка кантип жетебиз деген аракет жок. Канткен менен адам өзүнүн башкаларга окшобогон жүзү, үнү менен айбандардан айырмаланат. Биздин таланттардын көбүндө «ички сабаттуулук» – интеллект жетишпейт. Ошон үчүн «совхоздун ак койлорундай окшош» проза, поэзия, музыка чыгармалары жайнап кетти.

Т. Казаковдун кайсы чыгармасы болбосун, эмне үчүн кыргыз көркөм өнөрүнүн фонунда аттын кашкасындай көрүнүп, бөлүнүп турат? Кийинки мезгилде обон чыгарып, музыка жазбай калганын бир себеби, аны «совхоздун ак койлоруна» кошкусу келбегениен уламдыр? Ошон үчүн көөдөнгө батпаган ой-сезимдерин чыгаруу жолун поэзиядан, прозадан издеп аткандыр?

Айтору Түкө тууралуу айта турган сөз түгөнбөйт. Бизден кийин да түгөнбөйт. Жердешилеринен укканым бар: апасы акылман, аябагандай чечен киши эле дешет. Балдарынын атын да ырымдап, Эсен, Аман, Түгөл, анан бай болсун деп, койгон имиш. Материалдык жагын билбейм, балдары рухий жактан түгөл, түмөн, бай чыкты дээр элем. Анын бири – Түгөлбай Казаков быйыл пайгамбар жашына келиптир. Анын жана жаңы керемет прозасы – «Эсимденин» этегин кармап, көңүлдө жүргөн ойлорумду ортого салдым. Ошого каниет.

АЛЫМ ТОКТОМУШЕВ

ЭСИМДЕ

Кеп башы

Мындай бир аңгеме бар: кемпир-чалдын баласы онду бүтүп, же иштебей, же окубай, андан да кордугу – үйлөн десе болбой колоктоп эле басып калбайбы. Чалдын айласы кетип кайнисине барат. Ал военкоматтын чоңу экен. «Балага бирдеме дечи, үйлөнсүн» – дейт. Анысы «айт-дуа!» болуп турган кези экен, баланы алдырат да, чорт-морт сүйлөп кайра кууп жиберет. Бала шелпейип үйгө келет. Чал балкасын тыкылдатып иш кылып отурган экен.

– Бардыңбы, эмне деди?

– Бардым. Же аскерге барасың, же катын аласың деди го... Чал саал ойлонууп туруп айтат: – Ал энди, балам, алдыңда эки жол туру. Же катын аласың, же аскерге барасың. Катын алсаң – курудун, сен ушу аскерге барат окшойсуң. Ал энди аскерге барсаң да алдыңда эки жол туру – же Чеченстанга түшөсүң, же Ооганстанга барасың. Чечендерге барсаң курудун. Сен Ооганстанга барат чыгарсың. Ооганстанга түшкөндө да алдыңда эки

жол жаткан болор. Же барар менен битсакалдардын колуна түшөсүң, же биздин аскерлер менен согушка киресиң. Колго түшсөң курудуң – өлүгүң көмүлбөй сайда калып, ит-кушка жем болосуң. Ушу сен согушка кирет окшойсун.

Балка тыкылдап жатат, баладан өң кеткен. Чал кебин улап жатат:

– Ал энди согушка киргенде да алдында эки жол туру – же дайынсыз кетесиң, же сөөгүңдү чиңк жашик менен жөнөтөт. Дайынсыз кетсең курудуң. Бизди да курутасың. Андыктан чиңк жашик менен келерсиң.

Анда да алдында эки жол турат. Же табытка салып, жаназанды окуп жерлейбиз. Же чиңк-миңкиң менен көмдүрүшөт. Антсе курудуң. О дүйнө албай, ит кылат.

Баланын эки көзү алайып, жаш айланып, таптакыр эле өңү өчүп калат. Чал кебелбей балкасын тыкылдатып, баланын үрөйүн үркүткөн бойдон кепти аяктап баратат:

– Өшөнтүп сени мусулманча көмөбүз. Көмүлгөндөн кийин да алдында эки жол бар, балам. Сен жер бетине же бака жалбырак болуп чыгасың, же карагай болуп кайтасың. Бака жалбырак болсоң курудуң. Сени баары тебелейт. Үстүңө сийбеген жан калбайт. Ушу сен карагай болуп чыгарсың. Анда да алдында эки жол бар. Сенден же мектептин туалетин тургузат, же даарат кагаз чыгарышат. Туалет болсоң курудуң, балам. Даараткагаз болорсун. Мында да алдында эки жол бар. Же мужской туалетке түшөсүң, же женский туалетке барасың. Мужскоюна барсаң курудуң. Сен женскийге барат чыгарсың. Ал энди женскийге барганың – катын алганың, балам!

* * *

Менин да алдымда эки жол турду. Же көргөн-билгендеримди эч кимге айтпай ала кетем, же кагазга түшүрөм. Ичиме кетсе курудум. Кагазга түшүрөт окшойм. Ал энди кагазга түшүрсөм – калтыарым ошол! – дедим да жазуучулардын «Арашан» чыгармачыл үйүнө келип түштүм. «Прописка» болдум. Ал күн өлдү. Эртеси жазуучуларды туурап суу жээгинде нары-бери бастым. Эчтеме чыгар эмес. Баш жазыш керек дешти. Жаздык. Ал күн да өлдү.

Башкалар бөлмөлөрүнө кирип кетип эле роман-поэмаларды шуулдата жазып жаткансыйт.

Мен эле эмнеден баштарымды билбейм. Дайранын шоокумун тыңшап, жээкте дардайып жатып уктап да калыпмын. Турсам дайыма салмактанып турчу башым жеңилдей түшүптүр (турмуш башка чапкандар дайранын жээгинде укташ керек экен).

Карасам алдымда эки жол турат: же жазам, же кетем. Кетсем – тилегим куруду, жазат окшойм деп калдым. Оюм бир жерге токтобой койду. Бир туруп ыр жазам, бир туруп макала жазам, бирок жазайын деп келген эскерүүмдү баштай албай, жети күндөн кийин өзүмө «ашка жүк» деген ат койдум да шаарга кайттым. Эскерүү жазыш колдон келбес иш экен деп, аны ойлогондон да тартынып калгам. Унутулуп да бараткан. Мүмкүн жазылбай деле калмак.

Мелис Эшимкановдун жазбагандын жанын сууруган бир керемет гезити бар эле «Асаба» деген. Ал – акындан экономист, сүрөтчүдөн куудул, обончудан саясатчы чыгарган өзүнчө эле бир фабрика болду. Ошонун планына балалыгымдан бир эскерүү кирип кетип, айла жок жазып баштаган жайым бар. Аны да жөн бербей «Алтын балалык» китебинен үзүндү деп чыгарып ийип (өпкөсү жок кишиге айла жок да), ал ортодо «Китебинди мен чыгарам, башкаларга кайрылба» деген демөөрчү пайда болуп (күтпөгөн жерден МАИдей чыга калып, кайра кабарсыз кеткендер да болот экен), «Арашанга» сыздым.

«Арашан» касиеттүү жер дешти. Мында не деген залкарлар нечен керемет чыгармаларды жаратып кетишкен экен. Алардын аурасы ар бөлмөдө уюп турарын, жазам дегенге жардам берерин айтышты. Ошол эле учурда Омоке, Омоке дегенибиз Омор Султанов айткандай, бир шариги жылып кетип, кайра ордуна кайтпай калгандар да келип жүргөнүн, алардын да аурасы ар кайсы бөлмөдө акшындап турарын айтып үрөйдү учурушту.

Кандайына туш болгонумду билбейм, бирок аябай чайналдым. Баарынан да ичимдеги редактор менен сынчыныкы өттү! Улам бир жолду тандасам эле жаратпай салышат. Улам бир ойду көтөрөм, турган жеринен жыга чабышат. Стил, жанр, оң-терс каарман, образ-мобраз дей беришип, жөн койсом, соцреализмден лекция окуганы турушат. Аларды уксам дегеле эч нерсе жазар эмесмин. Акырында тойдум силерге дедим да, көңүлүмө кандай туура келсе, ошондой жазып кирдим.

... Бала кезимде кийим-кечесин тонотуп, турсичен калган кишини көргөм. Ал биздикине келип, Эсен байкеме: «Эсеш, шым десем катуу тиер, шымыраак бирдемең барбы?» деген эле. Анын сыңарындай, китеп десем катуу тийбесин, китебирээк бирдеме болду.

АЛТЫН БАЛАЛЫК

Балалыгым Таластын баш жагындагы Көпүрө-Базар деген айылда өттү. Абасы да, суусу да таптаза. Бизден өйдө кийиктер эле жашайт. Тоолор бийик, жылдыздар жакын. Жылдын жарымы кыш. Ал кезде кар калың түшүп, кыш узак болор эле. Кыш чилдесинде, январдын алгачкы

түнү кыштоодо, боз үйдө төрөлүпмүн. Жылым – Коён, жылдызым – Те-
кечер, дарагым – Пихта.

* * *

... Чоң калай кашыктагы өлгүдөй ачуу сары дары жана мени киринт-
кени жаткан тегерек темир чылапчын.

Бул өмүрдөгү эскерүүм ушул эки нерседен башталат.

* * *

«Анда үчтөн өтүп калгансың. Катуу тумоолоп ооруканада жаткансың. Эки сабактын ортосунда санаам тынбай чуркап келдим. Мени көргөндө дайыма көзүң бакырайып, сүйүнүп кетчү элең. «Түкү, мен келдим», – десем мойнуң шылкыйып тааныбай калыптырсың. Терезеден кетенчиктеп, ыйлап жибердим» – дейт байкем. Он сегиз жылдан кийин оорукананын терезесинен: «Күкү, мен келдим», – десем, дайыма эки колун сунуп талпынып турчу тун кызым үлдүрөп, мени тааныбай калганда тамды айланып, колуман эч нерсе келбесине ыза болуп ыйлап жибергем... Ызанын көз жашы жаман. Бирок ыйлабаган жакшылыкты билбейт...

* * *

Атам өмүрүнүн эң акыркы күнү (жайлоодо) таң атпай туруп отуруп, беймарал уктап жаткан бизди карап: «О, шордууларым ай, шордууларым!» – деп, бир өксүп алган экен. Элүү биринде кетип баратса, энесинин көзүн караган чиедей жаш балдары калып жатса, алардын маңдайын желөр жатындаш тургай аталаш да, чоң аталаш да, бабалаш да жакын тууганы болбосо, «кулакка» айдалып, же кайын-журттан киши калбаса...

Бала кезде туугандан да көңүлү калган жайы бар экен. Бир эсирген уруулашыбыз: «Бу жетимди Суусамырга баратканда Өтмөктүн белине корумдап салгыла!» – деп буйрук бериптир. Аны угуп калган бир чоң апабыз атамды качырып ийип, ал тээ төмөндөгү кыйыр туугандардын колунда жүрүп чоңоюп, эр жеткенде кайтып келген экен. Балким, балдары да ошол зөөкүрдүн урпактарынан кордук көрөт деп санааркагандыр, ким билет...

Балким, туулгандан өксүбөй, өлгөндөн өксүгөн ата-бабаларын, жетимдиктин жети кабат кайышы мойнун кескен, жалгыздыктын жанга баткан азабын тарткан өз өмүрүн ойлоп, капарсыз уктап жаткан балдарын ка-

рап, эми булар да көрбөгөн азапты көрөт турбайбы деген арман менен ташкерең тагдырдын алдында майышкандыр, ким билет...

Айтор, ошол күнү көөдөнү толо күйүт, алкымы толо арман менен көз жумган экен. Аны жакага апкелип жайына коюп, баш-аякты жыйгыча жайлоодогу жылкыларын, уй-койлорун «топурагы алтын морадерлор» талап кетишиптир. Малды ким карайт эле, апам боз үйдө отурса, эки агам чыйылдап үй түбүндө өкүрүп турса...

Атам өлгөндө сары бээси боз үйдүн эшигинен башын салып, көз жашын буурчактатып, кадимкидей ыйлаптыр. Айрым адамдарга караганда ошол жылкы күйүмдүүрөөк болгонбу дейм. Ошо сары бээни да сайга алпарып союп кетишкен экен, апам башын көтөрүп келиптир. Кийин кимиси канча мал жетелеп кеткени угулат. Айылдан нени жашыраласын. Бирок эч кимиси чычкак улак да кайтарган жок. Неге десе: «Токтогул бизге мал карыз болчу» – деп чыгышыптыр. Малдуу киши үрөргө ити жок кишиден карызга мал алат дегенге жинди киши да ишенбейт го дейм. Атам, балким, ушундай болорун сезип, ишенип дайындар жакыны жок ичтен зилдесе керек, ким билет... Кыскасы, «атанын малы балага мал болбойт» тура.

Атамдан айрылганда апам 32де, Эсен байкем ондо, Аман агам алтыда, мен беш айлык экенбиз. Ал киши: «Кудай ушу үч баламан айтсын» – деп, турмушка чыккан жок. Өмүрүн, жаштыгын бизге арнады. Тириликке үйрөткөнү менен ыбырсыган көртирилике бастырган жок. Дайыма: «Окугула, адам болгула. Силерге арам жакпайт. Тукумуңарда жок. Синбейт. Бирди алсаңар бештен ажырайсыңар. Дүнүйө эмне экенин көрбөдүкпү...» – дечү.

Атам: «Бир кезеги келгенде, казы, карта, жал жедим. Бир кезеги келгенде, жата калып кар жедим...» – деп «кулак» болуп кетиштир.

Адам өмүрү ушул төрт сапта турган жокпу? Ак менен карадай, күн менен түндөй, бар менен жоктой жалгашкан бул таамай төрт сап кимди гана күтүп турбайт да, кимге гана жолугуп, кимдерди гана эсине келтирбейт!

Таятам казал жазган, комузду, анан эмнегедир казактын домбурасын безилдете черткен киши болуптур. Ырдабаптыр. Жазган казалдарын жыйнап-жыйнап, уукка кыстарып койчу экен. Кийин аны кулакка тартабыз деп эки жигит келбейби. «Байсың, Совет өкмөтүнө каршысың, камайбыз, тап душмансың», тара-пара дешкен го. Ошондо таятам балдарын сооротуп: «Мени Олуя-Атага чейин (азыркы Тараз, биздин айылдан 200 чакырым алыс) айдап баргыча бу жигиттердин курсагы ачат, тамак даярда» – деп таэнеме казан астырат. Аңгыча жигиттердин бири: «Тигилер эмне?» – деп ууктагыларды көрсөтөт. «Ал менин казалдарым» – дейт таятам. «Совет өкмөтүнө каршы жазылган да, ээ?» – дейт тиги. Таятамдын ачуусу келип, ууктан бир түрмөгүн жулуп алып: «Каяктагы совет өкмөтү?! Ме, окубайсыңарбы» – деп тигилерге

сунат. Ал экөө тең кашайып кат тааныбаган немелер экен: «Тиякка алып барып тапшырабыз, ошондо көрөбүз эмне жазылганын» – дешет. Таятам аларга өмүр-өлүм жөнүндө бир-эки казал окуп берет да, машиненин фарасын тиктеген койдой маңырайып отурган кебетелерин бир аз карап туруп, анан ырларын жыйнап, күйүп жаткан отко бир барактан таштап отуруп өрттөгөн экен. Артында: «Кат тааныган бир урпагыма жетсе болбойт беле» – деп үнү каргылданып кетти дейт. Балдарынын маңдайынан жыттап-жыттап алып кете бериптир. Ошону менен казалы да калбай, домбурасынын да үнү өчүптүр... Каерде атылып, каерде көмүлгөнү белгисиз...

Таанем болсо замандын түрүн көргөн соң бир бала, бир кызын жетелеп Бишкектин үстүндөгү төркүндөрүнө келет. «Кулактын тукумдарына» камдалган катаал турмуш акыры үчөөнүн тең өмүрүн алып тынат.

* * *

...Тагдыр эки адамды кошпойм десе, жөөлөшүп турган жеринен адаштырат да, жолуктурам десе, жердин түбүнөн айдап келип көрүштүрөт тура...

Мен Таласка баратканда дайыма Меркеге токтоп өтөр элем. Аерде таанышым деле жок. Калаанын көрө турган деле эчтемеси жок. Токтогондо кыйратып кылар ишим да жок. Эстекем ырдагандай, кетейин десем кетким келбей, кандайдыр бир күч мени жибербей, бирде жок издегенсип эл аралап, бирде бирөөнү күткөнсүп чай ичип отурчумун.

Бир ирет жөнөй берерде бир карыя: «Карагым, Жамбылга чейин ала кетсең кантет?» – деп калды. «Ала кетейин, отурунуз» – дедим.

Жетимиштерге барып калган экен. Турмуш сыртын жулмалаган менен көкүрөгүн алалбаптыр. Жупуну кийинип алып эл аралап жүргөн падышадай эле сүйлөп келатат.

Сөз арасында:

– Сенин да акең Ленинби? – деп калды.

– Жок, Курманалы аке, – дедим. (Ошо кишини айылдагылардын баары аке дешчү). Анан барып казактар атаны аке дээрин эстедим. Ангыча:

– Ленинди көрдүң беле? – дейт мен таң калып карап калсам.

– А мен көргөм, – деп коёт.

– Каерден? – деп кызыга түштүм.

– Меркеде, Жамбылда, Шымкентте турат го колун сунуп, элден бир сом сурап! – дебеспи... Анан көпкө сүйлөгөн жок. Оо, бир кезде мени жаңы байкагансып ата-тегимди, эл-жеримди сурап кирди. Айткандарымды ыңгыранып көңүлсүз угуп отурган. Айылымды

айтканда жандана түштү. Анан атасы атактуу бай болгонун, жайкысын Суусамырга баратканда биздин айылдагы атасынын Кыштакбек деген досунукуна бир-эки күн өргүп, анын казалдарынан угуп, домбурасын эшитип жүрүшкөнүн айтып, ал кезде тестиер бала элем деп калды.

Жүрөгүм дүкүлдөп чыкты. Нечен жылдан бери ушу кишини күтүп жүргөн турбаймынбы! «Оо, карааныңан айланайын, таятамды көргөн киши!» – деп кыйкырып жибере жаздадым...

Машинени токтотуп, сыртка чыккандан кийин Кыштакбектин небереси экенимди айтсам, кайран карыя кайра-кайра бооруна кысып, улам тиктеп, улам кучактап бирдеме айткысы келип айталбай, үнү каргылданып, жашып кеткен эле...

Совет өкмөтү булардын да талканын чыгарыптыр. Атасын камап, малын ортого алып, бала-бакырасын Өзбекстандын чөлүнө ыргытып, өзбектердин малын кайтаргып коюптур. Аяктан 62-жылы араң дегенде Чымкентке келишиптир.

– Мага баары түш сыяктуу болду да калды, карагым! – деди, аягында.

* * *

Ошентип кечээ эле бакубат турган үй-бүлө кыйрап, үч кыз калат – Мыскал, Бермет (менин апам) жана Мөөркан. Улуу таэжем менен апамды мектептен кулактын тукумдары деп кууп чыгышыптыр. Алар окубай калышты. Апам: «Окубай гана калдым да...» – деп кийин арман кылып жүрдү. Ал мектепте класстын алдыңкысы болуп, латын алфавитин баштап калган экен, кийин кириллицаны өз алдынча үйрөнүп, карыганга чейин китеп, гезит-журналдарды окуп жүрдү. Мага кичинемде «Жолборс терисин кийген баатырды» обонго салып окуп бергени эсимде. Мөөркан эжем (биз ал кишини эже деп калдык) мектепти бешке окуп, Маяковский атындагы кыз-келиндер институтунун алгачкы бүтүрүүчүлөрүнөн болуп, Оштун Лаглан, Лянгар, Отуз-Адыр айылдарында орус тил мугалими болуп иштеди.

* * *

Эсен байкем өнөр аркаласа чоң акын болмок. Болгондо да жанды кыйнап ыр курабаган, турган жеринен төгүлгөн акын болмок.

Тоо башы мөңгү агарат,
Суурулуп суулар салаалап,

Көөдөнү жашыл тукаба,
Көл-Төрдү келем аралап.

Сумсаят зоолор мунарык,
Сур булут менен уланып.
Башынан улар үн салса
Байкалбайт көзгө тунарыш...

Ушул ырды он алтыдагы бала жазган десе ишенесизби? Бизди окутуп киши кылам деп жүрүп, кайран талант ачылбай калды.

* * *

Ортончубуз Аман эле. Ал төрөлгөндө атам: «Ушул балам билим көздөп, мугалим болор бекен?..» – деп койчу экен. Дегинкисинде баары-бызга эле мүнөздөмөнү так бериптир.

Аман китеп эле окуй берчү. Биздин мектептин китепканасын толук окуп чыккан ошол гана болду. Кийин көбүбүз аракет кылдык, бирок аягына чыгалбадык. «Мектептин дубал гезити Амандын учурундагыдай болгон жок» – деп калышат. Колхозчулардан бери келип, жарданып окуп, күлүп жатышкандарын көрөр элем.

Аман кичинесинде эле намыскөй болчу. Бир жолу экөөбүз райборборго барып, туугандарыбыздын үйүнө конуп калдык. Жатарда бир нерсеге алаксып калсам керек, Аман:

– Бол, жат, киши келелекте, – дейт.

– Эмне болду? – десем.

– Карабайсыңбы алдагыны! – дейт.

Көрсө, менин тиземен ылдый түшкөн, далбайган өтө эле чоң турсимен уялып жатыптыр.

Мектепте драма ийрими уюшулуп, Аман бир хандын ролун аткарып калды. Мен эң алдында отургам. Чалдын чапанын кийип, аппак сакал тагынып, олуттуу басып келатса, тааныбаптырмын. Үнүн укканда: «Э-э, Аман!» – деп кыйкырып, каткырып жиберип, кайра уялып, кыпкызыл болуп, эки колум менен оозумду баса калып, коркуп, бир кызыктай болуп отуруп калдым. Бир кезде, ролу ошондой экен, ачууланып, карданып, өңү кубарып, жанындагыларды каарып кирди. Мени урушуп жаткансып, томсоруп эле отуруп калдым. Ал акыркы сөздөрүн айтып, этектерин далбактатып, шарт-шарт басып чыгып кеткенде залдагылар дуулдатып кол чаап жиберешти. «Картайса ушундай чал болот турбайбы» – деп мен отурам, сыймыктанып.

Кайран жигит, картайбай калбадыбы...

Мен анда алтыга чыга элекмин. Аман рогатка алып келиптир. Сура-сам бербейт. Байкеңен барып отуз алты тамганы үйрөнүп келсең берем дейт. Мен байкеме келип асылдым. Ал мугалим болсо да мыкты мугалим болмок. Наяты чай кайнамада тамганын баарын жаттатты. Чуркап Аманга келип, бадырата айта баштадым. (Эсимде, «ц» тамгасын айталбай койгом). Рогаткасын бир жолу аттырды, талаага кетти. «Бар, эми жазма түрүн үйрөнүп кел» – деди. Кайра байкеме келдим. Ал болсо жадабайт. Шашпай үйрөткүчө түн кирди. «Ата», «Апа», «Меш» дегенди жазып алганыма сүйүнгөнүмдү айтпаңыз. Байкем улам мактап коёт. Өпкөсү жок жаным, балдырап окуй баштабадымбы! Ошол күндөн тартып мага сонун «оюн» табылды. Эки агам эки жагыман жөлөп отуруп, алтыга чыкканда окуганды, санаганды үйрөтүштү. Анан жомокторго алып киришти. Эң керемет дүйнө ушул экен. Качан болсо акыйкаттык жеңет! Качан болсо актын иши ак! Качан болсо кара ниеттер жазаланбай койбойт!

Тунгуюктан жарык дүйнөгө алып чыккан эки агама, эки дүйнөдө ыраазымын! Мени оюндан окууга буруп кеткендин укмуш жолдорун табышар эле. Мен кежирленгенде агаларым эч качан күчкө салчу эмес. Эстүү кишилер да, качан болсо акыл менен ийге келтирип коюшчу.

Үч кылы түрлүү үн каткан,
Комуз элек бир кезде.
Кош кылда кыйла сыр жаткан,
Домбура болдук бул кезде.

Эрте жазда, айылдан обочороок талаага көчүп келдик. Апам боз үйүн тикти. Талаада иштегендерге ысык-аш жасамай болду. Бу тракторчуларың кол жууйт дегенди билишпейт окшойт, карамай-сарамай бойдон эле тамак иче беришет экен. Үйдүн түбүндө шаркырап суу агат. Оной менен жуу-нушпайт. Апам бир-эки айтып көрдү. Болушпайт. «Өзүбүздүкү өзүбүзгө дары» – деп коюшат.

Бир күнү калдайган чоң тактаны алып келип, үйгө жөлөп коюшту. Окусам: «Доска показателей» – дейт. Күнүгө ким канча жер айдаганы жазылат экен бор менен. Анысын бирөө жазат, кечинде башкасы келип текшерет. Жүрдүм-жүрдүм да бир күнү баарын өчүрүп туруп, оюма келген сандарды жазып салдым. Ызы-чуу эле түшүп калышты. Кечинде:

– Ким жазды? – деп «текшерүүчү» менден сурады.

– Мен, – дедим, акырын.

– Ийе-ата, сен жазганды билесиңби?

– Билем.

Ал экзаменди аябай алды да:

– Өй, ырас болбодубу. Сен эми тракторчулардын айтканын доскага жазып, анан мобу дептерге момундай кылып көчүрүп коюп тур, макулбу?

– Макул.

– Ойноп кетип мени кашайтып жүрбө?

– Антпейм.

Ошол күндөн «учётчик бала» деген атка кондум. Бирок бир топ күндөн кийин башкарма келип урушуп, чыныгы учетчике жаздырып койду. Гектар дегенге эле акылым жетпейт. Акыры байкем алгач метрди, анан сотукту, анан гектарды түшүндүрдү. Чуркап ойногондо «бир метр, эки метр» деп санап отуруп, жүз болгондо «сотук» деп коём. Туурасынан да ошондой чуркайм да, «гектар!» деп кыйкырам. Же аны уккан киши жок.

Жакында апам алып келген ак козу артыман калбайт. Анын менден башка караан тутары жок, менин андан башка «досум» жок. Ээрчишип жүргөнүбүз жүргөн. Кичине эле адаштырып койсоң, сулунун арасынан ушундай бир муңканып маарайт, чуркап барып кучактап калам. Туткактаганы туткактаган. Мага аябай үйүр болуп кетти.

* * *

Апам Аманга деп татынакай, чыкчыйган көк кепка сатып келди. Ал мектепте болчу. Бир чети мектепти, экинчи чети Амандын сүйүнгөнүн көргүм келип, кепканы алып, мектепти көздөй урдум. Козум кошо келатат. Келсек эч ким жок, баары сабакта экен. Ар кайсы айнекти карап жүрсөм чуулдап танаписке чыгып калышты. Чуркап барып колуна бердим. Кийип көрдү. Уш-шундай жарашты дейсиң! Сүйүндү. Балдар менен чуркап ойноп кетти. Көпкө карап турдум да, окугум келди.

Эртеси козум экөөбүз мектепке келдик. Бут жылаңайлак. Балтырлар жарылган, сүйкөгөнүм солидол. Баш болсо турат, калжайып. Көчөлөш бала көрүндү. «Жүр, биздин класска» – деди. Бардым. Оосурак эле жыттанат. Эң арткы партада отурат экен, эки бала. Үчүнчү болуп отуруп алдым. Козум жанымда. Балдар сырттан чуулдап киришти да, мени бири көрсө, бири көрбөй отуруп калышты. Мугалим кирди. Аздан соң доскага жаза баштады эле козум маарап жиберди. Класс дуу түштү. Мугалим:

- Бу кайдагы козу? – деди.
 – Меники, – дедим.
 – Сен кимсиң, тур ордундан! Эмне отурасың биерде?
 – Окуюн деп келдим.
 – Козуң да окуйбу?
 Балдар каткырып калышты.
 – Жок, бул окубайт.
 – Келчи бери. Эмне билесиң?
 – Баарын билем, – деп жибердим, шашканыман. Козум жанымда турат.
 – Эмне дейт! Бу кайсы тамга?
 – Мен гезит окуйм.
 – Ыя, де. Кана, мобуну окучу, – деп ачылган китепти берди.
 Окуп бердим. Кара-ап турду.
 – Жазганды билесиңби?
 – Билем.
 – Жазчы, доскага билгениңди – деп, колума бор берди.
 Мен: «Апа. Ата. Меш. Окугум келет» – деп жаздым. Күлдү. Балдар тынчыбайт. Алардын эрмеги эле козу.
 – Канчадасың?
 – Алтыдамын.
 – Оо кокуй, болбойт. Жетиге чыкканда кел. Ага чейин сага да, козуңа да уруксат жок. Бар эми.
 Чыгып кеттик. Ыза болуп калдым. Жолдо ойлодум: окусам, жазсам, санасам эмне үчүн албайт?

* * *

Кайран гана козум! Сүннөткө союлуп кетпедиби. Эрназар кескичти өзүм чакырып келгенимди кантейин. Алданып калдым. Келсем териси жайылып калыптыр. Жылкы соё тургансып, беш-алтоо мени качырып сала беришти...

* * *

Апам экөөбүз бир жактан келатканбыз. Мен «жакшы болоюм» деп калгам. Бир кезде апам чочуп кетти:

– Э, кудай! Тиги эмне балекет?!

Карасам биздин боз үйдүн үстүнөн уюлгуп коюу кара түтүн чыгып жатыптыр. Апам чуркады. Артынан мен жөнөдүм, талтактап.

Аз өтпөй эле үйдүн үстүнөн жалын чыкты. Апам отура калды. Мен селейип эле туруп калдым. Биздин көз алдыбызда боз үй урап түштү. Болгон дүнүйө-оокатыбыздын баары ушул үйдө болчу. Колго алар буюм тургай, жумушчулар аш ичкен табактар да бырбыйып эрип кетиптир. Өрт тракторчулардын чылымынан чыгыптыр. Алам саатты ошондо көргөм.

Апам эч ким менен кыжылдашкан жок, ыйлаган да жок. Чогулуп тургандар ар нерсени айтып киришти эле, апам сөздү кыскартты:

– Дүнүйө жерге кирсин. Мындан чоңунан ажырап деле өлгөн эмеспиз. Үч балам аман болсун.

Ээрчишип тамыбызга келатабыз. Улам-улам уурданып апамды карап коём. Ой басып келатат. Оо, бир маалда гана улутунуп:

– Метиркеңер менен сүрөттөр күйбөсө болот эле... – деп койду. Тамга келгенче башка сүйлөгөн жок.

Байкем анда он алтыда. Жайкы каникулда кечке колхоздун арабасын айдап, кечкисин кичинеден саман ала келип, короого жыйып жүрдү. Ал кезде отун жок, элдин көбү кыштай саман жагып чыкчу. Таш көмүр, радио, телевизор, машина, свет, картөшкө сыяктууларды кийин көрдүк. Жемиш жөнүндө кеп жок.

Тамдагы турмуш кайышын чоюп өтүп жатты.

Ал кезде кулпу дегенди билчү эмеспиз. Бирин-эки мал үйдүн жанында эле байланып турчу. Кеч күздө колхоз боз үйдүн ордуна бир аз акча берген экен, апам ага уй сатып келди. Сүйүндүк. Бирок ошол эле түнү ууру алып кетти. А да бир кудайдан жөө качан неме окшойт, кыламык карда изи каларына да карабаптыр. Аман экөөбүз сокур тоом изин кубалап төмөнкү айылдагы бир үйгө келдик. Ити арсылдап, үйдөн курсагын сүйрөгөн кара сур киши чыкты. Салам айтсак, алик алган жок. «Эмне?!» – деди. Үнү үрөйдү учурат. Аман: «Биздин уй силердин короого кириптир, мына изи...» дегенде эле тамга жөлөнүп турган таякты алып, бизди ашата сөгүп, качырып сала берди. Аман токтоп бирдеме айтайын деди эле жонго бир салды. Ал кайкалап түшүп: «Бериңиз уюбузду!» – деп ыйлап жиберди. «Мына, силерге уй!» – деп таякты ыргытты эле, менин тиземе келип шак дей түштү. Ооруганына чыдабай отура калдым. Ыйлап да жибердим.

– Эми келсенер өлтүрөм!

Шатырата сөккөн бойдон үйүнө кирип кетти.

Аман жолдо келатып:

– Апама айтпа, – деп койду.

Ошол ууру аз күн өтпөй мал союп жатып эле чалкасынан кетип өлдү. Ошондон бери Жаратканга ишенем. Бизди сыздаткан кишилерди жазалап коёрун андан кийин далай жолу далилдеди...

Чынында эле ошол күндөн ушул күнгө чейин жалгыз таянычыбыз, тирегибиз, ишенерибиз да ошол. Ал бизди дайыма сынап турат. Ар бир жакшылыкка татаал жолдор менен алып келет. Бутубузду жерден үзбөйт да, төбөбүздү көктөн түшүрбөйт. Жеткизбей койбойт, ашыкча да бербейт. Адам эңсөөсүндө чек жок эмеспи, пенде катары көптү көксөгөн күндөр болбой койбойт экен. Бирок ал өлчөмүнөн ашырбайт. Ак-караны, бар-жокту, чын-жалганды байма-бай түшүндүрүп отуруп, ал бизди каниетчил кылды.

Тумшугу бирдемеге илинсе эле чамгарактай баштагандарды, же кылы кыйшайса эле ар кимге догурунуп, акыркы бечарага айлана түшкөндөрдү көргөндө апам:

– Көрбөгөндүн көргөнү курусун! – деп койчу.

Апам дегинкисинде кайраттуу киши болчу. Жаш кезинде көкүрөгү мастит болот. Анда оорукана, билимдүү врач деген биздин айылда жок экен. Күндөн-күнгө тулайдай болуп шишип, уйку бетин көрбөй калганда атам райборборго алпарат. Ал бизден кырк беш чакырым алыста. Апам кичекей кызын таштабай көтөрө кетет (ата-энемдин туну кыз болуптур. Атын Сагын коюшуптур. Акылы жашынан ашкан кыз эле дешет. Тогузга чыкканда көз тийип чарчап калыптыр).

Ошентип апама операция жасашат, наркозу жок. Үн чыгарбай чыдап отуруп, алдыңкы эрдин жара тиштептир.

Ооруканадан чыгар күнү атам ат коштоп барса, апам таң атпай жөө кетип калганын айтышат. Биздин айылдан ал кездеги райборборго эки өзөн менен жол кетет. Атам бири менен келгиче апам экинчиси менен кеткен тура. Артынан: «Бала көтөргөн аял өттүбү?» «Ооба, жана кетип бараткан» – деп сурамжылап отуруп жеткиче, апам үйгө келип калыптыр.

Эмнеге күтпөй кетип калганын сураса айтыптыр: «Жумушу көп неме бошой албайт го» – дедим. Операциядан кийин, көтөргөн баласы бар (аны да бир эле жагына көтөрө алат) аял киши кырк беш чакырым жолду жөө басат деген...

Азыркы жеңелерибиздин биринен үшүнтө алат белеңиз деп сурасак: «Мага эмне кудайдын азабы, кызыңарды ыргытып иймекмин!» – дебат-пайбы.

Апам эч качан бирөөгө барып даттанып, же арман айтып, көз жашы кылып көргөн адам эмес эле.

Мал киндиги катканда сегиз таштай (таш – 8 чакырым жер) жол басып жайлоого чыкчубуз. Айыл өтөктөп барып конот. Шапата уруп шаркыраган Каракол суусу жаштыктай аласалып, урунуп-беринип, каякадыр далбастап шашып-бышып, чаканды колдон талашып кетибаткан болот (барар жери да, өлөр жери да Казакстандын чөлү экен, бечаранын). Аны жээктеп жалгыз ойногонду, ырдай эле бергенди жакшы көрчүмүн. Чемирчек, конок, бүлдүркөн, жалбыздар, тоосуна чыксаң кымыздык, ышкын, чие, карагат, эмне гана жок! Апам: «Таңдын атканын, күндүн алгачкы нурун көргөндөр бактылуу болот» – деп коёт. «Тээтиги чоку бактылуу болсо керек» – деп ойлойм.

Жайлоонун баары жакшы дечи. Бирок менин балалыгымды катып жаткан Караколдун кадыры мен үчүн башкача.

Алыскы бүлбүл берилеп,
Ак-кара көзгө түшкөндө
Жапсардан ак таң керилет,
Жашынган сааты бүткөндө

Башынан тоонун нур түшүп,
Батышка небак түн житкен.
Булуттар менен түртүшүп,
Шыкаалайт аска түндүктөн.

Арыда булак жай жылып,
Ашыкбаш добуш чыгарбай
Акырын чертет кайрыгын,
Армандуу комузчулардай.

Өзөгүн жалгап чөп күчү
Өр тартып уйлар кетишкен.
Тырайып жатат көк күчүк
Коңурук гана жетишпей.

Бир киши жээкте жай барат
Билинбей соосу, мастыгы.
Алалбай жүрөт дайрадан
Агызып ийген жаштыгын...

Бир абышка сексенге барып калганда тамак ичибатып саамга тунжурай түшүп: «Ойло-оп-ойлоп отурсам, сен мага кыз келген эмес турбайсыңбы!» – деп кемпирин кашык менен чекеге чаап калган тура...

Ойлоп отурсам, өмүрүмдүн эң бактылуу учуру жайлоодо калган экен.

Шумдугуң курган зоолордон
Шумкардын үнүн укчу элем.
Буулугуп турган тоолордон
Булуттар үркүп чыкчу эле...

Жайлоодо жамгыр менен достоштум. Ал башталганда мен жылаңаяк чуркайм, дөңдөн дөңгө. Аягы мөндүрлөп кетет да, титиреп үйгө келем. Апам боз үйдүн эшигин түрүп, чердейген курсагымды тойгузуп, чапанын жаап жаткызып коёт. Урушпайт. Аркы өйүздөгү жол салып жүргөндөрдү, күмүш капталын шамалга жаркылдатып, деңиздей толкуп жаткан бетегелерди карап, жамгырдын жанды мемиреткен дабышын тыңшап, миңтүркүн кыялдарды аралап жүрүп уктап кетем.

Бир күнү: «Жылкычы окуудан келиптир, жүргүлө, чертмек угабыз» – деп калышты. Бардык. Атай айткандай, «киңкилдетиң тыңкылдатпай, ташка тамга баскандай, Аккуланы чапкандай...» шартылдатып, кол ойнотуп черткен киши экен. Айылдагылардын моокумун кандырды, мени болсо «жинди» кылды. Черткен күүлөрү кулагымда жаңырып, акырындап көкүрөгүмө уюп, чыңкылдап ырдап жүргөн ырларымды айдап чыкты. Чертмегим (комуз) жок. Эстеп калган кайрыктарымды үнгө салып кайталай берем. Чуркасам «Маш ботойго» салам: дан-дири, дан-дири, жан-дири-дан, дан-дири, дан-дири, маш-ботой».

– Эй, маш ботой, биздин атты көрдүңбү? – деп калпагын мурдунун үстүнө кийген, эки күндүн биринде эле аялын чырылдатып сабай берген, оозунан жер дүлөй кетпеген уйчу сурап калат. Аны бири Дүлөй ооз десе бири жөн эле Жалак деп коёт.

– Дан-дири, дан-дири, дан-дири, жок!

Күүнү үзгүм келбейт. Ал бирдемелерди айткан болот. Укпай узап кетем. Бассам «Чоң кербезге» салам: Керр-безим, кер-рбезим, кер-рбезим атакем. Бир, эки, үч, төрт...

Ушул күү мага өтө жакын эле. Себеби «Токтогулдун кербези» деп чертилген. Атамдын аты Токтогул да. Үч-төрт жылдан кийин «Токтогулдун кербези. Токтогул орто мектебинен Токтогулов аткарат» десе залдагылар күлүп жибергени эсимде. Анда фамилиям Токтогулов эле.

* * *

Көп узабай жайлоодон Асылбек Эшмамбетов деген залкар комузчуну көрдүм. Балыктын кумарынан төмөнкү айылга түшүп кетипмин. Суу боюнда, бир топ кишинин ортосунда комуз чертип отуруптур. Сары чий калпак кийген, арык киши экен. Мага эмнегедир дайыма ачка жүргөн кишидей көрүндү.

Бир топ күү чертти. Манжалары торгойдун канатындай дирилдеген кишини биринчи көрүшүм. Өзгөчө өзүнүн «Айдама ботой» деген күүсүн черткенде, оң колунун манжалары көрүнбөй эле калат экен. Андан кийин андай ылдам черткен кишини көргөн жокмун. Ал жагынан акыркы могиқан болгон окшойт.

Бир кезде «Ак Мөөрдү» айтты. Алгачкы таасирби, же чынында эле ошондойбу, айтор, анысын да эч кимге салыштырып болбойт эле. Үнүндө адамды кишендеп турган сырдуу бир муң бар болчу. Күүгүм түшө баштаганда:

– Караңгы киргенче Карагул ботомду айтып берейин, – деп калды. Улам кымыздан ууртап коюп айтып жатат.

Көзүң кашайган чал, Карагулду ыргыта атып, салбырата башын кучактап, сайды башына көтөрүп заңкылдап: «Кайра ала турган болгон соң, муну эмне мага көргөздүң?!» – деп, Жаратканды жакадан алып, муунтуп киргенде, айрымдар бышактап ыйлай башташты.

Уккандарыма дендароо болуп үйгө келатсам, мени сууга агып кетти деп издеп жүрүшүптүр. Баягы Дүйлөй ооз кыйкырды:

– Өй, кербезим деген бойдон кете берген экен десе, бар белең?

– Сиз Карагул ботомду билесизби?

– Ии, ал эмне болуптур?

– Атасы атып салыптыр.

– Ок! Качан, кокуй?!

– Билбейм, качан экенин.

– Омей, анын атасы жок да?

– Бар экен да. Аткадан кийин башын кучактап алып ырдаптыр.

– Мине дейт, муногу?

Аңгыча апам келип ээрчитип кетти да, менин «жизинимди» берди.

Эртеси эрдиндеги жер дүлөйүн калдайтып, баягы уйчу апама айтып калды:

- Баланды молдого окутсаңчы? Оозуна келгенди оттоп калыптыр?
- Ушу күнгө чейин сен барбаган молдого буга эмне бар?

Асылбек Эшмамбетов атындай эле асыл киши экен. Кеп арасында «Эр жигиттин кошомат кылганча өлгөнү артык» деген сөзү эсимде калыптыр. Мүмкүн, ошондой мүнөзү үчүн эч кандай наам берилбей калгандыр?.. Ошондогу өзүн пайгамбар сезген төбөлдөр, жылдар өткөн соң Асылбек Эшмамбетовдун чаңында каларын билишти бекен?

«Ошондон кийин оңбой калдым» дегендей, комуз менен оорудум да калдым. Комуз болсо жок. Ал кезде сатыкка түшчү эмес. От жаксам көсөөнү чертем, бассам-турсам чыбыкты чертем, комуз издеп кошуна айылга кирип кетип, бош жаткан сарайга «концерт коюп» ийген да күнүм болуптур.

Азыркыдай телевизор, магнитофон, компьютер ж.б. болгондо, балким, комузунду ойлобой да калат белем, ордун басар, алаксытар эч нерсе болбогон үчүн 4-класска келгиче диагнозум «чертмек» бойдон турду. Айтмакчы, биздин айылдагылар комузду чертмек дешчү. Комуз деген сөз кийин келди. Байкем бир чертмек сурап келип, мага акындардын ырчы күүсүн үйрөтүп, муну кыргыздар комуз дээрин айткан.

Бульдозерди биринчи көргөндө аябай таң калгам. Жанына барып, аңкайып түшкө чейин карап турдум. Укмуш! Күрөң бука менен Карала сүзүшкөндө жөн эле оозубузду ачып жүрүшпүз. Казандай таштарды каңтарыбатпайбы!

Бир күнү бузулуп калды. Айдаган орус түш оогончо бирдемелерди чукулап отурду. Бир кезде кичинекей эле темирди алдына коюп, калдайган тракторду көтөргөндө... ушул орус сыйкырчы экен деп ойлодум. Анан эле оюма дөңгөч түштү. Алдуу-күчтүү эркектер тоого чыгып арчанын дөңгөчүн оодарып, төмөн көздөй кулатып, анан ат менен сүйрөтүп алышчу. Бизде антер киши жок. Агаларым жакада, колхоздун жумушунда. Биз да арча жаксак дейбиз да.

Орус кыргызчаны суудай билген неме экен. Апам берип жиберген айран менен нанды түгөттү да:

- Мен үч күндө келем. Сен тракторду кара, – деди.
- Макул. Алдагы темир менен дөңгөч оодарсам болобу?
- Дөңгөч эмне?
- Отун. Жыгач. Арчанын тамырычы.
- А-а, болот. Кайра апкелип кой, макулбу?
- Ооба да. Мунун аты эмне?
- Домкрат.

Ичимен «дамкрат» деп кайра-кайра кайталап жаттадым. Бу ыткыйган темирди кантип иштетишти окең аябай жатып түшүндүрдү.

Эртеси капка салдым да, кичинекей балта алып, Бектур деген баланы ээрчитип тоого чыктым. Эч ким оодаралбаган бир зор дөңгөч бар эле. Домкратты алдына коюп алып айлантып кирдик. Карс этип тамыры үзүлгөндө жүрөгүң түшөт. Улам көтөрүлгөн жагына таш коюп, тамырын кыркып, тырбалаңдап жатып оодарып алдык. Кетти, аңкилдеген бойдон. Экинчи дөңгөчкө жармаштык. Айылга түшүп келип эле апама айттым. Эптеп сүйрөтүп алдык. Атын берген киши көлүк акысына деп бир дөңгөчтү алып кетти, ата. Биз да арча жагып калдык. Жыты сонун, бирок чогу тентек экен. Сыртка коломото каздык.

Бир жылы жайлоодо бизге жанаша коңшу айылдын уй фермасы конуп калды.

Эки айылдын чычымдары букаларыбызды ортого айдап келип сүзүштүрөбүз. Алардыкы Карала, биздики Күрөң бука. Өлбөгөн жерде калышат: мүйүздөрү карсылдап, көздөрү акшыйып, тизелей калып, жер чапчып... Бирок бирин бири жеңе алчу эмес. Өлө чарчап, каңгиреп туруп калышканда айдап кетчүбүз. Букалар бизди патриот кылып жиберген окшойт.

Бир күнү чемирчек казып жүрсөк эле Карала биздин уйлардын арасында жүрөт! А тургай ашмай болду, бирине. Анысы биздин уй! Чемирчек казган ичке курч бычагымды алып эле учкан бойдон жетип бардым да, кыпкызыл «душманды» түбүнөн кесип жибердим.

Көзүң жамандыкты көрбөсүн! Тиги асман-айга түйүлүп, өкүргөн бойдон жөнөдү. Бычакты сууга ыргытып ийдим.

Кечинде тигил айылдын уйчусу келип эле биздин Дүлөй оозго бир тийди:

- О, атаңдын оозугас сенин!
- Сөкпө, энең искейин!

– А сен мине Караланыкын кесип аласың, ыя?! Ачкадан өлүп баратасыңбы. Же алдагы жалагың айыккыча соруп жүрөйүн дединби, акмак десе!

– Эй, сен айнып калгансың го дейм?! Минени эле былжырап атасың, ыя?!

– Кескен сен, айныган мен бекем?

Аңгыча кишилер келип аларды үйлөрдөн оолак алып кетишти. Айыл үстүлүк кылып коюшту окшойт. Тиги уйчу ыза болуп кетип баратып:

– Өй, жалак! Жакында куутка сени салам! – деп атын такымга басып алды.

Биздин Дүлөй оозду карасак калпагы оозуна түшөйүн деп калыптыр. Бүттү, азыр барып аялын сабайт дедик.

Мен биринчи класска барганда октябрдын орто чени болсо керек эле. Анда азыркы чоң айыл түптөлө элек. Беш колхоз беш жакта. Туш-туштан келип окуйбуз. Мектепке чейин итабар эле узак жол. Бакирдин экөөбүз кошуна турабыз. Мектепке чогуу барып келебиз.

Бир күнү классыбызга жаңы кыз келди. Таза кийинген, татынакай неме экен. Бакирдин экөөбүз ал кызды мектептен баштап талашкан, үйгө жакындаганда мушташып кеттик. Көтөрүп чабышып топурак жебатсак чоң кишинин үнү угулду:

– Эй, токтоткула! Эмне болуп кетти?

– Муногу! Жаңы келген кызды мен алам дебатат.

– Сенчи?

– Аны мен алам да!

– Олда тукумуң өскүрлөр, ай-йе. Кыйын болгон турбайбы. Деги канчадасыңар?

– Жетиде!

– Сегизде!

Дердендеп турабыз. Тиги киши бизди бир аз карап турду.

– Баары бүтүп, эми катын алганыңар эле калган турбайбы, ээ?

– Ии.

Балким, ошондо Бакирдин экөөбүз тең ичибизде «бул алат, сен жолобо!» десе экен деп турсак керек. Аңгыча эле тиги киши:

– Ош-шүмүрөйгөн кемпайлар! Мурдуңарды аарчый албай жүрүп кыздын балакетин аласыңарбы, ыя! Кебетеңер кантет, түшкө кирчүдөй болуп. Жоголгула, көзүмө көрүнбөй! – деп камчы менен экөөбүздү тең жон талаштыра тартып ийди. Кайкалаган бойдон безип жөнөдүк. Кыз мээден учту. Үйгө жеткенде бири-бирибиздин чаңыбызды күбүдүк да,

эчтеме болбогонсуп ар кайсыны сүйлөшүп туруп калдык. Кыз жакпай калды.

Аңгыча Майлыбай чоң ата (Бакирдиндин таятасы) чыкты эле, Бакирдин тикилдеген бойдон үйүнө жөнөдү. Ал таятасынан аябай коркчу. Макең кыжылдап урушуп отурчу эмес. Көк желкеден алып эле тетигинден ары ыргытчу. Бою эки метрден ашык, далысы далдайган, карылуу, бир көзүнө кыйгачынан кара кайыш байланган, ныгыра сүйлөгөн киши болчу.

Бир ирет кире калсам, Бакирдинге суу куйдуруп башын жууп жаткан экен. Баш терисин көрүп таң калгам. Узунунан да, туурасынан да тилинген тырыктардан чатыраш болуп калыптыр. Бир кулагынын жарымы жок. Себебин өзү айтмак беле, кийин айылдаштардан уктум.

Көрсө, Макең өз заманында эл баккан баатыр экен. Ал кездеги баатырлар башка элден жылкы чаап келчү тура.

Макебиз башканын шоруна сабын болбоюн дегенби, айтор, дайыма жалгыз аттанчу экен. Куугундан куйрук үзгөн да, тосоттон торго түшкөн да күндөрү болуптур.

Биринчи жолу колго түшкөндө чачын тасырайта кырып, баш терисин узунунан жол-жол кылып тилип, туздан мол сээп туруп коё беришиптир. Ошондо кың деп үн чыгарбаптыр. Айыгалек жаранын арасынан чач өсүп баштаганы тирүүнүн тозогу дешет. Көк жал Макең куйканы айыктырып алып кайрале жылкы чаап кирет. Дагы колго түшөт.

Анда башын туурасынан тилишет. Андан да жалкпай, үчүнчү жолу колго түшкөндө бир кулагын кесип итке ыргытышат. Ал ортодо карматпай кеткен учурлары да бир топ экен.

Төртүнчү жолу кармалганда бир көзүн оюп, тыкыр тазалап туруп:

– Өй, Майлыбай, жанарың (көзүң дегени) үшөө болса тагын келерсин, аке-шешенди... – дегенде Макең:

– Мал го табылат, силер табылбасты алдыңар. Ордуна бир үйүр жылкы бергиле, көз акым деп айдап барайын, – деген тура.

– Жылкы берейик, бирок сен кайтып келесиң гой? – дешкенде Макең:

– Жок. Жарык дүйнөдөн артык не бар!? – деп, көздүн канын шорголотуп, жылкыларын жорголотуп айдап келген экен.

Эки жагына тең таң бербей коё албайсың...

* * *

– Апа, атам качан келет аскерден?

– Баласы «бешке» окуса жиберибиз дешиптир.

– Апа, атам мине келбейт?

– Балаң жакшы окуган менен тентек экен деп жибербей жатышыптыр.

Жиним кагыла түштү. Төртүнчү класста «тартиптүү бала» болуп калдым. Шойконум кармап баратса эле эсиме кылт дей түшөт. Ошондой күндөрдүн биринде агайыбыз айтып калды:

– Өкмөт менен партия томолой жетимдер менен чала жетимдерге кышкы кийимдерден жардам бере турган болду.

– Агай, чала жетимдер деген эмне?

– Же атасы, же энеси өлгөндөр?

Орой сүйлөгөн киши эле. Бир колу доскага жазыбатса, экинчи колу көчүгүн тырмап баштачу. Чүчөк го деп ойлочубуз. Эки сөз айтып эле класстын кутун учуруп жиберди. Делдейип тыңшап калдык. Ал жетимдердин тизмесин окуп кирди.

– Баланчаев. Өтүк, тумак, купайке.

– Түкүнчөева. Чоккой, пальто, жоолук.

– Токтогулов. Тумак...

Жүрөгүм шуу дей түштү. Ордуман тура калдым:

– Агай, менин атам аскерде да...

– Ким айтты?

– Апам.

– Сенин атаң аскер-паскери жок эле сен бешикте жатканда өлгөн. Мына, мен өз колум менен топурак...

Андан аркысын уккан жокмун. Таар баштыгымды асындым да, класстан безип чыктым. Бир аз узап барып туруп калдым. Көңүлүм айный түштү. Мектепти көргүм келбей, ичим бурап ооруп баштады. Эмне кыларымды билбей калдым. Чоң кишилердин баары алдамчы, баары таш боор көрүнүп кетти.

Туугандарыбыздын үйүндө жатып окупчумун. Аякка да баргым келген жок. Тызылдаган бойдон Сауле чоң апама келдим.

– Чоң апа, менин атам аскерде ээ?

– Ооба. Эмне болду?

– Агай өлүп калган деди го?

– Аны кайсы келесоо айтты?

Агайды айттым.

– О, болчойгон өлүгүндү көрөйүн жаман! Ал ошондой арам. Анын ичи толгон эле чочконун башы!

– Атам барбы, чоң апа?

– ...

«Бар, тирүү» деген сөздү угалбай жалдырап турам. Чоң апам тайсалдай түштү. Чымын-куюн болуп кыштоодогу апама жөнөдүм. Жол алыс. Күн суук. Энегедир агайдын суук кабарына ишене баштадым. Жолу жок ээн талаада күйүгүп, мүдүрүлүп-чалынып келатып, бир кезде көмкөрөмөн түштүм. Негедир буркурап ыйлап жибердим. Калың кардын үстүндө өпкө-өпкөмө батпай көпкө жаттым. Жедеп үшүгөндө, көкүрөгүм эншерилип, ичимде ачуу тызылдактан башка эч нерсе калбай калганда, ордуман турдум да баштыгымды сүйрөп, тумагым менен улам-улам жашымды сүртүп, атамдын тирүү экенинен барган сайын түңүлүп, ойдо жок ишти араң эле көтөрүп келаттым. Эски мүрзөлөрдүн жанынан өтүп баратканда, бири каргадай баласына, бири кичинекей бөбөгүнө жеталбай атам менен Сагын эжемдин арбагы буркурап ыйлап турганын ал кезде кайдан билдим!..

Чындык – айтканга балдан таттуу, укканга өттөн ачуу. Агай айтты, мен уктум. Эмне үчүн он бир жыл бул чындыкты менден жашырышкан? Көрсө, Аман атасын жоктоп, аябай куса болуп, ооруганга чейин жетиптир. Мени да ошентип кетпесин дешкен турбайбы. Кайран гана эски кишилер! Баары сыр билгизбей, бала-чаканын көзүнчө кеп кылбай, тырпын тышка чыгарбай, зымпыйып жүрүшкөнүн карабайсызбы. Ыйман, адептин улуу булактары алар менен кошо соолудубу деп корком...

Атасын жоктобогон да бала болчубу. Апам бизди бирөөнүн көсөөсүн карматпай, эскисин кийгизбей, көзүбүздү саттырбай, намыстын камчысынын алдында баккан менен, бу көөнө турмуш атанды эсиңе салбай турбайт экен.

Кышында кар боройлоп турганда, караңгы кирип калганда баарыбыз бир үйгө барчудай чурулдап мектептен чыгар элек. Үйү жакындар топ-топ болуп жөнөшөт. Алыстан келип окугандардын көпчүлүгүн аталары атка өңөрүп, ичик-тонуна катып алып кетишчү. Күндүзгү издин баарын кар уруп салган жолсуз талаа менен жалгыз баратып ойлочу элем: «Менин да атам келет. Анан аты болот. Ичиги болот. Мени да өңөрүп алып кетет» – деп. Анан негедир «Ошондой! Ошондой!» – деп ыза аралаш кыйкырып алчумун. Кимге кыйкырганымды деле билбейм. Апам мектепке жакын турган туугандарыбыздыкына жатып оку деп, дайындап да кетчү. Мен болбой эле үйгө качам. Узак жолдо атам келгенден кийинки турмушту элестетип, кыялданып кете бергенди жакшы көрчүмүн. Качан гана апам атамдын мүрзөсүн көргөзгөндө бу кыялдарым менден түтүндөй бөлүндү. Кайтып келген жок.

Жетимдерин жетилер
 Жетилгенче кечигер,
 Жетимдерге боор ооруп
 Жер койну кантип чечилер...

дегендей, жетилдик. Көп нерседен кечиктик. Баары болду. Керденге жазылганды көрбөскө айла жок. Ошондо апам: «Бир улакты жараткан кудай бир шыбакты кошо жаратат. Өз ырыскыңардан айтсын», – деген.

Сардалаа... Бу талаанын аты. Жазында жаш баладай сүймөнчүк эле. Анан жетилчү. Анан бардар-сардар болуп барып, тез эле карып, өлүп тынчу. Жыл сайын ошол.

Күзүндө тууттан кийинки малдай эси ооп, алсырап, тытмалап, тоноп кеткен адамдардын артынан кошо чуркай албай тырайып жаткан Сардалаа. Аны менен адашкан козудай жаагын жана ырдап бараткан жаш бала... Кышында койчумандын итиндей титиреп кардын алдында жатса, аны жөн жаткырбай кайдан-жайдан келген бороон кар тозонун өйдө-ылдый кубалап, каалашынча тайрандап, талаанын кейпин учуруп, анан тээ нарыда качанкы өткөндөрдү эстеп, ошонусунан чыгалбай үлдүрөп отурган чалдарга окшош тоолорду көздөй жиниккен бойдон кетер эле. Ошондо тажаал катындын былжырбаш күйөөсүндөй былк эталбаган Сардалаа. Андай кезде да бир карасаң алыскы жарыктан үмүттөнүп бараткан, бир карасаң кыйшайган тумагы, муз тээп жүрүп кончуна толгон кар, маймылдын көчүгүндөй калдайып тоңуп калган жүндүү шымы менен иши жок жомоктордогу керемет дүйнөгө кирип алып, чексиз кыялдарга батып малаңдап бараткан жаш бала...

Ата-энемдин, ага-эжемдин издери калган Сардалаа. Алар да бул талаадан далай өтүшкөн. Экөөнүн акыркы жайы болгон Сардалаа...

Калдайган Сары талаандан
 Карлыгач болуп өтсөм дейм –

деп Рыспай ырдайт го, ошол ырды айылдаш агабыз Биримкул Алыбаев жазган. Аны уккан сайын куса болуп кетем.

Баягы жайлоодогу Жылкычы (өз аты Сүйөркул экен) окуусун бүтүп келип мектепке орношор менен бир нече кружок уюштуруп ийди. Бир жагында драма кружогу күпүлдөтүп «Курманбек», «Жаңыл мырза», «Жапа-

лак Жатпасов» сыяктуу спектаклдерди коюп жатса, бир жагында ырчылар өзүнчө эле чакан филармония болуп, аларга колхозчулар да катышып, койгон оюн-зоокторуна эл батпай, айтор, укмуш эле болуп жаткан.

Анан комузчулар ансамблин түзүп баштады. Жалаң колхозчулардан турат экен. Барайын дейм, агайдан корком. Себеби сабака кечиккендер күлүп-жайнап, кружокко кечиккендер көзү муштумдай болуп ыйлап жүргөнүн көп көрчүмүн. Бирок ичтеги «илдет» болчубу?! Кыштын суук күндөрүнүн бири эле. Комузчулар сырттан кире берген эле коридордун төр жагында уй мүйүз тартып отурушкан экен, эшикти ачсам агай: «Жап, наржагынан!» – деди эле жаман мурдум ого бетер жалпая түштү.

Бир үйдүн кенжеси болуп, кирди-чыкты эркелигим бар эле, бирок комуз мени ушунчалык арбаган экен, эшикти чала жаап, туткасын кармалап туруп калдым. Эки кулагым тигилерде. Агай: «Токтогулдун «Чоң кербезин» чертебиз» – деди. Баягы күлүк күү да черткен экен деп койдум. Себеби биздин мектепке Токтогул деген ат коюшуптур. Ал ким десек Манас деген тапан киши: «Тээ, Сибирден бери орустарга жеткирбей жылаңайлак безип келген жөө күлүк» – деп түшүндүргөн. Ким экенин кийин билдик.

Агай улам бир колхозчуга барып кайрыктарды чертип берет. Тигилердин ичинде кулагын эшек басып кеткендер да бар экен. Кайталап эле жатышат. Мага жакшы, кайрыктарды көкүрөккө куюп жатам. Улам жылчыктан кантип чертип жаткандарын карап коём. Кечки ызгаар гана кайрыктар менен кошо ичи-койнумду аралап, калчылдатып киргени болбосо, сөз жеткис керемет дүйнөдө турдум.

Бир нече күн сырттан тыңшап, «Чоң кербезди» толгоосунан бери «заочно» жаттадым да, эшикти акырын ачып, комуздун каеринен чертип жатканын жана бир көрүп алып, үйдү көздөй сыздым. Үйдө капкагынын жарымына кагаз чапталган бир комуз бар эле, чертип кирдим. Акырындап келе баштады. Күүнү аягына чейин черткендеги кубанычымды эч бир чечен айтып бере албайт го дейм. Ошондо дүйнөдөгү эң бактылуу бала мендей болсо керек деп ойлогом.

«Кыз кербезди» да эшиктин кычыгынан сууруп алып жатканда суук тийип калды. Калганын кружоктон үйрөндүм. Мурда эле ачык айтып кирип барсам болмок экен, жамаачы комузум менен. Кыргыз мектепте окуган балдар сыяктуу эле менде да өмүр бою шорума калып келаткан тартынчаактык бар.

Радиодон жаңы ырдын бет ачарын берет. Биринен бири ашкан ырлар. Ал кезде үналгы (магнитофон) жок. Кантип үйрөнүш керек? Классташтарым – Бакирдин, Гүлбара, Мөөркан, Мухабатка айттым: «Ар бириңер

бирден сабын жазып калгыла, мен обонун үйрөнүп келем» – деп. Эртең менен берилген ырды түшкө чейин сөзүн кураштырып, обонун жаттайбыз. Кечинде Бакирдин, Өмүр, мен болуп (кээде башка балдар да кошулуп калат) кыякты алабыз да, айылдын борбор көчөсүнө түшүп алып, башынан-аягына чейин эки-үч жолу ырдап чыгабыз. Жалаң эле жаңы обон эмес, болгон репертуарыбызды төгөбүз. Бизден кишилер тургай иттер да жадаган болуш керек, үрбөй калышкан.

Айыл адамдары ыр жандуу экенин ошондо көргөм. Себеби улам бир жерден токтотуп, бир-эки ырды аягына чейин ырдатып калышчу...

Үйүбүз алыс көчкөн кездерде, кишиникине жатып окуп калдым. Ал кезде үйдү сагынып, куса болуп кетчүмүн. Азыр дал ошол тагдырыма ырахмат айтам. Кишиникине жатпасам чоң кишилердин каш-кабагы, ичиндегиси көзү-башына кандайча чыгары, карегинин нары тереңинде кимиси атадан калган туякты, кимиси кулбаланы көрөрү менен ишим деле болмок эмес окшойт.

Ошондон бери сүйлөбөткөн кишинин көзүн карайм. Анткени оозу оттой бериши мүмкүн, асты көздөрү калп айталбайт экен.

Кишиникине жаткандын керемет жагы бар экен – кайталангыс адамдарды көрдүм.

Бул үйдү кемпири билет экен. Чалы чачылган чөптү жыйнап жатса кемпири сурап калды:

- А-эй, тиги кыздыкына барбаганыбызга канча болду?
- Көп эле болду го дейм, же аз эле болдубу?
- Эки жыл болуп кетти.
- Туптуура! Эки жыл болду.
- Эки жылдан бери кабар албай эмне отурабыз?
- Ошону айтам да, биерде эмне отурабыз дейм да. Капкачан эле барсак болмок да.
- Барганда эмне алпарабыз? Торпок алпарсак кантет?
- Ооба, торпок алпарыш керек да. Тетиги карала торпок эмне турат кеңкейип, ошону алпарып берип салыш керек.
- Берип салгыдай алар келип экөөбүздүн акыбалыбызды сурап жатты беле?
- Ошону айтсаң! Качан эле бизден кабар алып жүрүштү эле? Кичирээк эле музоо-сузоо аппарат окшойбуз...

- Музоосу жок эле козу алпарабыз.
- Ооба да. Козу эле болот аларга.
- Барсак эрте күндү кеч кылбай барып келели. Бар, кара кастумунду кийип чык.
- Ошону айтам да... Жана эле кийип чыкпаймбы десең... Эмне турам, биерде?
- Ал үйгө кирип, жүктүн арасынанбы, сандыктанбы, айтор, өлө бырышкан кара чийбаркыт костюмун кийип чыгып, кемпири тиктеп малаңдап туруп калат.
- Мына, кийип чыктым да.
- Кемпири бир аз карап туруп:
- Э, ботом, муну эмне кийип алдың, катын ала тургансың? Бар, берки бозунду эле кийип чык.
- Ошону айтсаң! Катын алыбатпагандан кийин мунун мага эмне кереги бар дейм да. Боз эле жакшы да... – деген бойдон үйгө кирип кетет. Бозу андан бетер бырыш, эски дагы экен. Кемпири аны да жактырбайт:
- Алдагың кантет ай, пол жууган трапкедей болуп. Түрүң шумдук болуп калды го?!
- Ушу түрүмдү айтсаң. Ушундай кантип түр болсун. Кийимим болсо бул, уй чайнап кеткенсип.
- Алар сени көрбөй жүрдү беле. Же отко кирип атпасаң, бар, күндө кийген кийиминди эле кийип чык!
- Ошону айтам да. Мени көрүп эле жүрүшпөйбү. Отко киргидей же шайтан көпөлөк болбосом...
- Болду ай, күңкүлдөбөй, шайтанды эмне кыласың? Турбайбы, маңдайыңда бир шайтан, жетет сага ошол эле!
- Ошону айтам да! Жетет, бир эле...Омай, эмне дебатам? Кийинип чыгыш керек да, – деп үйгө лыпылдаган бойдон кирип кетет.

* * *

- Кечки чайда отурганда шаардан келген баласы сурап калды:
- Ата, бир туугандарың болду беле?
 - Болгон да. – Чал чөк түшө калып, андан ары сыймык менен айта баштайт. – Атам 60ка чыкканда мени көрүптүр. Ошон үчүн атымды Алтымыш коюптур. Анан 70ке чыкканда дагы бир эркек көрүп, атын Жетимиш койгон экен, анысы чарчап калыптыр.
 - Ошонун өлүп эле калганы жакшы болуптур! – деп кемпири капталдан чыга калды эле, өмүрү каяша айтып көрбөгөн чал эч нерсе түшүнбөй маңырайып карап калды. Анда кемпири:

– Атаңдын алтымышында, болуп-толуп солкулдап тургандагысы сен болсоң, анан жетимишиндегиси кайсы жырлаган киши болмок эле.

Чал көнгөн адаты менен эле сүйлөп ийди:

– Ошону айтам да. Ал кайсы кыйраткан киши болмок эле... – Улам кийинки сөзү бош чыгып, бир аз ойлоно түштү да, кемпирин жалтак көздөрү менен бир карап алып үнүн аябай акырын чыгарып:

– Бирок бир тууган болот эле да... – деп жер тиктеп отуруп калды. Анын эмне айтып жатканына кемпири кызыккан да жок. Эшикке чыгып кетти. Кайра келип баласынан сурады:

– Туугандар менен учураштыңбы?

– Ооба, баарына кирип чыктым.

– Тиги какшаалга да бардыңбы?

– Бардым.

– Сүйлөбатабы?

– Ооба. Алдына үч кабат төшөк салып, сүйлөп киргенде көзүм илинип кетиптир. Ойгонсом дагы эле сүйлөбатат.

– Өшөнтөт ал. Темир комуз деле сынат экен, ушу какшаалдын эле жаагы сынбай койду!

Бир аздан кийин баласы сурап калды:

– Кудага барып келдиңерби?

– Кудасы курусун, ит өлгөн жол экен. Күнсалкын күйөөдөн өксүгөнсүп тээ, жердин түбүнө барып эрге тийиптир. Туугандардын көрдө жаткан намысы ушундайда тыраалап чыга калмайы бар. «Сурап алары жок экен дегизбей баргыла артынан» – деп бизди жиберди.

Мындай жолду кудайдан жөө качкан эле киши баспаса, деле барчу жер эмес, кокуй. Биерден поюз менен кеттик. Анын жолу түгөнгөндө машинеге отурдук. Кокту-колотту аралап отуруп, анын да жолу бүтү. Андан ары ат менен кеттик. Эми атыбыз зордугуп өлүп, жөө кетпесек болду деп калганда араң жеттик, өлүгүндү көрбөгүрлөргө.

Жепирейген бир тамда отурабыз. Күнсалкыныбыз жүрөт, күйөөсү көрүнбөйт. Жердин түбүнө чейин кууп келип тийген бу кандай асылзаада болду экен деп отурсак, эшиктен майке-шортучан бирөө кирип, улагага малдаш уруп отуруп калды. Айланайы-ын, бүт эле жүн! Төшүнө кара суурдун терисин чаптап алгандай, жайкалат. Эки ийниндеги апсыйгын жүнү, айланайы-ын, тим эле жакалуу пальто кийгендей. Буттарын айтпа, топоз биякта калсын. Эки тизесинин алдында эки чоң картөшкө жаткан, туруп кетселе баягы картөшкөлөр кошо кетип баратат. Көрсө, бутунун баш бармактары экен, кокуй о-ой!

Кызмат кылып жүргөн лөлү экен десек, Күнсалкындын күйөөсү экен, кашайгыр! Кыргыз кырылып калгансып тапкан күйөөң ушубу дептирмин го.

* * *

Бу кемпир-чал өмүрүндө бир күн бөлүнүп көрбөптүр. Бири шаардагы баласыныкына кетип, кечке келбесе, анда экинчиси таң атпай шаарда болот. Дайыма ушундай.

* * *

Бул үйдө болсо бир эле түнөдүм. Күүгүмдө мектептен аябай ачка болуп келсем, үй ээсинин очойгон кемпири жактырбай бир карап алып, нан салган тулупту күлдүрөтө аңтарып туруп бир сындырым нан алып чыкты да:

– Ме, ушуну жеп, сарайдын ичин тазала! – деди.

Нанды эшике алып чыгып карасам, кемпирдин өзүнөн да улуу көрүнөт. Кайсы жылы салынганын билбейм, сай таштан айырмасы жок. Мындай нанды жемек тургай көрбөпмүн. Шыйпаңдап турган итке ыргытсам оозуна салып, бир топко карсылдатып көрдү да, таштап алып басып кетти. Ит жебес нанды мага бергенине ыза болуп, таар баштыгымды асынган бойдон тоодогу үйгө жөнөдүм. Азыр карасам, Бишкек менен Канттай жер экен. Анда-санда эле бир сарайлар болбосо, итапкан ээн жол. Заматта эле караңгы кирип кетти. Ошол түнү күн бүркөк болуп, ай да көрүнбөй, жолду боолгоп эле таап бараттым. Тоо этегине чоң арык менен суу алып чыгышкан экен, ал мелмилдеп тынч агып жатыптыр, ага түшүп кеттим. Суу болгон кийимдеримен да, китеп баштыгымдагы дептерлердин эзиллип кеткенине ичим күйүп отуруп калдым. Ал кезде балдар: «Кудайдан коркосуңбу?» – десе, «Коркпойм!» – деп, «Агайдан коркосуңбу?» – десе, эмне айтарын билбей туруп калышчу. Агайлардан коркчубуз. Эртеңки күндү элестетип алып үрөйүм учту. Кийимимдин баарын сыгып, кайра кийип, жолдогу айылдын иттери кууп, китеп баштыгым менен койгулап, качып жатып араң кутулуп, үйгө түн ортосунда жеткем. Анда ээн сайларда карышкыр жүрөрүн ойлобопмун. Үйдө эч ким: «Карышкыр, бөө-сөө!» – деп коркутпаганынан го.

* * *

Биз – 2-класстын балдары мектепке баратканда ортоңку айылда же-пирейген үйдүн алдында ары-бери өткөндөрдү карап бир абышка отурап эле. Алгач салам айтып жүрдүк. Жалдырап тиктеп эле алик алчу эмес.

Кечинде келатсак деле ошол ордунда отурчу. Бир күнү эле таш алып бизди кууп калды:

– Шыйрагыңарды сындырам! Биле-ем мен! Кемпириме гана көз артып жүрөсүңөр! Ал меники! Жайлайм!

Сайга түшө качтык. Кайра кайтканда анын үйүн айланып өтчү болдук. Дагы бир күнү келатсак, көчөнү көздөй жулунуп жатыптыр. Кемпири, дагы бир киши менен үйгө алып кире албай жатышат. Катарыбызда келаткан атчан киши:

– Ой, эмне болду? – десе, тигинин кемпири:

– Бул үшүнтүп калды, – деди. Анда чалы:

– Кемпирим өлгөндөн кийин үшүнтүп калдым! – деп чиренип жатат. Атчан барып чалды үйүнө киргизишип чыкты да, таңыркап турган бизди карап күлдү:

– Силерден кемпирин кызганыбатып алжып калыптыр. Чалды кыйнабай үйүңөргө баргыла, – деди. Күндөр өттү.

Аңгыча айылыбыздан бир кемпир каза болуп калды. Балдар отун-суу ташып жүргөнбүз. Бир балабыз: «Баягы чал келатат!» – деп калды. Ал эч ким менен учурашпай, боз үйдүн түбүнө түптүз келип чөгөлөй калып, кийин элге дуу болгон куранын окуп кирди. Жөн окуса эмне, кыйкырат:

– Ассалоомалейким бысырак! Алейкиматсалам осурак! Суу бакан алды. Улам жылат! Улам жулат! Битриң секет! Уа Карагул! Омийн! – деп бетине батаны шуу тартты да:

– Кемпирим калды! – деген бойдон үйүнө шашылыш кетти...

Айылдагылар: «Баягы бысыракты айтып койчу» – деп ушу күнгө чейин кеп кылышат.

Айыл дуу дей түштү:

– Уктуңбу ай, түндө тиги Сакейдин уюнун эки кулагын түбүнөн кесип кетиптир.

– Апе-ей ботом, ким кесиптир?

– Билишпейт. Болду-болбоду муну тээтиги Нарындын түрмөсүнөн качып чыккан Зарлык деген эме жасады!

– Ал эмне, кулакка талгак бекен?

– Ооба, ал кулаксыз туралбайт дейт.

– Сөөдүрөбөчү! Нарындан уйдун кулагы табылбай, ушу Сакейдикине келиптирби? Андан көрө уйду айт, уйду. Ал байкуш эмне болуптур?

– Ал эмне болмок эле. Кулагына чыдабай музоосун тебелеп салыптыр. Эртең менен башына чоң карала жоолук салып бадага айдап

ийишиптир. Ага уйлар жолобой, иттер үркүп атыптыр дейт. Андан да айылдын тапандарыныкы өттү. Бири: «Сакей жаңы катын алыптыр го» – десе, экинчиси: «Антпей эле эски катыны издеп келиптир» – деп кагыныбатышат.

Эл керели-кечке кеп кылып, бирок акылдарына сыйдыралбай коюшту. Кечинде уйлар бададан кайтканда көчөнүн эки тарабында жарданып туруп, чет өлкөнүн коногундай тосуп алышты.

Кимдир бирөө башын муздак сууга салып, чайкап-чайкап, кабагын катуу түйүп туруп ойлонгон окшойт, эртеси кулак кесер «табылды». Шек-шуанын баары Сакейдин күйөө баласы – Төлөшкө бурулду. Ал аялы менен ажырашып бүтөйүн деп калганда «колго түштү». Ал укканда эле ай-асманга секирди. Ажылдап келген аялдарды каптап сала берди:

– Эй, кем акылдар! Мен анын кызынан кутулалбай жатып уюнун кулагын эмне кылам, ыя?! «Башка иттигим бар, бирок эримдин койнуна сийбейм» – дептир го бир катын. Менин деле иттигим көп, бирок уйлардын кулагында чатагым жок!

– Жапжаш музоону эмне тепкилеп жатып өлтүрүп салдың? Ал сага эмне кылды?

– Ту-уй, ата! Өй! Тепкилегидей кайнатамдын музоосу менин катыным беле?!

– Ай, ким билет?! Сенден башка эч ким менен чатагы жок болсо, анан кимден көрмөк элек?

– Мени күйгүзбөгүлө! Өңүм кара, өзүм акмын!

– Эми ушу жакшыбы, ую жоолук салынып жүрөт?

– Жоолук жакпай жатса, барып элечек кийгизип келгиле. Кышында түлкү тумак алып бергиле! Мага эмне асыласыңар?

– Сен жамансың! Акем өлгөндө өкүрбөй келгенсиң!

– Өй, өкүрүктөн өксүбөй калгыр! Ошондо жанагы уйдун жоолугунан да калың жоолук менен мойнумду ороп, үнүм чыкпай жүргөнүн көргөн жок белең!

– Уйдун жоолугуна асылба! Аны сен салган жоксуң. Үнүң ошо бойдон чыкпай калса болмок экен!

– Өх-х! Өспүрана күнаанын баары келген тура. Силер менен айтышкыча эки метр жип алып туруп асынып калган оңой!

– Асын! Сени качан асынат деп турабыз.

– Ошо, о дүйнөдөн келген үңкүр-маңкирлерге окшоп турасыңар.

– Аны күнүгө үңкүр-маңкирлер менен жүргөн сен билбесең, биз билбейт экенбиз. Айылдын аягы демиш болуп агам Акыбайга бата кылбаган ушу сенден кайсы жакшылык дейсиң?!

– Ой, аныңарды уксам өлөйүн! Жөн эле күйгүзө бересинерби?

– Эмне, башкалардыкы өлүп, биздики кайра туруп келет бекен, ыя?!

«Согуш» көпкө созулду. Айылдагылар бири-бирине айтып берип жүрүп, бул айтыштын сөздөрү жат болуп да калган.

Кийин уксак, бул уйдун түпкү төркүнү – кошуна айыл, ээси – баягы жайлоодогу Караланын «кунун» кубалап жүргөн уйчу экен. Ал уйду колхоздон эптеп чыгарып алып, биздин айылга сатып ийиптир. Ал колдон колго өтөт. Анан райондон менчик уйлардын кулагын текшерип келатат, колхоздуку табылса ондурбайт экен деген кабарды угуп, баягы эргул сураштырып отуруп таап, кесип кеткен тура. Аны уккан Дүлөй ооз: «Караланын куну төлөндү! Кайым-кайым!» – деп жүргөн. Анан эле: «Бу кесенээк турбайбы. Ошондо өзү эле кесип алса керек, байкабай. А мага мине үрдү дейм да, суволуч?!» – деп туталанып калыптыр.

Ал ортодо аялдар байкуш Төлөштү жеп кете жаздашты.

Кийин ал муунуп өлдү деп уктук.

Бир кезде согуш ардагерлери менен мектеп окуучуларынын жолугуусу модага айланып кеткен. Алар келип согушту айтып, биздин бүйүрүбүз кызып, ар бирибиз бир нече немис өлтүргүбүз келип, а тургай арабыздан Гитикеңди (Гитлер) тирилей жетелеп келип дал биздин мектептин алдында Айдаралиевдин (ошо кездеги колхоздун катаал башкармасы) колуна салып бергиси келгендер да болгон. Айтмакчы ал башкарма темирдей тартипти сүйгөн киши болчу. Жинине тийгенди жер ооду кылып көчүрүп ийчү. Дүкөндүн жанында мас болуп тырайып жатып калгандарды аял, бала-чакасы ойгото албай жатканда: «Айдаралиев келатат!» десен орундарынан учуп туруп, беткелди качып жөнөшөр эле. Айдоону машине менен тепсеткендер – 50 сом, атчан бастыргандар – 15 сом, жөө тебелеп кеткендер – 5 сом айыпка жыгылчу.

Ошентип бир ардагер менен бир нече ирет жолугушуп да жибердик. Алар маңызын эзип баягы эле анча чоң эрдиги жок тарыхын айтып киришет. Биз болсо отурабыз, мээбиз эзилип. Баарынан кызыгы – тирүү немис көргөн эч ким жок.

Ардагерлердин эки-үчөө келбей жатат. Жеңиш күнүндө төшүнө калай шалдыратпаган бирөө бар эле, ошого бардым. Чын ниетимде эч ким укпаган эрдиги болсо гезитке жазайын деп бардым. Себеби ал кезде райгезиттин штаттан тыш кабарчысы болуп, байма-бай макала жазып, гонорар алып, өзүмө окшоп тоодон келип окуган балдардын

курсагын тойгузганга жарап калгам. Ал кишини Ашыке деп коюшчу. Күрүчбек деген 53-жылкы баласы жаныбызда отурат. Жайымды айттым.

– Эмне, телегейиңер тегиз болуп, эми согуш эле жетпей жатабы? – деди.

– Согушкандардын баары эле келип айтып берип жатат го.

– Биздин айылдан барып согушкандар бар бекен?

– Көп экен да.

– Алар согушкан эмес! Чындап согушкандар өлдү. Булар көрүнгөн орус-тун артына жашынып жүрүп аман калгандар! Деле кой, баатыр болуп...

– А сиз бардыңыз беле?

– Менби? Согушкабы? Бу силердин менден башка ишиңер жокпу?

– Эрдиктериңизден айтып бериңизчи, эми. Баары эле айтыбатат го.

– Үшүнтөсүнөр анан. Болуптур, сага гана айтам. А сен эч кимге айтпа.

Башкалардын ичи күйбөсүн. Балам, сен барып короо-жайды кара, – деп баласын чыгарып ийди да, баштады:

– Бу согуш – эки куу муруттун азабы. Башында кеткендер Гитлерди чокуга бир чаап, согушту бүтүрөт экен десем, созуп ийишпедиби, жамандар. Анан: «Ашыке келбесе болбойт» – дептир. Жөнөдүм. Узай бергенде «Мен жок көргөн күнү не болор экен?!» – деп айылды бир карап койдум.

– Сиз анда ким болуп иштешчү элениз?

– Үшүнтүп анан кепти бузасың да. Ук! Көпкө жүрдүк. Анан бир бадалдуу жерге токтодук. Орус камандир: «Ашыке, келдиңби айланайын. Сен жок кыйналып кеттик» – деди. Мен: «Кана немис?» – десем: «Сабыр кыл, Ашыке, бүгүн жол басып келдиң, шорпо-шилең ичип эс ал. Эртең согушасың» – деди.

– Ал сизди кантип тааныды? Кыргызча билет бекен?

– Сен кандай немесин, ыя?! Сөздү бөлбө дебедимби! Эми минтсең айтпай коём!

Ошондон аягына чейин лям деген жокмун. Ашыке улантып жатат:

– Түнүндө карасам биздикилер уктап жатат. Мен бияка уктаганы келдим беле, согушканы келгем! дедим да бешатарымды алып немистерди көздөй жөнөдүм. Жалгыз өзүм... Эмне жалдырайсың? Эшикте жүргөн катынымды деле жалгыз өзүм апкелгем, немистер эмне болуп калыптыр.

Анан баратсам эле кобураган үн чыгат. Акыры-ын тыңшасам некеңдер! Он чактысы от жагып, мылтыктарын бир жерге жыйып коюп, бири козуну кантип койго алмаштырганын, бири катын ала качканын, бири бозо салганын, бири боз үйүн уурдатканын айтып, дегеле болушпайт бажандашып. Как түбүнөн чыга калдым да: – Атаңардын дал гана башы! О түрү суук искейиндер! – десем орундарынан учуп турушуп, ичинен бирөө:

– Ас-саломалейкум Ашыке! Аяй көр, биздин да Күрүчбектей балдарыбыз бар эле, – деп кош колун сунуп жалынып жиберди.

– Түшкүлө алдыма! А сен алдагы мылтыктарды алып, артыман бас! – дедим баягы саламчыга. Жаныман жалжылдап өтүп баратканда бирөөсү:

– Айланайын Ашыке, эмне кылсаң ошо кыл, асты Айдаралиевге алпара көрбө – деп буркурап ийди.

Аларды айдап келсем баягы орус командир бырылдап уктап жатат. Көчүктөн ары тептим:

– Тур, шабдалыдай болбой! Ме, бу чочколорду ал да берчү жериңе берип, алчу ордениңди ал! Согуш бүттү, мен кеттим! – дедим да баса бердим. Ал иттер жолдон качырып ийишкенби, айтор, андан кийин дагы үч жылдай тытышып жатышты. Кой, мен малды карайын, – деди да шарт эшикке чыгып кетти...

Кийин уксак фронтко тамак-аш жүктөп, азыркы Тараз шаарынын вокзалында үч айдай жүрүп кайра келген экен, кайран киши.

Эми көргөн-билгендин баарын жаза берсем, китебим кирпичтен да калың болчудай. Аны ким окуйт? Ушуга чейин тажабай окуп келгениңизге ырахмат айтып, кебимди кыскарта чабайын.

Мектептеги жылдар бардык эле айыл мектептериндегидей өттү.

Болгону биз дүркүрөп өсүп бараткан айылда, өз ишине жаноту менен берилген, билимдүү, чыныгы мугалимдердин колунда окудук. Алардын деңгээли бийик экенин кийин № 5-мектепке келип окуганда билдим. Биз кеткенден кийин үч кабат жаңы мектеп салынган.

Аерге Кушубак Кутуналиев зоомузей ачты. Айылдагылар өмүрүндө көрбөгөн пеликан сыяктуу жаныбарларды апкелип катырды. Сүйтэй Сулайманов тарых кабинетин уюштурду. Аныкы да экспонатка бай эле. Эсен Түлөбердиев тил кабинетин ачты. Балдар Орхон – Энисей жазууларына чейин билип калышты.

Дүйнө адабияты жөнүндө сөз болгондо мен Үмөтбек агайды эстейм. Ал ошондо институтту күрөш адистиги боюнча бүтүрүп, эркин күрөш боюнча Кыргызстандын чемпиону болуп, СССРдин биринчилигине катышып келип, бизге дене тарбия сабагынан берчү. Кыш узак, кар калың. Спортзал деген жок. Сабакты кантип өтүш керек?

Үмөтбек агай башка бир агайдай болуп бизди эки-экиден кочкорлорчо сүзүштүрүп, же балдарды бирине бирин миңгизип оодарыштырып же классты чандатып күрөштүрүп, ошого жараша баа коюп сабак өтүү кылган жок. Ал Шерлок Холмстун окуяларын айтып кирди. Тили так, эстутуму күчтүү экен. Анан да ушунчалык кызыктуу кылып айтар эле, былк этпей отуруп укчубуз. Кыш чыкканча Конан Дойль, Драйзер,

Жюль Верн сыяктуу дүйнө алптарынын чыгармаларын аралап жүрчүбүз. Ушул сабакты бирибиз да калтырчу эмеспиз. Анда көкүрөгүбүзгө не деген керемет байлык куюлуп жатканын билбептирбиз. Кийин профессор Озмителге айтып берсем: «Андай мугалимге орден бериш керек!» дебатпайбы.

5–6-класста чүкөгө кызыгып, сабагым начарлап кеткен. Бир күнү адатымча тытынып ойноп жатсам Үмөтбек агай кармап алды да: «Чүкө ойносоң киши болбойсуң, токтот!» – деди. Агайды аябай сыйлачумун. Үч жүздөн ашык чүкөмдү үйдөн алып чыгып балдарга таратып бердим. Ошондон кийин чүкө ойногон жокмун.

Биздин агайларда кайдыгерлик деген жок эле. Ар бирибизди адам кылабыз деп аябай жан үрөштү. Бирок биз аларды жашынан мурда картайттык деп ойлойм. Мына, биздин эле классты алалы. Эки, үч жыл ордунда калгандарды жыйнап жөнөгөн класс болду.

Азыр көзүмдү жумсам мына булар көрүнөт:

«Агай, уруксатпы, эшикке чыгып келейин?» – дегенди билбей отура берип, таза айласы кеткенде шымына сийип жиберип, анысы парталарды аралай чаап келип доскага жазып жаткан мугалимдин өтүгүнө ороло түшкөндө коркконунан бакырып ийип, отургандын баарын үркүтүп класстан чыга качкан бала;

Алдында отургандын жакасында же чачында бараткан кара курсак тарсайган биттерди партага барсылдата сыгып жаткандар;

Бир күндө беш «5» алам деп кол көтөрүп, анысын агай көрбөй жаткансып ордунан тура калып жаткан бала;

Алдындагы кыздын пальтосунун тигишин лезвие менен сөгүп, кебезин чубап, артындагы баладан китеп менен башка жеп, тура калып мушташа кеткен бала;

Башка балдарды жини келгенде тизесине салып туруп эшикти көздөй ыргытып жүргөн, согуштан кантүшүн болуп келген Пал Палыч деген мугалим алып ыргытайын десе ордунан козголбой коюп, күчкө салса парта-сартасы менен сүйрөлгөн балбан кыз;

Мугалим доскага жазып баштаса эле бери жактан уйча, койчо мөөрөп-маарап жиберген эки бала;

Тилдүү эжейибиздин сабагы башталарда отургучтун буттарын чыгарып, кайра эптеп жөлөп коюп, ал отурар менен чалкасынан кетип туралбай жатса: «Э-эй, турсийи айрык экен!» – деп кыйкырып ийген бала. Муну ким жасаганын тапканы келген завуч башкалардан түңүлгөндө: «Ой, айланайын кызым, мен – атаң сурабатам, ким жасады?» дегенде атасына да эч нерсе айтпай мелтейип отуруп алган кыз;

Мектептин намысы үчүн башка айылдарга барып тытынып футбол ойноп, райборбордо тырмышып күрөшүп жаткан балдар;

Жетинчи партада отуруп алып, шилекейин эки кашка тишинин ортосунан сызылта коё бергенде экинчи партада отурган баланын желкесине куюлуп, анысы: «Ий, энең! Шприц менен атты!» – деп бакырып ийип, чочуганынан жазыбаткан бору колунан ыргып кеткен агай;

Математика, химия, физикадан райондук олимпиадага кетип бараткан эки бала;

Классташ кызыбызды ызаланткан, бизден үч класс жогору окуган баланы, дагы бир кызыбызга сүйүү кат жаза койгон колхозчуну жанчып ийген тентектер;

Тимур командасын түзүп алып, үйлөрдүн артына заңдагандар менен чабышып, акыры башкармага айтып жатып жыгач туалеттерди жасаттырган балдар менен кыздардын тобу;

Бир мугалимди класстык чогулушка салып, кадимкидей шөмтүрөткөн эки бала, бир кыз;

Мугалим доскага жазып баштаганда акыркы партада отуруп алып, артындагы контрамарканын эшигин ачып коюп, түтүнүн ошого үйлөп, жанталашып тамеки чегип кирген эки маркум;

«Төмөнкү айылдарда токой бар, бизде эмне жок?!» – деп жүрүп, азыр айылдын көркүн чыгарган токойду тигүү идеясын башкарманын алдында көтөргөн баягы эле тимурчулар;

Күрөктөрүн көтөрүп алып улам бир классташтын огородун казып жүргөн он эки бала;

Эки күндүн биринде гезиттерге кабар жазып турган эки бала;

Алгач чөптө, анан картөшкөдө, анан кой кыркында, анан жыйым-теримде жүргөн классташтар;

Карангыда бирөөнүн чарбагына кирип, өсүп турган сабизинин үстүнө жатып алып, сабиздерди бирден жулуп көйнөгүбүздүн ичине салып жатканда үйдөн бир дардайган киши чыга калып, как түбүбүзгө келип четтеги балабыздын башына шарылдата коё бергенде тиги бала чыдабай кыйкырып тура калып, дардайган кишибиз бир бакырып алып, шымданбаган боюнча чалкасынан түшкөн түн;

Койкоё кийинишип, мектепти бүтүп, туш-тушка окууга кетип жаткан классташтарым. Ынтымагыбыз жакшы болчу. Кийин санасак ошондо жыйырма алтыбыз окууга өтүптүрбүз.

Окууга элдин эң арты болуп жөнөдүм. Кетерде суу жээкке бардым. Ал менин эң жакын досумдай эле...

Шаркырап аккан кашка суу

Шапатаңда торолдум.

Шаарда эми башка суу

Шарына куса болормун.

* * *

Андан бери далай жыл өтүптүр. Былтыр да жайлоого барып суу жээгинде көпкө отурдум...

Шаркырап аккан кашка суу
Шашты элем бир кез сен өңдүү...
Шаардан эптеп апкелдим
Шалдырай түшкөн денемди.

Шаркырап аккан кашка суу
Шаша бер, сенде арман жок.
Шарыңды тыңшап турайын
Шашаар жерим калган жок...

* * *

Өнөрдөн элге чейинки жол уза-ак болот турбайбы.

Алтымышынчы жылдары кудай бетин салбасын, Рыспай, Калыйбек, Мукан, Аксуубай, Үсөн, Сардарбектин жаңы ырлары эки күндүн биринде радиодон жаңырып, «кулагын эшек басып кеткен» кишилерди да ырдаганга аргасыз кылып, дуулдап турушкан. Кичине эле идиреги барлардын баары обон чыгарганга далбас уруп калышкан. Мен да дарбып барып токтодум. Угарман, күйөрман менен обончунун айырмасын билбей эле, Абай айткандай көөдөнүм толо, башым бош баштап алыпмын. Көрсө, жакшы обон чыгарыш үчүн шыктан башка кирди-чыкты акыл да керек экен... (Бирок акыл талантка көп учурда кедерги болот деп жүрүшөт).

Өнөр – эч качан айыкпаган оору экенин бир кезде билген эмесмин. Андай ыйык нерсе мендей алабарман, жалкоолордун иши эмес экенин да элес албапмын. Бала кезимен чалдыккан бул «кесел» политехникалык институтта окуп жүргөн жеримен кулагыман сүйрөп келип искусство институтуна киргизгенде гана, дүйнөдө не бир укмуштар бар экенин биле баштаганда гана башыман ылдый шыргалаң суу куюп жибергендей дабдырай түштүм.

(Уландысы бар)

СУЛТАНОВ Омор – Жети-Өгүз районунун Тосор айылында 1935-жылы 6-ноябрда туулган.

1959-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүрүп, «Ала-Тоо» журналында эмгек жолун баштап, бир катар уюмдарды жетектеген. КР Жазуучулар союзунун секретары, төрагасы болгон. Кыргыз Эл акыны. Чыгармалары, макалалары 1953-жылдан баштап жарык көрө баштаган. Биринчи ырлар жыйнагы «Тоо күндөрү» деген ат менен 1961-жылы жарык көргөн.

Чыгармалары орус, англис, немец, испан, француз, монгол, поляк, украин, венгер, словак, чех ж. б. тилдерге которулган жана дүйнөлүк акындардын чыгармаларын кыргыз тилине которгон.

Учурда Чет өлкөлөр менен байланыш союздарынын вице-президенти, Москвадагы Эл аралык Жазуучулар союзунун төрага орунбасары, «Евразия» (Түркия) Жазуучулар бирлигинин теңтөрагасы. Эл аралык коомдук Поэзия Академиясынын президенти.

Поэзия

АЗЫРКЫ КҮНДҮН ЫРГАГЫ

Оогандан келген чымчыктар

*Канатына ала кирип коога алган
Кара чымчык ооп келген Оогандан.
Чымчыктардын тоджахедеи өңдөнөт
Кан кыргыздан таш жамынып соо калган.*

*А булардын көрбөгөнү калбаган
Алар эмне Европага барбаган?
Канаттууга Кавказ деле жайлуу жер
Азиядан бизди эмнеге тандаган?*

*Келгин куштар аба жиреп өткөндүр
А кээ бири бизге конуп кеткендир
«Уурдайт экен президенттер быякта»
Деген кабар куш тилинде жеткендир.*

*Элин тоноп жешет экен чоңдорү
Канында агым уурулуктун жолдорү.
Ооганда биз октон башка жебейбиз
Ошояктан болобуз деп олжолуу, –*

*Чымчыктардан чалгынчылар келгендир
Жайнап жүргөн ууруларды көргөндүр.
Биздин тотун тараңчылар, кептерлер
Айласыздан курман болуп бергендир.*

24.01.2011-жыл.

Белла Ахмадулинага коюлган мурзо гул

*Акындары алтымышынчы жылдардын
Көргөн жокпуз ал учурдун жыргалын.
Жүрдүк куулуп жалаң жеме, тил угуп
Азабынан курч жазылган ырлардын.*

*Анын бири – Белла Ахмадулина
Акын болчу таланттуу да, сулуу да.
Өзгөчө эле өжөрлөнүп киришкен
Өтүр үйүн жалаң ырдан курууга*

*Өзү деле турушунда ыр өңдүү
Таатай эле ташка чыккан гүл өңдүү.
Агын сууга каршы айдалган кайыктай
Ташка тийип мизи курчуп бүлөндү.*

*Канча курдай сагынышып көрүштүк
Жыргап, куунап кучакташтык, өбүштүк.
Көңүл чөгүп, жүрөк канап турса да
Кайрат алып сырыбызды бөлүштүк.*

*Андай этес акындардын баары эле
Айтып чыкса ырдан төндүр жаар эле.
Эми деле кепке кошуп бере албайт
Экөөбүздө бир жакындык бар эле.*

*«Переделкино» чыгармачыл үй эле
Луконин, Межировдор... тирүү эле.
Мен алардан жатан дагы, жаш дагы
Бар максатым ырдын сырын билүү эле.*

*Стеляков ал жердеги аксакал
Үнү да жоон үңүрөйгөн башка чал.
Ырлары үчүн Колытага айдалып
Келген экен акын мизин ташка чаап.*

*Стеляков Белла менен ырдашат
Эми гана сен деп мени ырдатат
Ю. Казаков зор жазуучу болучу
Шахтерлорчо сөгүнгөнү жыргатат.*

*«Переделкино» акындардын текеси
Жыргал анда «Поэзия кечеси»,
Бир окуган Андрей В. шамшардай
Крелге тийип канайт чекеси.*

*Бардыгында жакын жашоо-курактар
Гитарада Окуджава Булат бар.
Мен бөксө эмес, алар да анда толтура
Кайран достор, эми жетпес ыраакта.*

*Алар мени Омар, Амор дешчү эле
Азыр таппайм жоксуңар да эч жерде.
Менден көз жаш акпайт сыртка дечү элем
Агып чыкты кечээ Белла кеткенде.*

3–4-декабрь, 2010-жыл.

Жылды узайтуу

*Сен да кеттиң, кеткен жылдын бириндей
Баягы мен жакшылыктан түңүлбөйт.
Күнөөм бардай басып жүрөм жер карап
Май түгөнгөн чыракка окшоп үлүңдөйт.*

*Сырымды айтып баарын сенден чыгардым
Сен үндөбөй өзүнө окшоп чынардын.
Булар деле оңолбойт го деп ойлоп
Курганалбай кир санаага чыландым.*

*Булар деле баягылар сыяктуу
Ойлоп койбой ыйман, намыс, уятты.
Бирин бири аяр алдап турушат
Күлүп сүйлөп, келип сөздүн кырааты.*

*Улуураагы жашыраагын көөлөшөт
Жаштар кайра улууларды жөөлөшөт.
Сары эшекти Аккула деп, буудан деп
Эрегежээлди элден чыккан дөө дешет.*

*Күчөп турат жер-жерлерде дуу-дуулар
Калайык-калк киши таппай туу кылар.
Турган кезде айла кетип карайлап
Уурдап атат баягы эле уурулар.*

*Сенде эмне кеп? Сен бир Айкөл караансың,
Мезгил деген телмилдеген араансың,
Акыл калчап жер чукулайт ой менен
Жоо чапкандай мынча эмнеге таландым?!*

*Кан жыттанган каракчыдай түндөгү
Кантип, кайдан тоноп кетти ким мени?
Кандай гана болуп атат билбеймин
Калп өңдөнөт кары, жааштын күлгөнү.*

*Болду дечи, менде да иштер ар кандай
Айла жоктон жалган айтмай, алданмай.
Кокус мен да жаңылышып туралбы
Кол чабыштар маа сезилет жалгандай.*

*Көптөр менен арасында көчүңдүн
Көрүп туруп көр сөздөргө көшүлдүм.
Ата Журтту уурдап, тоноп кетишти,
Акын туруп айтпаганга, кечиргин.*

02.01.2011-жыл.

Манасгы

*Күндө өткөрүп көр турмуштун тирлигин
Замандаштар билбей кимдин кимдигин,
Убагында ушаланган өмүрдүн
Өтөт экен баалай албай бир-бирин.*

*Көп ээрчидил, аз ээрчитип Сакелди
Алтымышта болгон менен жааш өңдүү,—
Жүрөөр эле баскан сырты табыштак
Метеориттен үзүлгөн кан тааш өңдүү.*

*Бирок турчу байкаганга зор болуп
Олтурганда кабылан өңдүү котдонуп.
Анда деле билермандар кор болчу
Көрбөдүтбү, жашап өттү көр болуп.*

*Бул жашоонун чен-чегине баталбай
Буудан күлүк көрүнгөнсүп кашаңдай.*

*Кетти Сакет бийик баасы билинбей
Гений деген ысым менен аталбай.*

*Кино жазып «Манасчыны» тарттырдым,
Айкөлдү айтып түшөсүң деп шарт кылдым.
Абалкы өткөн Айкөлчүлөр арбагы
Саякбайды колдоп берип карт кылды.*

27.01.2004-жыл.

Низами менен сүйлөшүү

*Жашчылыкта көргөн өңдүү жаз күндү
Жолуктуруп, «Лейли менен Мажнунду».
Калагы жок кайык менен жөнөгөм
Сүйүү деген Деңизинде наз үндүү.*

*Жаш теректей жаңы гана бүрдөгөн
Жаш күкүктөй жазда алгачкы үндөгөн.
Сүйлөшүптүн сени менен анда мен
Сүйлөшкөндөй нурун төккөн күн менен*

*Сенин үнүң нур чыгарып чыгыштан
Дүнүйөгө салтанатын курушкан.
Хандар, бектер элди басып кырышса
Сен курупсуң Азияга «Ырстан».*

*Сыртың көркөм, көркөмүрөөк жүрөгүң
Сулуулуктун кайратмандык үрөнүн,
Мезгил аттуу чексиздикке айдадың
Түшүтү тол поэзия мүрөгүн.*

*Мен да анын даамын татып искедим
Кыял-ойго аста сиңип күч делиң.
Жыргап жашап өмүр сүрдүм жаштыкта
Жыргап уктап көрүп сүйүү түштөрүн.*

*Канча кылым зуулап өттү шамалдай
Канча шаар, канча эл учту самандай
Сен турасың көркөмүңдөн кебелбей
Жер шарындай – ааламдагы аралдай.*

15.01.2011-жыл.

Сен жөнүндө поэма

*Нуруна окшош түндө жанган жылдыздын
Сүйүүсүнөн кыздарынын кыргыздын,
Асыл таштай миң кубулуп көрүнгөн
Махабаттан бир эстелик тургуздум.*

*Кыргыз жаштар аны көрүп өтүшөт
Анда толгон Сүйүү көлүн кечишет.
Элестетип көзгө жыргап жаш алып
Кеч күздөгү конушуна көчүшөт.*

*Жаңы туун жаңы жолдо келишет
Сүйүүлөрүн бир-бирине беришет.
Бир-бирине магнитсиз тартылып
Эриндери кызарганча өбүшөт.*

*Экөөбүздөй сүйүү аларды тас кылып
Көркүнө бир чыгып берет жашчылык.
Аны билбейт өтүрү өткөн көпчүлүк
Аны билген бул дүйнөдө азчылык.*

27.06.2011-жыл.

* * *

*Президенттер качып кеткен, качалек
Балага окшош итий болуп басалек.
Кетишти го үптүтү үйлөп өчүрүп
Жыйырма жылдай эл эс алып жаталек.*

*Президенттер боло турган бир короо
Жан талашып акча жыйнап шайлоого.
А дыйкандар үрөн жыйнап жан үрөн
Кал урууда күздүк эгин айдоого.*

*Ишенимдин үшүп гүлү күбүлгөн
Үрөй учкан, айла кеткен, түңүлгөн.
Жер, суу, тоо, таш, айыл, шаар – баарысы
Жоо карактап кетпей эле бүлүнгөн.*

Канкакшаган канча сезим сыздады
 Канча көңүл туздай тоңуп туздады.
 Канча жүрөк, кан тамырлар жарылып
 Сүйүү күчүн алсыраттык биз дагы.

07.07.2011-жыл

* * *

Ууру жолдо учуп жүрбөйт Ак шумкар
 Анын жолу Ала-Тоонун ак кымкар.
 Ууруларга уурдап бере баштады
 Ууру жолго түшүп алган байкуштар.

Ууру жолдор уурдаганга алпарат
 Аны билип көрүп турат чар-тарап.
 Миң тертебе калп айттырып кудайга
 Жалап, жуктап сөз айттырат чампалап.

Күн да, түн да азгырыкта бүлүндү
 Буга ыймансыз көп шумпайлар сүйүндү.
 А кээ бирөө ачык айтып киришти
 Чоң турун деп тахабатты, сүйүүнү.

Биздин сүйүү ынак ысык, сулуу да
 Баралбайбыз ууру жолго, ууруга.
 Кол кармашып коюндашып киребиз
 «Сүйүүбүздүн жүз биринчи» ырына.

07.09.2011-жыл.

Бардык элдин, бардык жердин кыздары

Таалайы бар, кыздар сонун жансыңар
 Тандырбаган таттуусуңар, балсыңар.
 Берилгенде көз бозоруп көр болуп
 Бектер, хандар, президенттер алсыраар.

Ар киминде бар бир улуу касиет
 Азамат, эр дал ошого баш иет.

*Кайдан, кантин келип калат билбейсиң
Жанды эритип козгогон бир масилет.*

*Окшойсуңар суу төгүлгүс жоргого
Дайым даяр тер төгүүгө жолдордо.
Бакыт конуп батасыңар жыргалга
Балкып эрип бойго жетип толгондо.*

*Эңсеттирип турат дайым көзүңөр
Жакшы гүлдүн жытына окшоп сөзүңөр,
Жан сергитип турасыңар жадырап
Табышмактуу тагдырсыңар өзүңөр.*

*Бардык элдин, бардык жердин кыздары
Кызыл гүлдөй өсүп турган кыштагы.
Качан болсо сулуусуңар бактылуу
Силерсиңер, сарсанаанын душманы.*

*Сүргөн өмүр ал мен үчүн кызылдай
Сүйүүт өсөт, – деп жазгалым, – кызылдай.
Ал андыктан бардык кыздар мен үчүн
Нурун төгүп турган бакыт кызылдай.*

17.06.2005-жыл

Азыркынын бешик ыры

*Алдей, алдей ак бөпөм
Ак бешикке жат бөпөм.
Көп ыйладың кой, бөпөм
Көк сүтүңө той бөпөм.
Элчегилде сүтүң жок
Татак ичпей күчүм жок.*

*Тоолоруң бар көк жашыл
Койну толо көп асыл.
Көлүң жатат көйкөлүп
Толкун – тоого сөйкөнүп.
Айлананда тынччылык
Азыр келет күн чыгып.*

Көрөөр күнүм, жыргаалым
 Көпкө тынбай ыйладың.
 Айдап чыгып жатышат
 Эл бадага уйларын.
 Балким, сезип жатасың
 Башчылардын катасын.

Бири эки беттүү эле
 Убадага эптүү эле.
 Казынанын алтынын
 Уурдап алып кетти эле.
 Сызга олтуруп эл калды
 Сыздап калың жер калды.

Экинчиси качыптыр
 Элди Ак үйдөн атыптыр.
 Банктан уурдап акчаны
 Башка жерге катыптыр.
 Башчы кылган буларды
 Баарын кудай урарбы.

Митингге эл баратат
 Талкалашат, талашат.
 Партиябыз дегендер
 Парламентке баратат.
 Болуп алып депутат
 Болушунча жеп, жутат.

Айласы жок атаң да
 Айылда бош жаталбай.
 Кетпедиби шаарга
 Үлүш жерин саталбай.
 Биз ошондо шорлодук
 Өмүр бою кор болуп.

Аргасынын жогунан
 Снайпердин огунан, –
 Жан бергенде көтөрдү
 Аянттагы эл чогулган.
 Аны сезип жатасың
 Атып калсын атасын.

*Зарыңды ыйлап сен калдың
Зар какшаган мен калдым.
Сексен, токсон шейиттер
Мекендешти жер алдын.
Арбактарда үнүбүз
Азырынча тирүүбүз.*

*Алды жакта кар, кыш бар
Ак жаан болду каргыштар.
Агып турат төбөдөн
Аны көрбөйт байкуштар.
Улуу тоолор кечээги
Урулардын текени.*

*Кыңкыстаба периштел
Талагың жок жеп-ичкен.
Сен да ууру болосуң
Булар менен келишсең,
Ууру жолдо бөртөсүң
Урулардын өлкөсүң.*

2-январь, 2011-жыл.

МАЛИКОВ Кубанычбек – Аламүдүн районундагы Үч-Эмчек айылында 1911-жылы 16-сентябрда туулган. 1926-жылы «Эркин-Тоо» гезитинде Фрунзе облусу боюнча кабарчысы, 1931-жылы Фрунзедеги педтехникумга кирип, бүтүргөн.

Гезиттерде, Жазуучулар союзунда жетекчилик кызматтарда, 1951–1952-жылдары Кыргыз драмтеатрында директор болуп иштеген.

Алгачкы ыры 1928-жылы «Эркин-Тоо» гезитинде басылып, 1931-жылы «Теңдик курманы» аттуу пьесасы китеп болуп чыккан. «Манас» эпосун изилдеп, басып чыгарууга активдүү катышкан, Ж.Турусбеков менен «Ажал ордуна» (1935) драмасын, көптөгөн пьесаларды, поэмаларды жазган, «Интернационалды» кыргыз тилине которушуп, Кыргыз ССРинин Гимнин жазышкан. А.Пушкин, М.Лермонтов, Т.Шевченко, С.Стальский сыяктуу классиктердин чыгармаларын которгон.

Кыргыз Элакыны (1969), көптөгөн мамлекеттик сыйлыктардын ээси.

Туулганына 100 жыл

БҮРКҮТ БАЯНЫ

(Болгон иштин жомогу)

Токмоктун түштүк-чыгыш жагында кыргыз тоолорунун кыркасына кирген Талды-Булак деген Чолок капчыгай бар. Ырчы Ысмайыл экөөбүз кийинки жылдарда Бурана, Шамшы жактагы бир катар айылдарга бирге барып жүрүп, мына бүгүн, сөздөн сөз чыгып олтуруп ушул капчыгайдын баш жагына жеттик. Күздүн мээримдүү ачык күндөрүнүн бири болгондуктан машинабызды суунун жээгине, жашаңдап турган тегиз жерге токтотуп, Ысмайылдын каалоосу боюнча суунун баш жагын көздөй, бир кезде калың айылга конуш болгон жерлерди тике аралай бастык. Асман көпкөк, жер жылуу, анын үстүнө адырлардын, капталдардын саргыч тартып бышып кеткен чөптөрү ушул, көңүлдү көтөргөн жылуулукту дагы коюлтуп, көркүнө чыгарып тургандай.

Анын үстүнө Талды-Булактын төр жагы чыгыш түштүк жакты бүтүн тосуп, дүңкүйүп, чын эле биз жакка тууралана карагандай болуп, бүткүл денеси карагай, арчага капталып, чокулары ак кар, көк муздан чатыр карманып, керилип, келберсип Туура-Кайың тоосу жатат. Капталыбыздан ошол Туура-Кайың жактан агып чыккан көпкөк суу ар кайсы жерден ак көбүгүн үйрүлтүп, имерилтип, ак буладай чубалтып өзөн ылдый темир комуз күүсүн

каккандай шоокумданып, шукшурулуп агып өткөнүнүн несин айтасыз? Жаратылыш ушундай бир көркөмдүк кучагын чалкалай жазып, адамзатка мээримин ченемсиз төгүп турган убактысында кекеч киши чечен, өмүрү кыңк этип бир ооз ыр ырдабаган киши ырчы болуп кеткидей.

Мындай убактыда Ысмайылды чымчылап, козгоп кереги жок, экөөбүздүн кырк жылга жакындап калган жолдоштук мамилебиз боюнча билемин, чоң ырчы, далайды көрүп, далайды билген акылдуу шайыр, сага тизгинин чойдурбай сөздү өзү эле баштайт. Анын мага айтып берген ар бир аңгемеси жанга кубат, көңүлгө гүлазык. Ысмайыл эрдин чормойтуп бир Туура-Кайың тоосун карап, бир Талды-Булак өзөнүн жарып агып, камыштын башы менен учкан куштай шуулдап жөнөп жаткан сууну карап алды да:

– О, чиркин, баягы шоруң каткан Мусакан ырчынын (обончунун) гүл өмүрү өткөн өзөндүн бирөө ушул эмеспи. Анын өз жайлоосу ушул өзөндүн чыгыш жагында Борду болчу. Бирок жазы-күзү Талды-Булакка көп келчү эле. Өзү орто бойлуу, кара көз, карасурдун өңдүүсү эле. Он эки жашында ырчы атанып ырдап чыккан экен. Ары обончу, ары акын, мындай телегейи тегиз келген өнөрпоз аз болоор... Менин бала кезимде, кайран эме жыйырма тогуз жашында эле жайрап калбады беле? Сенин Мусакандын ырынан, обонунан кабарың барбы? Мусакандан башка кайсы обончу чыккан бул Чүй бетинде? – деп, мени тиктей калды.

Мен Мусакан жөнүндө 30-жылдардан баштап угуп жургөнүмдү айтпастан, Ысмайылдын кабынын оозун дагы бир аз чечким келип жана менин сөзүмдү дагы улап кетсин деп:

Токмоктун башы Жаңы-Чек

Токтоно албай айттым кеп... –

деген ырлар ошол Мусакандыкы эмеспи? – дедим.

– Ий, ий, мойсопутум, кабарың бар экен, – деп Ысмайылдын жаны жыргай түштү да, Мусакан жөнүндө томогосу жаңы алынган куштай болуп мойнун созуп буулуга сүйлөп сөзгө кирди:

Талды-Булак жөлөңкө,

Табытым тартпайт бөлөккө,

Табытым тартпайт деп жүрсөм

Тап кетирдиң жүрөккө...

Бөлөк дөбө Көк-Булак

Бөтөндөп көрдүм көп чырак.

Жалгыз өзүң башкача

Жаралгансың гүл бурак...

Мусакандын бул ырлары чын эле жүрөктөн атып чыккан кайнар булактай ырлар экендигине көңүлүм термелип: «Бали, бали, Ысмайыл

сөзүндү жөнөтө бер?» – деп өтүндүм. Ысмайыл дагы бир капкачанкы эстен кетпес шумдукту эстеп алгандай болуп:

– Атаңдын көрү десең. Бу дүйнөдө асмандагы кыраан да, жердеги чыгаан да арманда өткөнү болот экен. Кайран Мусакан өшөнтүп жашынан ажалга кабылып арманда өткөн. Тетиги суунун боюндагы кызыл ташты, кызыл таштын жанындагы дөмпөйгөн мүрзөнү көрдүңбү? Жүр, ошого баралы? – деп, жол баштап, курсагын сылай алдыга жүрүп калды. Мен болсо: «Балким, Мусакан ошол жерге коюлган болду бекен?.. Андай болсо, асмандагы кыраандын да арманда өткөнү болот» – деп эмне үчүн айтканын ойлоп, айран-таң болуп келе бердим...

Белгилүү жерге жеткенде Ысмайыл тайтая тура калды да, ээрдин бир жаланып алып:

– Кана мойсопутум, сөз билбеген момунум, мен бир жомок айтам, ошону көзүңдү жумуп туруп уксаң, ошондо көз алдыңа бирдеме келер бекен?..

Экөөбүз тең ырсайып күлүп калдык. Ысмайыл сөздү баштаганда мен көздү чала-була жумган болдум да, экөөбүз эки таштын үстүнө катар олтурдук, мен Ысмайылдын жомогуна кулак төшөдүм...

...Бул жер Каркыранын тоосу. Кеч күз. Каркыранын бүткүл карагай менен чүмкөлгөн жапызыраак кырка тоосу күн чыгыш жагында турган Улабас тоосун карай баштанып, өзгөчө күн кечтей баштаганда көлөкөсүнө көлөкө кошулуп, чокусу те түштүк чыгыш жагында биринин үстүнө бири түрмөктөнүп жыйылган булуттардын астында жаткан Хан-Тенири тоосуна теңелишип тургандай элестейт. Элик, аркар, дагы нечен түрдүү кайберен десеңиз, ушул Каркыранын калың карагай, арча менен денесин бекем туюктап алган ою-кырында. Дасыккан бүркүтчү, көзгө атар мерген десеңиз да ушул Каркыранын кырка тоосун каршы-терши аралап жүргөнү жүргөн.

Биз жогор жакта баяндаган Талды-Булак өзөнүндө өнүп-өскөн балбан, эр жүрөк жигит Түмөнбек өзү балыгыр сарысынан келип жакшы эле дардайган эркек. Боюнун узундугун, күчүнүн канча экендигин айылдагы аялдар боз үй тиккенде ал түндүктү колу менен кармап берип тургандыгынан эле элестете бергиле. Түмөнбек түндүктү колу менен кармап турганда айылдагы келин-кезектин бойлуулары, жигиттердин бойлуулары ага жанаша келип уук сайышканга араң жарашчу экен.

Ошо дөө Түмөнбек көл башынын бугу уруусунун бардар жеринен кыз алып, бир чоң айылдын күйөө баласы болуп, өткөн жылдан бери көл башына үзбөй келүүчү болгон. Бүгүн эртең менен адетинче Каркыра тоосуна ууга чыккан. Бир катар кайнилери, кайсы бир жакын кайнага-

лары кошо келишкен. Каркыра тоосуна мурун да келген Түмөнбекке бул айлана өзүнүн Талды-Булак, Туура-Кайың капчыгайындай эле тааныш элестеп жана өзүнүн бирин-жарым жырткыч душманга алдырбас күч-кайратына ишенип, тоого чыгып алгандан кийин кээде жалгыздап да кете берчү болду.

Мына ушул азыр да атын кайнилеринин бирөөнө кармата салып, кайберен кууганга кызыккан жана башканы коюп, эң бийиктеп, эң четтеп чыгып же бугу, же марал атууну ойлогон Түмөнбек улам кыялап өөдө чыга берип, өз жолдош-жоролорун адаштырып да кеткен. А, кайни-кайнагалары болсо, «Дөө күйөөнү кудай сактасынга» салып, анын аркасынан көп чукулдап ээрчишпей Каркыра тоосунун күн батыш жак четинде кала беришкен.

Мына, азыр күн кызыл күүгүмдөп калган кезинде, бугу менен маралга ана жетем, мына жетем менен олтуруп Каркыранын Улабас тоосу жак четине чыккан кезинде бир шумдукка жолукту.

Түмөнбектин асынганы барденке мылтык, белинде байланган бычагы, оттук ташы бар... Бир-эки жерден марал көрүп ок чыгарды эле, марал андан мурда жыт алып өз убактысында ойт берип кеткен белем, мерген жазып калды. Оңой менен атканынан жазбаган Түмөнбек маралдын өтө сактыгына ыза боло түштү. Ошол чакта күн кызылы дагы ылдыйлап жакын жерден карышкырдын улуганы угулду. «Баатырга да жан керек» дегендей, карышкырдын улушу кантсе да Түмөнбектин жүрөгүн аябай обкоолжутту. Кантсе да, чиркин жан таттуу го, Түмөнбек эми жан сактоо аракетинде болуп бир жоон арчанын башына ыргып чыкты. Ошол кезде бир дөбөт карышкыр жакындап келип дагы улуп жибербеспи... Аны далдап көрүп алган Түмөнбек ыргыта атты. Мына ошондо ок салган кизесин караса жанында эки эле огу калган экен. Эртең менен Каркыранын батыш жак бетинен эчки атып, элик атып, аткандарын ээрчигендерге шыралга катарында берип, кыйла ок ошондо эле түтүнгө айланып кеткен тура. «Эч ким менин аркамдан издеп келбес бекен?» – деген ой Түмөнбектин башына келди.

Адеп бир карышкыр улуганда эле ээн жердин бөрүлөрү оңой оокат табылгандын белгиси деп ошол үн чыккан жакка жакындай башташкан экен, дагы жакын жерден карышкыр улуп, эки көк жалдын төбөсү көрүнө калды.

Кантсе да сесин алайын деп Түмөнбек дагы бир ок чыгарды эле, алдыңкы карышкыр кулап түштү. Аркысы куйругун кыпчып четтей түшүп, арчанын башындагы Түмөнбектен көзүн айырбай чунайып карап дагы өңгүрөп, алда кайдан келип кек алып берчү бирөөнү чакыргандай узата каарлана бир улуп алды. Жер ээн, адам жалгыз болсо гана карышкыр улуурун жакшы билген мергендин эми жаны көзүнө көрүнө баштады. Жалгыз огуна гана сыйынып, андан айла болбосо бычагы менен оттук ташынын да көмөгүн көрөөрүн эсине алды...

Ошол кезде кайдандыр атайы көздөгөндөй кайнагасынын белгилүү кара тайганы жетип келди. Каңшылап арчанын түбүнө токтолду. Күн кызылы өчөөрүнө аз эле калган болучу. Менин өтө кечиккенимен шектенишип кайнага-кайнилерим издеп келе жатышкан турбайбы деп Түмөнбек батыш жак тарабына акырын кылчайды эле, азырынча адам заты көрүнбөдү...

Балким, кара тайган мага окшоп адашып жүрүп бу да кара талашып мага окусунан кабылгандыр деген ойго да кетти Түмөнбек.

Ошол кезде кайдан экени белгисиз, тоодон дарыя агып түшүп келе жаткандай шаркыраган, аркыраган добуш чыкты. Түмөнбек арчанын башынан айланасын караса, жакын жерде анчалык шоокум бергидей чоң суу деле жок. Мергенчи өз ичинен менин чочулай баштаганымдан жөн гана денем дүүлүгүп, кулагымдан чочуу белгиси катары чыгып жаткан чуручуу го, өмүрүмдө биринчи катуу коркушум дал ушул чыгар деп ойлоду.

Бирок шуулдоо асман жактан чыгып, кулачын жайып күч алып келе жаткандай болду. Түмөнбек асманды да карап эчтеме көрө албады. Негедир кара тайган карышкыр жакты тиктеп бир нерсени аңдып калгандай. Баягы улуган карышкыр каччудай болуп элендеп, өзүнө кетчү багыт издеген сыяктанды. Анын жанында келе жаткан канчык карышкыр да токтой калып, кайра аркасын көздөй кылчайды. Мына, ошол убактыда эмне үчүндүр Түмөнбекке жакын карагайлардын да баштары шуулдап бир катуу өткөн куюнга жапырыла түшкөндөй болду. Так ошондо куушурулган бир карайыңкы нерсе тике сайылчу найзадай учтанып барып баягы улуган карышкырга урган таштай тийгенде эле карышкырды бөдөнөдөй бөктөрүп асманга көтөрүп чыкты. Ошондо канаты калдайып жайылып, карышкырдын оозу менен боорун тырыштыра мыкчып тыбыратып туруп, те, тай чабым жерге асмандан таштап жиберди да, өзү акырын айланып келип канатын сызылтып төмөндөп бир дөбөгө каалгый түшүп конуп олтуруп, тумшугун жанып чаркылдап, төгөрөктүн төрт бурчун карай берди. Калдайган чоң бүркүттүн көрүнүшү жылкычынын жолум үйүнө окшоп кетти.

Күтпөгөн жерден чыга калган бул окуяга чексиз кубанган Түмөнбек жүрөгү элжиреп кетип, өзүн коргоочу асмандан айланып түшкөнүнө айран-таң калып: «Кайран асмандын жолборсу, жолборсум, ушундай адилеттигин да бар» – деп кобурап алганын өзү за сезбей калды. Ойдон кыя менен кайнагасы Кайду чал, Түмөнбектин атын алып келе жатышкан эки кайниси аттарын желдире бастырышып, жаңы гана арчанын башынан жерге түшүп жаткан Түмөнбекке жете келишти. Ошол кезде бүркүттүн карышкырды капшыра кармап алып учканын көргөн кара тайган капчыгайдан чыккан шамалдай удургуп барып канчык карышкырды алкымдап жыгылган экен. Ошол замат Түмөнбек кара тайганга чуркап жетип, карышкырды бычак менен бакалоорго сайып жиберди

эле, тайган бошоно түшүп, эми менин ишим бүттү го дегендей ээлерин карап кылчактап тура калды.

Бардыгынын көңүлү дөңчөдө конуп олтурган бүркүттө болду. Бүркүт кезек-кезек канатын шалдыратып коюп: «Кыляк, кыляк» – деп үн салып, эки жагын каранууда. Көптү көргөн Кайду аксакал бүркүттү карап алды да:

– Балдар, ушул жапан бүркүт эмес, колдо багылып эле салынып жүргөн бүркүт. Мунун бизден чочуркабай шаңшып отурушунда кеп бар, – деп тери кол кабын Түмөнбекке карай сунду. Кайнаганын ишенимин туура түшүнгөн Түмөнбек кол капты кийип бүркүттү карай басып жадырап:

– Кыйтуу, кыйтуу, асмандын шери, кыйтуу, кыйтуу! – деп колун созуп үн салды. Бүркүт мойнун койкоңдотуп Түмөнбекти жалт-жалт карап алды да, бир аз баса түшүп, боюн күүлөп, канатын дагы калдайта жайып учуп келип дардайып күтүп турган Түмөнбектин сунган мээлейлүү колуна жалп этип коно кетсе болобу? Бүркүт өзүлөрүн карай учуп келе жатканда көзү курч кайнилерин Түмөнбекке:

– Адам, боолуу бүркүт турбайбы, жезде. – Колго конгондон кийин бир бутунда күмүш билериги бар экенин көрүштү. Кубанычы койнуна сыйбай кеткен Кайду аксакал: «Ээ, балдар, бул бир канзааданын бүркүтү экен. Бүркүт кекчил, адамдай эле таарынчаак болот. Бул, ээсинен запкы көрүп, же ошол ээсин ойрондоп туруп качып чыккан бүркүт. Адам колунан жем жеп үйрөнгөн жарыктык баары бир адам колунан кетпейт» – деди да бүркүттү дагы жакшылап карай баштады. Бүркүт жакшы эле чоң, өзү сары, көзү айран көз, демек, ак көз экен.

– Ак көз турбайбы, – деп ийди Кайду аксакал.

– Ооба, ак көз, ак көз...

Бул сөз уламдан-улам кайталанып, бүркүт ошол эле жерден «Ак көз» атка конду. Бүркүттү жакшылап карап чыккан соң дагы Кайду аксакал сөздү улап:

– Бул жердин бүркүтү эмес, Какшаалдын кара тоосунун бүркүтү. Какшаал тоолору кара аскалуу – көбүнчө жылаңач, ысык келип, бүркүттөрү көбүнчө ушундай саргыч келет. Какшаалдын бектери, бай-төрөлөрү да өтө зулум, өтө мыкаачы келишет.

– Демек, кытай жеринен качып чыккан бүркүт турбайбы кайнага? – деп жиберди Түмөнбек.

– Ооба, күйөө бала, – деп сөз жөнөттү Кайду. – Бизге ооп келген кайран асмандын шери, күйөө бала, бул шер эми сага кут болсун!... Колуңа асмандын баатыры конду, башыңа арбак конду, эми сен жакшылап күтүп ал... Дагы айтарым: жакшы турмуш, жайлуу жерди жалаң эле адам каалайт бекен?.. Асмандагы кыраан, илбесин, тоодогу кайберен болуп бардыгы эле өзүнө жакшылык издейт. Бул жан-жаныбардын бардыгы өз башына келчү жамандыктан качат. Бизге билинбеген менен булардын өзүлөрүнчө

тили бар, булар да сүйлөшөт. Муңдашат. Анан адамдын колуна келген соң адамдан жакшылык күтөт. Бул кыраан чиркин сенден жакшылык көрсө – эмгегинди кайырат. Дагы айтарым, бул Ак көз кокусунан сага таарынып башка жакка учуп кетпегендей болсун. Бул жаныбар канаттуунун Алмамбети. Өз жеринен качып чыгып сыйынт издеп келип отурбайбы. Анын үстүнө бир карышкырды жерден бөктөрүп чыгып, асмандан жерге ыргытып, алдына тартуусун тарта келбедиби?..

– Ооба, ооба кайнага, тартуусун тарта келди. Ал эми жаман сөз оозуңуздан айлансын. Ал эмес мени карышкыр камалай баштаганда башымды балакеттен куткарбадыбы? Касиетинден айланайын асмандан келген шеримдин жакшылыгын унутпай калайын! – деп безеленди. Кайнилери эки карышкырды союп, терисин сыйрып жибершти. Түмөнбекке Кайду аксакал арчанын бутагынан балдак жасап жиберип, күйөө бала бүркүтүн башынан сылап, ошол балдакка кондуруп, тайган карышкырдын этинен бурдап-бурдап алгандан кийин Кайду аксакал баштаган төрт атчан адам Каркыранын тоосунун Улабас жаккы четинен чубаша бастыра түшүшүп, Каркыранын талаасын көздөй эңкейип келе жатышты...

Арадан бир канча убакыт өткөндөн кийин кайындарына сыйлуу Түмөнбек, жолдош-жоросу менен Көл башынан шашпай чыгып жолго үч конуп, төртүнчү күн дегенде ушул Талды-Булак өзөнүнүн оозуна жетет. Ак көздү болсо жакшылап тогомо тартып, мыктап жасалган балдакка кондуруп, бөпөлөй багып, эркелетип, Чүй бооруна алып жетти. Түмөнбек Какшаалдан качып чыккан бүркүттү кармап келиптир деген сөз даңазага айланды.

Какшаалдын каркайган кара аскаларынын биринде туулуп-өскөн, көбүнчө ысыгы мээ кайнаткан адырда, катыра суугу жок кара тоолордо салынып жүргөн Ак көз кыраанга төр жагы чокусунан ак кар, көк муз кетпеген Ала-Тоо, этек жагы арпа, буудай, мөмө-чөмөлүү сары талаа келип жаңы жер, жаңы өзөн көрүнүп, бул жаңы дүйнөдөгү турмушка кыраан көз үйрөтүү да керек болду.

Ата-бабасы мүнүшкөр, саяпкер болуп келген Түмөнбек Ак көздү бир-эки ай өз убактысында томогосун шыпырып жем жегизип, айланага көзүн үйрөтүп, сылап багып жүрөт.

...Чүй бетине кар бир жаап, адырларга, белдерге түлкүнүн изи түшкөндө Түмөнбек Ак көздү колго кондуруп, тайганын ээрчитип адыр этектей бастырып чыкты. Көп узабай бир белестен куйругун буландатып түлкү кача бергенде томогосун шыпырып түлкү жакты көрсөттү эле Ак көз канатын күүлөгөн да, балдагынан козголгон да жок. Ошону менен

бир түлкү кырдан ашып кылт коюп кете берди. Бир чай кайнам өткөндөн кийин дагы бир түлкү көрүндү эле томогосун шыпырып таманга какса, Ак көз дагы эле учкан жок. Башынан өкүм өскөн балбан жигит Түмөнбек ыза болуп, өзүн өзү токтото албай кетти бейм, бүркүттү камчы менен бир эки чаап жиберип таманга какты эле, бүркүт канатын шарк эттирип асманга учуп чыкты. Түмөнбек түлкүнү көздөй качырат деп ойлоп турганда асманга бийиктей түшүп кайра Түмөнбектин өзүн качырып сала берди. Кыраан ээсине жакындап келгенде кандайдыр ойлоно калгандай болуп, уу тырмактарын жыйып, кымтый, таманын гана тосуп, ээсин чала-була апчый түшүп жерге коно калды. Түмөнбек атынан шашып түшө калган эле, эми бүркүттү чап колуна алды да, томогосун ката койду.

Түмөнбек ага караганда Ак көз акылдуу кыраан экенине, кантсе да бул менин эм деп аяганына бир жагынан ыраазы болсо, экинчи жагынан өзүнүн ачуусунун чукулдугуна, сабырынын жоктугуна ыза болду. Мага карышкыр кол салганда карышкырдын иче кардын жара тартып ыргытып таштап менин колума конду эле, мен болсо буга камчы тийгиздим го деп кейиди. Бүркүтүнөн кечирим сурагандай анын канатынан акырын сылап бутунан кармалап, тумшугунан сылап, ал эмес тумшугунан өөп, бир аз олтурду. Бүркүтү да бир жолу: «Кляк» – деп шаңшып, «бая эле ушунтпөйсүңбү, мен али табыма келе элекмин» дегендей канатын жыйрып, үрпөйүп койду. Мен да сенин сырынды түшүндүм дегендей, Түмөнбек бүркүтүн сылап-сыйпап балдагына кондуруп алды да атын жорголото бастырып, үйүн көздөй жүрүп кетти...

* * *

Арадан бир канча күн өттү. Түмөнбек эми Ак көздүн обону менен болду. Жемди убактысында жедирип, күндүз таза абага алып чыгып, сергитип, канатынан сылап, мойнунан сылап, боосун жаңылап тагып, дегинкисин тун баласындай эркелетип асырай баштады.

Ак көз да бул жердин абасына жытыккандай, ой-тоосуна көзү кангандай болуп, денеси да жаңы жерге үйрөнүп, баягыдан көбүрөөк шаңшып, канатын көбүрөөк шуудуратты. Томоголуу туруп деле алдыга көбүрөөк жүткүнүп, көбүрөөк умтулчу болду. Бүркүттүн кайрадан бир жаңы күчкө ээ болуп канат каккысы келгендиги Түмөнбектин көңүлүн аябай кубантты. Ичинен кымылдай баштаган бүркүтчү, жакын уучу кишилери менен кеңешип, ушул күндөрдүн биринде Туура-Кайың тоосуна ууга чыгууну көңүлүнө токуп койду.

Эртеси эле күн шашке болгондо эки-үч жолдош алып, тайганын ээрчитип калың түшкөн карды жирей бастырып, Туура-Кайың тоосун көздөй жөнөп калды.

Тоо этектей бара жатканда жолдошторунун бири калың чыккан карагай-арчалуу дөңсөөнү тиктейт:

– Тетигинде илбирс жүрөт бейм?

– Ой, ырас эле илбирс экен, илбирс экен. Тобокел дейлиби, ия? – деп жиберди Түмөнбек.

– Карышкыр алган Ак көз илбирсинден коркмок беле? Көп болсо алалбай калар? Эмне болсо да бир кызыкка баталы? Ак көздүн кийинки убакта да жүнү тирүү, шаңшыганы да кайраттуу, – деп жиберди жолдошу.

Түмөнбек балдакты оңтойлото кармап, илбирс жүргөн жакты бет алып туруп, Ак көздүн томогосун шыпырып алды. Аркайган Ала-Тоо, кар жамынып дүңкүйгөн беттерди көргөн бүркүт канатын жайып умтулду. Түмөнбек бүркүтүнүн башынан бир сылап алды да таманга кагып жиберди...

Ак көз бүркүттүн алпы эмеспи, асмандын бир четин каптап учкандай болуп, улам айланып илбирс жакты карап, аны көргөндөй болуп көк жээктен тегеренип бийиктей берди.

– Илбирс балбанга баатыр бүркүт кол салат! – жолдошунун мындай кубаттоосун укса да Түмөнбек ичинен чоочулап, «Азуулуу да оңой эмес, бөрүчү, бөрүчү бүркүт өлүүчү» деген сөз да бар деген санаага кетти. Илбирс болсо арча-кайыңдын арасынан дапдайын көрүнүп, тоюту аябай кангандай, ааламда эч нерсени элес албагандай, он жерине ок тийсе да чым этпечүдөй күржүйүп акырын басып, узун муруттарын бутактардагы карга кичине сүйкөгүлөп коёт. Түмөнбек ичинен:

– Бул дагы далайды көргөн канкор го? – деди. Ошол кезде Ак көз Туура-Кайың тоосунун бийиктигине көтөрүлүп, төбө жактан кипкичи-некей болуп, бирок тырмактарын жайып, чеңгелине толгонду кадиксиз алчудай болуп, аны кошо узатып Туура-Кайыңдын илбирс жүргөн бетин көздөй бир өзөн борошо бороон келе жаткандай шуулдап, дуулдак дабыш угулду. Түмөнбек:

– О, жасаган, кесепет, кырсыгыңан өзүң сактай көр?! Көзү жок баатырымдын чабытын онунан чыгара көр?! – деп жолдоштору менен желе-жортуп илбирс жакка жөнөштү... Алар илбирс жакка жакындаганча ал жердин карагай арчасынын баштары катуу бороонго жапырылып жамынган карларын силкинип, жылаңачтанып жибергендей элестеди.

– Кокуй, жетти! Балакетинден сактай көр! Жасаган, кыраанымды аман коё көр?! – деп Түмөнбек бастырып атына камчы үстүнө камчы басты...

Жетип келишсе – Ак көз алда качан илбирстин жаагын капшыра мыкчый, илбирстин бир бутун арчага кошо мыжыга кармап тыбыратып басып турган экен. Илбирс дагы бардык өжөрлүгүн карматып, же өлдүм, же калдым дегендей, чала-була азуусун ырсайтып, бош буту менен бүркүттү тырмалап, кантсе да ондоно түшүп кыраанга тиш салуу аракетинде болуп жатканда уу уулап жүрүп далай шумдукту башынан

өткөргөн Түмөнбек үшөнчүгүндө узун бир темир шиши бар экен, темир шишти илбирске жетер замат бардык балбан күчүн жумшап, илбирстин кулагына сойлотуп жиберди эле, илбирс чала-була күңк эткен добуш чыгарып, алсыз ырылдаган болуп бардык кубатынан ажырагандай денеси шалк этип жатып калды.

– Баракелде, баракелде Ак көз... Асмандын арстаны менен жердин арстаны бир-бирине катуу душман келишет экен го. Ак көз балбан эбегейсиз күч жыйнап капкайдан качырып келбесе илбирсин даде оңой жоо эмес турбайбы... – дешип бүркүтүнүн жолдоштору чочуулары эми басылып, биротоло көз жумган илбирсти бир саамга тиктеп турушту.

Түмөнбек болсо бүркүтүнүн арчанын бутагына, илбирстин тумшугуна карышып калган буттарын кылдаттык менен араң чыгарып, илбирс алып берген баатырын ормоё карап кайрадан колуна кондуруп, мойнунан, канатынан сылады. Кантсе да жанталашкан илбирс бир жак канатын чала-була чапчып кеткен экен, бүркүтүнүн канатын сылаганда канатынын эки-үч талы бир аз саңоор жүнү эки балбан кармашканда карала боло түшкөн кардын үстүнө түшүп калганын көрүштү.

Түмөнбектин жолдоштору шымаланып бычактарын курчутушуп, илбирстин терисин сыйра башташты, илбирстин кызыл эт болгонун көргөн Ак көз «ушунун канынан бир чокубасам өчүм кайтпайт» дегендей болуп илбирстин сыйрылган этин көздөй умтулуп, канатын шалдыратып: «Кляк, кляк» – деп жиберди...

Ошол кышы Токмоктун үстү жаккы адырларынан Ак көз Түмөнбекке жүздөн ашуун түлкү алып берди. Бул бир жагынан Ак көздү жакшылап табына келтирип салган бүркүтчү-мергенчи Түмөнбектин атагын чыгарса – бир жагы оокат-тиричиликке деле алда канча кенелтип салды. Ак көз кыраандын атагы жалаң гана бул тегеректеги кыргызга эмес, Жети-Суу казагына да жетти. Кабатталган кайыш боолуу, күмүш билериктүү Ак көзгө жакын жерден ээ болуп эч ким чыкпагандан кийин, мунун чын эле бир көңүлдөн кеткис, көкөйдөн чыккыс запкы көрүп, биротоло көңүлү калып, өзүнө эркин турмуш, кадырын билчү ээ издеп алыска, алда кайда алыска качып келгени эч күнөмсүз болду...

* * *

Мындан жетимиш, сексен жыл илгери Жети-Суу казагында, убакыт көп өтүп кеткендиктен Жети-Суунун кайсы өзөнүндө экендиги бизге белгисиз болуп калган, Кожантай деген аң уулоочу бүркүтчү болот. Өз убактысында Кожантай бүркүттү жакшы күтүп, жакшы салып, кайберен менен жырткычтардан көп олжо таап жүргөн адам экен. Ошол чакта кыргыз жагына да кулачын жайып, аздыр-көптүр байланышта болот.

Кожантай аң уулаган тоодон бир шумдуктуу кара калтар көрөт. Бүркүтчүлөр түлкүнүн калтары, эң сулуусу кара болот деп айтышат. Калтарды а деп көргөн Кожантай ичинен кымылдап, жакшы эле этияттык менен өңө бастырып келип, бүркүтүнүн томогосун шыпырып, калтарды көргөзүп туруп бүркүтү тумшугун жанып талпынганда таманга кагып жиберет. Бүркүт асманга айланып, жакшылап күүлөнүп алып калтарды көздөй күркүрөп келе жатканда кара калтар таштын үстүнө эки аяктап чочоюп тура калып, эми жете берерде аркан бою асманга секирип кетип, бүркүт түлкү турган урчуктуу кара ташка катуу согулуп, былч дей түшүп оозунан кан агып жатып калат. Кыскасы, тоонун кара калтары улам бир бүркүт күүлдөп, чеңгелин жайып, кара бороон каптатып кирип келе жатканда таштын үстүнө чочоюп тура калып, анан аркан бою асманга секирип чыгып, буйтап кетип олтуруп, далай бүркүттү ташка согуп оозунан кан агызып өлтүрөт.

Казак бүркүтчүлөрү бул калтарга аябай кекенишип, кандай болсо да калтарды бүркүткө алдыруунун аракетинде болушат. Мына ошол кезде эки тууган элдин арасында тамыр-тааныш, куда-сөөк каттоочулар аркылуу Кожантай бүркүтчүгө Түмөнбек салып жүргөн Ак көз кыраандын кабары жетет. Кара калтардын ченемсиз мант берип, канча бүркүттү өлтүргөнүнө каны кайнап, бирок азырынча эч айласын таба албай турган Кожантай бүркүтчү Түмөнбекке агайын-тууганча салам айтып, Ак көзү менен бир келип мейман болуп кетсин деп, атайы бир адам жиберет...

...Кыргызга тууган эл, болгондо да тиричилик, турмушу жакын, тили жакын казактын белгилүү бүркүтчүсү Кожантай аксакалдын сыпайгерчилик менен чакырганын Түмөнбек укканда Ак көздүн кабары ошончолук алыска жеткенине кубанып, анча ойлонуп турбай эле жолго камынат. Кантсе да экинчи бир элге барып, кадырлуу мейман болуп жана бүркүтүнүн өнөрүн көрсөтүп бериш өтө бир жан кубанарлык иш эмеспи. Казак менен кыргыздын атам замандан бери келе жаткан өнөкөтү боюнча экинчи элге мейманга чакырылганда жалгыз аттануу деген жок эмеспи. Ошондуктан Түмөнбек өзү менен үч бүркүтчү болуп, дагы эки ышкыбоз жигит кошулуп, бешөө: «Кожантайдын айылы кайдасың?» – деп сапарга чыгышат. Кожантай айылы бир конуп жетерлик жерде болгондуктан жолдо эрмектеп бирин-серин учураган айбанат жандыктарга бүркүт сала барышат... Кезек бир жолу Ак көзгө да келет. Казак жеринин тоо тарабына караганда талаа жагы кенен келгендиктен, ачык талаада шамал катуу согуп, кар жука жаткандыктан, бул жерлерде коён көп болот экен. Бир жерден коён булт деп качып жөнөгөндө Түмөнбек Ак көздүн томогосун шыпыра коёт. Ак көз жутунганда таманга кагып жиберет. Ак көз жакын эле жерден бара жаткан коёнду көздөй бир аз көтөрүлө түшүп тоодон түшкөн дарыядай аркырап качыра бергенде, коён бечара бүркүттүн эпкинине кулагы тунуп, чуркай албай буттары телтектей

түшүп, алсыз көзүн бакырайтып, оозун ачып табышсыз араң гана дем алып жан берип, сырайып жатып калат. Көрсө, жүрөгү түшүп өлөт деген ушул экен. Өзү жеткенче жан берип, түбөлүккө көз жумган коёнду көрүп, Ак көз өлүккө тырмак батырбастан кайкып чыгып, арыраак барып бир таштын үстүнө коно калат. Бүркүттүн өлүккө кол салбаган акылдуулугу буларды таң калтырды.

– Бул жакшылыктын белгиси, жолубуз болот экен, – дейт Түмөнбектин жолдоштору.

– Качырган жоосу тырмак тие электе эле өлүп кетип жатса – Ак көздүн сапары онунан чыкканы турган го, – дейт Түмөнбек өзү. Ошентип, мурункудан да көңүлдөрү эргий түшкөн бешөө Ак көздү балдакка кайра кондуруп алышып, казак Кожантай аксакалдын айылын бет алышып мурункудан да эпкиндетте бастырып жөнөшөт...

Кожантай аксакал кара калтарды эчен бүркүтчүлөрү менен тооруса да үч жыл бою алдыралбай, кууса тайганы жетпей: «Бул түлкүнүн сырттаны бизге көргүлүктү көрсөттү» – деп катуу кейип, эми кыргыз бүркүтүнөн айла болор бекен, же ал деле кара калтарга ташка соктуруп, оозунан кан агып жатып калар бекен деп арсар болуп турган убактысы экен. Түмөнбектер келгенде Кожантай кучагын жая кабыл алып, ал күнү сый-сыяпат көрсөтүп, меймандарын эс алдырды.

Эртеси күндүн мурду чачыраганда казак-кыргыз бүркүтчүлөрү биргелеше бастырышып, кара калтар жүрчү коктуга алыстан тооруп келишти. Бир коктудан, кунан чабым жерден куйругу чубалжыган оттоп жүргөн узун кара ит көрүндү.

– Кара калтар тээтетиги, шимшилеп жүргөн, – деп жаңсап көрсөтө берди Кожантай аксакал.

Түмөнбек бир жагынан калтардын караанын көргөнүнө кубанып, бир жагынан: «Атайын чакыртып келгенден кийин бүркүтүм мүрүсү менен ташка тийип, көп бүркүттүн бирөө болуп, бөөдө өлүм болбогой эле» – деп чочулап, «эмне болсо да тобокел» деп калтардын карааны көрүнгөн дөңчөдөн бүркүтүнүн томогосун шыпырып алды. Ак көз болсо эки канатын куушуруп гана далысын күйшөп тим болду. Дагы бир жакындай түшүп кайра томогосун шыпырып, балдагын жогорураак көтөрүп, кара калтар жакты көрсөттү эле, бул жолу канатын бир аз күүлөп, куйругун шалдыратып коюп, дагы олтура берди. Ансайын Түмөнбек кыпылдап: «Бул эмнеси» – деп ичинен бушайман боло баштап томогосун кайра катты. Кичине илгерирээк бастыра түшүп кара калтар жакшы эле тай чабым жерден көрүнө баштаганда томогосун шыпырды эле түлкүнү Ак көз көрүп, алдыга жутунуп, канатын кадимкидей бийик уччу кезегиндегидей күүлөдү эле: «Тобокел эми» – деп Түмөнбек таманга кагып жиберди. Ак көз кара калтарды көздөй эмес, тескери айланып учуп бийиктей баштады. Казак агайындар таң калышып тиктей беришип:

– Жоругу башка бүркүт ко бул? – деп жиберешти. Түмөнбек өзү да «Ак көз чын эле бизден качканы жатпасын?» – деп шек алды. Бирок андай болгон жок, бүркүт жакшы эле бийиктикке көтөрүлүп, кыргыйдай кичине болуп көрүнгөн кезинде канатын куушурултуп тикесинен сайылгандай болуп, кара калтарды көздөй качырып сала берди. Асмандан бир жеринен тешик чыгып, ошол жеринен чыккан шамал шуу-шуу этип тике ылдый куюлуп келе жаткандай болду.

Көп шумдукту көргөн кара калтар асман бетинен өзүнө душман келе жатканын алда качан туюп, бир таштын үстүнө чыгып эки буту менен типтик туруп, бүркүт эми жете берерде бир аркан бою секирип көккө чыгып түштү. Ак көз кайып чыгып, дагы айланып учуп, экинчи жолу капталынан качырып сала берди. Андай кол салуудан кутулууга да кара калтар даяр шум экен. Мурункусунан да бийик секирип бул жолу да алдырбады.

– Аа, Ак көз эки жолу жазып калды го? – деп Түмөнбектин жолдошторунун казак агайындарынын алдында бир аз назары сына түштү. Казак бүркүтчүлөрү болсо Ак көздүн ташка согулбай бир кана качыруу менен токтолуп калбастан, калтарга уламдан-улам качырышын жакшылыкка жорушту. Ак көз мындай митаам калтардын далайын көргөн, ченеп качырып, өлчөп канат сермеген кыраан экен. Бекеринен «Ак көз» атыккан эмес экен дешип, аңыз кылышып, Ак көздүн кайтадан-кайта качырып сала беришин өтө кызыгуу менен карап турушту...

Душманы катуу тооруганын билген кара калтар Ак көз үчүнчү тооруп келе жатканда жана мурдагысынан жапызыраак учуп келе жатканда бардык күчүн жыйнап эки аркан бою бийик секирип: «Эми бүркүтүм, сени ташка жанчтым го?» – деди эле, Ак көз астынан келип балбан чеңгели менен кагып кетти да, кыргый бөдөнөнү мыкчыгандай мыкчып-мыкчып, калтардын канча жанталашканына, кармашканына бой бербей башы боорун тырыштыра кармап куйругун сүйрөлтүп барып, калтар канча туйласа да болбой бир жонго салбыратып алып түштү. Олчойгон дөө бүркүт түлкүнүн тумшугун мыкчыган бойдон үстүнө баса олтурду. Баятан бери: «Ак көз жазып калбагай эле, атайын чакырылып келип казак туугандарга уят болбогой элем» – деп таакаты кетип, чый-пыйы чыгып турган Түмөнбек эми эси ордуна келгендей болуп:

– О, жасаган, кудуретиң менен колдоп, менин ак жолуму ачканыңа миң бир эки кулдугум бар, жан адамга жазыгы жок бир пендемин, – деп буркурап, бүркүтүн көздөй чаап жөнөдү. Калтар али карышкан тишин кычыратып, жанталашып туйлап жаткан экен, Түмөнбек бычак менен колкого уруп алганда же үшкүргөнү же акырын ышкырганы билинбей эле көзү жумулгандан жумулуп, солуктап, чоюлуп, «кыш-ш-ш» деп жатып калды. Эми кара калтардын терисинин кылдарынын сулуулугун айтпа, түктөрүнүн бермети жөн эле жылдыздын күкүмүндөй жылтылдайт.

Түмөнбектин жолдошторунун бирөө калтарды бүркүттүн тырмагынан ажыратып суналта таштаганда таңдана карап:

– Жарыктыктын узундугу эшиктен төргө жеткендей бар экен го? Айбанаттан мындай келишкен кооз нерсе чыгарбы?! – деп жиберди.

Кожантай баштаган казак бүркүтчүлөрү да жете келишип:

– Аа, Түмөнбек мырза, кыраандын алган олжосу кут болсун. Сенин Ак көзүң ташка согулуп оозунан кан агып өлгөн бардык бүркүттөрдүн өчүн алып берди. Па, чиркин, сенин бүркүтүң алгыр балбан гана эмес, айлалуу да экен. Кара калтар канчалык ташка согууга аракет этсе да, ташка боюн жолотпой кайкып чыгып кетти го. Сенин бүркүтүң адамдан да акылдуу экен. Бул сага бүткөн ырыс, Түмөнбек иним, – деп колунан кыса-кыса кармап, жаны калбай куттуктады... Андан кийин бүркүтчү казак-кыргыздар чогуусу менен барып Кожантай аксакалдын үйүнө конушту. Кожантай аксакал дасторконду кенен жайып, коюн союп, казак, кыргыздын жакшы ырасми боюнча шашпай олтуруп, ичирип, жегизип, чексиз ызааттады. Эртеси күн шашке болгондо меймандар чай ичип бүткөндөн кийин Кожантай дагы эле сөздү өзү баштады:

– Кыргыз-казак бир атанын эки уулундай жакын тууган элбиз. «Төскөйдө, малымыз, тосекте басымыз косылган» элбиз, казакчалап айтканда, – деди, – мындан кийин дагы бүркүт салып да, мейманчылап да келип тургула. Кыраан Ак көзгө да, кыраанды таптаган иним Түмөнбекке да чоң ыраакмат. Эми сиздерге жеңенердин азыраак ырымы бар экен, – деди. Ак маралдай керилген, али карылыкка моюн суна элек, ары бойлуу, ары келишимдүү Айнагүл жеңе жылмайып туруп бир таңылчакты чечти да:

– Түмөнбек кайниме биздин кожайын эшикке бир ат жетелетип келип койду. Калган кайнилерге казактын бирден чапаны, – деп төрт жигитке төрт чапан жаап жиберди. Кожантай күлүмсүрөп Түмөнбекке карап:

– Калтарыңарды ала кеткиле, кыргыз көрсүн, – дегенде, Түмөнбек ордунан ыргып тура калып:

– Жок, Кожантай ага, касиеттүү буюм касиеттүү үйдө калат. Айнагүл жеңебизге да кыргыз кайнилери менен бир белек калсын... – деп калтарды суналта кармап барып Айнагүл жеңенин астына туура тарта берип: – Айнагүл жеңе, биздин сапар карыды! – деди.

– Ак жолуңар ачылсын, келиндерге менден салам айткыла, кайнилерим! – деп, Айнагүл бир күлмүң этти да, калтарды колуна чоң арзуу менен алып, тиреле жыйылган жүктүн үстүнө артылта таштап койду.

Карап отурган адамдарга бул жылуу чырай, ысык мамиле бир казак, бир кыргыз бүркүтчүлөрүнүн гана ортосундагы жекече мамилеге окшобой, канатташ олтурган боордош эки элдин ортосундагы эч качан кыйышпастыктын, эч качан айрылышпастыктын жаркыраган асыл жышаанасына окшоп кетти...

Түмөнбек жолдоштору менен Кожантай аксакалдын мейманы болушуп ат минип, чапан кийишип, чоң кубаныч менен келгенден кийин да арадан бир канча жыл өттү, Ак көз Чүй бетинин күңгөй, тескей тоолорунда салынып, көбүнчө түлкү аттууну тырмагынан чыгарган жок. Түмөнбектин өзү да жашы элүүгө жакындап калганда 1916-жылы көтөрүлүш чыгып калды. Оболу өзүнүн бай-манабынан, анан падышачылыктын зулумдугунан экилтик зомбулукка чыдабай, өз башына азаттык тилеп, атка минген эл баарын баш коштуруп, күчүн топтогон уюм жоктуктан жана чоң падышачылыктын өз каршысынын тымтыракайын чыгаруучу куралкүчүндөй курал күчү болбогондуктан азганакай кыргыз бат эле жеңилип, ар өзөнү ар башка болуп андаалап үркүп жөнөдү...

Чүй башынан үрккөндөрдүн бирөө биздин бүркүтчү Түмөнбек болду. Түмөнбек өзүнүн Ак көзүн жемге жакшылап тойгузуп туруп, текенин мойногунан жасаган боосун бутунан чечип маңдайынан сылап, канатын колу менен тарап коюп:

– Кош, Ак көз, бул тополоңдо өз башымды араң ала качып бараткан мен сени көтөрүп жүрө албайм. Менде акың болсо кеч... Сен асмандын сырттанысың, сага кылычтын мизи, мылтыктын огу жетпес... – деп, кайра көз жашын жеңи менен аарчыгылап туруп, бүркүтүнүн тумшугунан өөп-өөп алып, асманды көздөй шилтеп жиберип, өзү тополоңдой качкан элге пашыла кошулуп, Шамшынын ашуусун көздөй бет алды. Байкуш Ак көз, адамдын колунан жем жеп, бардык кайрат-күчүн адамга берген Ак көз жапызыраак учуп, Түмөнбек кошулуп тополоңдоп кетип бара жаткан элдин үстүнөн: «Кляк, кляк» – деп бир топко ээрчип, көмөкөйү менен «күрк-күрк» этип кандайдыр бир коштошуу сөз сүйлөгөнсүп, качкан эл токтобостон удургуп кетип бара жаткандыктан, ээлери үй-жайын, жайлоо-кыштоосун таштап кара жанын ала качып жөнөгөндүктөн ээндей түшкөн тоолордун асманында муңкана шаңшып, айланып кала берди...

Түмөнбек да миңдин бири болуп, башын ала качып, көпчүлүк менен сыгылышып, тыгылышып жатып Какшаал тоосуна жетти. Ал жердин кыргыздарына бир аз аралашып, эптеп оокат өткөрүп туруп калды. Кожоюну Багышбек деген оокаттуу киши бирин-экин уйгурлар менен байланышып, бир аз соода-сатыкка да кирише калат экен.

Бир күнү мал сатуу үчүн Үч-Турпанга барышып, сооданы бүтүп, жол тартып келе жатышып, кожоюнунун айтуусу боюнча бөксө жайлоодо

тоо арасына ылайык жапыс тамда турган Хакимжан деген уйгурдун үйүнө конушту. Хакимжан досторуна дасторконду кенен жайган, өзү сөзмөр, бир жайдары киши экен. Чай ичилип олтурганда Багышбектен Түмөнбектин кайдан келгенин, жөн-жайын сурады.

– Кыргызда Чүй деген жер болот. Ошол Чүйдөн экен, өз жеринде бүркүтчү-аңчы экен, – деди, какшаалдык досу. «Бүркүтчү экен» дегенде Хакимжан бир оор дем алып, үшкүрүп жиберди. Хакимжан да жаш жигит кезинде бүркүт алдырчу. Хакимжандын бүркүтчүлүгүн билген Үч-Турпанда турган улугу (өзү ичкич, нашаапоз) Хакимжанга бир кышта таап бересиң деп беш түлкү, үч илбирс терисин салык салат. Беш түлкүнү Хакимжан улугуна бат эле алып барып берет. Бирок бүркүткө үч илбирс алдыруу бул жерде өтө оор иш. Какшаал тоолорунда илбирс эң эле аз болот.

Улук илбирсти кечиктиргенине Хакимжанга кыжыры кайнап эки жигит менен бир күнү күн чыга жетип келет. Кытай төрө жакшы эле мас. Келгенде эле:

– Менин илбирсим кайда? – деп бакырат.

– Бүркүтүм табына келбей жатат. Жакында табына келет. Ошондо илбирске чыгам, – дейт, колун куушуруп Хакимжан. Олчойгон сары бүркүттү көрө калган төрө оолуга түшүп тапанчасын сууруп алып:

– Мен аны табына келтирем!.. – деп аткылап кирет. Жүрөгү оозуна тыгыла түшкөн Хакимжан ошол убактыда төрөнүн тизесин кучактап жалбарып:

– Төрөм, немне айтсаң, хуп! Атымды сатып, уюмду сатып болсо да сизге бир жуманын ичинде үч илбирс терисин алып келейин? – деп ыйламсырайт.

Туурдагы бүркүт октун тарсылдаганынан чоочулап, шаңшып, талпына баштайт. Хакимжандын тестиер уулу акырын барып: «Колго конуп үйрөнгөн бүркүт кайра келер?» – деп ойлоп, боосун чечип коё берет. Бүркүт шуулдап учуп жөнөгөндө мас төрөнүн тапанча огу жетпей, анын үстүнө далдап аталбай жатканын байкаган анын жигиттери кожоюнуна кошомат иретинде калкып асманга чыккан бүркүттү кош мылтык менен ата башташат. Кантсе да эки мылтыктын чуулдаган огу, асманга жайылып бурулдаган түтүнү мурун мындайды көрө элек, ээсине эрке бүркүттү аябай чоочутат. Бир ок чала-була кыраанга тийип кала да таштайт. Ажал огу аркасынан чындап кууганын көргөн бүркүт күн батышты көздөй бет алып бийиктегенден бийиктеп жөнөйт. Хан-Теңири тоосунун түндүк жагынан айланып, Текестин үстүнөн учат. Бир жагынан таптоодо туруп ачыгып калган кыраан өзүнө тоют да издейт. Канча күтсө да ошо бойдон ээсине кайрылып келбей калат.

– Бүркүтүмдүн аты «Сары палван» эле. «Сары палван» деп эркелетип чакырсам учуп келип колумдагы балдагыма конуп берчү эле, айрылга-

ныма он беш жылча болду, – деп жашыйт Хакимжан. Күтпөгөн жерден Түмөнбек улутунуп, өткөн-кеткени эсине түшүп, ою капкайда кетет. Ачыгын айтсамбы деп да ойлойт. Бирок боосун чечип асманга коё бердим деп кантип айтам? Чүйдүн солто жак четинен бир аз дүргүгөнү болбосо качпай калды эле. Балким, ошолордун бирөө кармап алгандыр, же азуу-луууга тырмак салса, азуулуу колдуу болгондур?..

Кыскасы, унчукпай эле коёюн деген ойго бекип:

– А, Ак көз... – деп гана күңк этип алды.

– Немене дедиңиз? Ак көз дедиңизби? Бүркүтүмдүн көзү ак эле? – деп, Хакимжан Түмөнбекти тиктей калат. Өз сөзүнөн өзү чочуган Түмөнбек эч кандай сырын ачпай, ичинен уйгу-туйгу болуп:

– Жок-жок, мен жөн эле... Ак көз деп кытай төрөсүнө ачуум келип, – деп, сөзүн башкага буруп олтуруп калат.

– Оо, досум, «Сары палван» барса, мынабу Кан-Тоону ашып, Ысык-Көлгө барды го? Же жогоруласа, Нарын, Ат-Башыны көздөй кетип, бир таасын бүркүтчүнүн колуна конду го? Чүй бул жерден көп алыс эмеспи? Чүйгө кайдан жетсин? – дейт какшаалдык кыргыз. Бүркүт жөнүндө сөз мына ошону менен бүтөт. Түмөнбек жер карап акырын үшкүрүп алат...

... Өмүр чиркин кай жерде болсо да жан аман болгондон кийин эптеп өтө берет тура. Какшаал тоонун кыргыздары, бирин-серин эле кытай улуктарынын зулумдугун үйрөнгөндөрү болбосо, көпчүлүгү качып барган кыргыздарга жакшы эле мамилесин көрсөтүп, бир нанын бөлө жешип, бир чайнек чайын бөлө ичишип, боор тартып эле жүрүштү. Түмөнбек мына ошондой Багышбек деген жакшы адамдын колуна туш келип, карды ачпай, ийини тоспой тың жүрдү. Багышбектин оокатына акылдуу да, карылуу да неме бардык ынтаасы менен көмөк көрсөттү...

Ошентип, Какшаал тоо кыргыздарынын колунда эки жылча баш калкалап туруп калган Түмөнбектер, падыша тактан кулап, кыргыз жерине совет бийлиги орноп, качкындар келсин деген жакшы кабар жете баштаганда, 1918-жылдын июнь-июль айларында калган агайын-тууган, бала-бакыра менен совет мамлекетинин чек арасына кирип келишти...

Ошол кезде Шамшынын ашуусун ашып, өз жайлоо-кыштоосуна келе жаткан адамдардын ортосундагы Түмөнбек бетинде кымындай да булут жок көпкөк асмандагы айланып учуп жүргөн үч-төрт бүркүттү серепчилеп карай берип:

– Адам ээй, карап койсоңор эй, тетигиниси Ак көз экен! – деди.

– Ой, Түмөнбек, кудайды бир карасаңчы, бүркүтчү деп койсо эле оозуна келгенди оттой бересиңби?! – дегендерге моюн бербей, кайра күчөп кыйкырып, тебетейин асманга ыргытып:

– Ак көз! Ак көз! Кыйтуу! Кыйтуу! – деп бакыра берсе болобу... Ээн калган жерде жапызыраак учуп жүргөн бүркүттөргө адам үнү даана угулду окшойт жана чын эле бир бүркүт айланып учуп түшүп, бир кыр-

чага үрпөйүп олтура калды. Ансайын ээлиге, асмандан түшкөн кыраанга эреркей түшкөн Түмөнбек тебетейин колго алып булгалай:

– Айланайын Ак көз! Ак көз!.. Бул менмин, мен сенин Түмөнбегиңмин?!..

Касиетинден айланайын, жарыктыгым? – деп буркурап ыйлап жиберди.

– Ой, чын эле, чын эле, Ак көз белем? – деп делдее түшкөндөр да болду.

Бүркүт Түмөнбекти баркыраган үнүнөн, калдыраган мүнөзүнөн өзүнө белгилүү кебете-кепширинен кадимкидей бүшүркөп, анан чындап тааныды окшойт, калдайып канат жазып, акырын учуп келип Түмөнбектин колуна кармаган тебетейинин үстүнө конуп берсе болобу...

– Кайран кыраан. Биз сени айбанат деп жүрсөк, адамдан да акылдуу экенсиң! – деп, Түмөнбектин жолдоштору жакаларын карманышты. А Түмөнбек болсо жаш баладай бышактап, бүркүттү канатынан сылап, картаая, жүдөй түшкөн кыраанды тумшугунан өпкүлөп, көптөн бери көрүшө элек бир тууганы менен көрүшкөндөй сүйкүмдүү бир абалда болуп жатты...

... Арадан бир канча жыл зыргып өттү. Ак көз Түмөнбектин колунан далай учуп, дагы эле нечен жүздөгөн берметтүү түлкүлөрдү алып берди. Бирок бул кыраан Какшаалдагысы болуп, Чүй бетиндегиси болуп отуз жылдан ашык салынып, тырмагы мокоп, билеги бошоп, улгая баштаган кези эле. Түмөнбектин энеси Шааке байбиче бир күнү уулу менен жеке олтуруп:

– Уулум, – деди, алда качан агарып кеткен саамай чачын байкоосуз сылап алып. – Ата-бабаңан бери куш салып, аң уулап келатасың. Силердин тукумдун оокаты да ушул болуп калды. Жапайы чиркиндердин да кызматын билиш керек. Балам, акың бүттү, мындан кийин Ак көздү карышкырга салба, илбирске салба, кокус кылып аласың...

Энесинин сөзүн Түмөнбек бир жагынан уюп, бир жагынан ичинен тунжурап, кайгырып олтуруп укту.

– Бул качаңкы Ак көз... «Бөрүчү, бөрүчү бүркүт өлүүчү» деген сөз бар. Ак көздүн эми бөрүдөн өлчү мезгили келип калды. Бул кыраан калкка кадырынды көтөрдү, чеңгелинди дүнүйөгө толтурду. Эми, адамга, ырыска шерик болуп келген бечара бир азуулуунун тырмагынан тытылып өлбөй өз ажалынан өлсүн, ээ уулум?... – деп, таягы менен коломтонун жээгин акырын тыкылдатып койду. Бул эненин өз уулуна сылык түрдө угузган эч бузулбас өкүмү эле. Түмөнбек энеси айткан сөзгө уюп олтуруп, жана бардыгына макулмун дегендей акырын башын ийкегилеп, оор салмактуу басып эшикке чыгып кетти...

Ошондон көп узабай бүркүт Түмөнбек канча таптап, томогосун шарт эттире тартса да учпай турган болуп алды. Ал эмес, туурдан да

көтөрүлбөй, кээде туурдан жерге түшүп олтурчу болду. Жыйырма күнү жаш козу сойдуруп жем берсе: бир аз гана чокуган болуп, жемди да анча жебейт. Аны көргөн Шааке байбиче өз айланасындагыларга тамаша иретинде сөз таштап мындай деди:

– Карылык деген ушул. Кимге кылбаган карылык. Ушул кезде Ак көз экөөбүз картайдык. Бир мен кадырсыз, бир Ак көз кадырсыз...

«Мен кадырсыз» деген сөзү Түмөнбекке катуу тийди. Апам муну мага карата айтты го?.. Чалы өлгөнүнө көп болду эле, бир нерсеге капа го? – деп ойлонуп, кемпирдин оозунан эмне чыкса дың дебей орундоого тырышты. Түмөнбек энесин өтө жакшы көрө турган. Ошон үчүн бул сөздөн кийин кабак-кашы менен тең айланып турчу болду. Дагы бир күнү Шааке байбиче «аа» деп бир улутунуп алып, уулуна кол булгап:

– Балам, мындан кийин Ак көзгө тогомо тартпа. Ал эмес боосун да бутунан чечип сал. Эми калган өмүрүндө дайым жарык дүнүйөнү каалаганындай көрсүн. Кайда олтуруп, кайда басса өзү билсин... – дегенди айтты... Мына бүгүндөн баштап Ак көз тогогодон да, байланчу боодон да кутулду.

Жайдын жаңы башталган кези эле. Ак көз эшикте, кааласа таштын үстүнө чыгып олтурчу болду. Жантайма төшкө олтуруп, аялдар жүн тытса алардын жанына басып барат. Эгер түтүн чыккан жер болсо, оттун жанына келип кадимкидей тартынбай төшүн кактап олтурат. Кайсы бир ойноо балдар жанына келип канатынан кармалай баштаса, «ары тургула» дегени болсо керек, аларды акырын канаты менен чаап коёт. Ошентип, бир нече күн жайлоодо, Талды-Булактын башында, карыган, оорукчан болуп, оорусунан кутулуунун эч айласын билбеген, өмүр бою адам колун караган жалгыз кыраан тирүүлөрдүн катарында жатып-туруп жүрдү...

Бир күнү эртең менен боору менен жылганга окшоп жай гана басып баратып шалк жыгылып кетти. Көзүнүн агы айланып мойну созула түштү. Ошол бойдон Ак көз кыраан ордуна кайра турган жок...

...Ак көздүн көзү күн тоо аркасына көңтөрүлүп баратканда жумулган болчу. Кыраандын сөөгүн урматтоону Шааке байбиче өз колуна алды. Түмөнбек энесинин жанында бет аарчысы менен жашын сүртүп дүңкүйүп олтуруп калды эле:

– Жапан да болсо бизде акысы көп. Бир чоң кой союп, бул айылга кечинде тамак берелик. Ата-бабаң өткөн жерге кадимкидей көр казып касиеттеп сөөгүн жашыралы. Ошол жерге бир унутулбас белги коюлсун, Ак көз сага миң түлкү алып берген, касиеттүү кыраандын арбагына бир беш түлкүгө чыгым болсоң, күнөө болбос. Колундан келген кадыр-сыйың болсо кыраандан аяба, балам. Сенин далай намысыңа жарабады беле, картайып өлгөн байкуш... – деп эчкирип жибере жаздап, долонодой бекем кайраттуу кемпир дагы эле акыл токтотуп, кайра боюн жыйнап алды. Түмөнбек энесинин оюн жете түшүнгөндөн кийин шарт туруп атына минди.

Шааке байбиче өлүктүн жытын бузбайт деп алдына жалбыз жулдуруп келип салдырып, бүркүттүн бутун, тумшугун, канатын тазалатып жуудуруп ак кепинге оротту. Талды-Булак суусунун күн чыгыш жээгине, дөңсөөрөөк жерге мүрзө каздырды. Өлүк бүгүн байбиченин кашына түнөдү. Тамакка чакырылган бул айылдын кемпир-чалы чоң койдун этин: «Ак көздүн кара ашы» – деп жешип, а түгүл кайран кыраандын арбагына бата окушуп, жылдыз толо үйлөрүнө тарашты...

Таң ата Түмөнбек бир боз буурага узундугу бир кишинин боюндай кызыл таш арттырып келди, аны өзү баш болуп көтөрүшүп, Ак көзгө казылган мүрзөнүн чыгыш капталына каалгадай кылып тирелтип орнотуп коюшту. Түмөнбек кечээ жакын инилерине айтып кеткен «кунан чабылат» деген кабар түнү менен тегеректеги айылга тарап, «кунаным күлүк» деген жигиттердин он беш, жыйырмасы шашке болгондо Түмөнбектин айылына жетишти.

А дегенде Ак көздүн сөөгүн ак кийизге ороп алып чыгышып, кадимкидей эле казанактуу көргө адам көмгөндөй каада менен суз турушуп, муңа көмүштү. Мүрзөсүн жакшылап кырдашып, Шааке байбиченин айтымы боюнча кыраандын мүрзөсүнүн үстүнө узун таяктай жыгач сайышып, башына кызыл чүпүрөк байлап коюшту.

Кунандар Талды-Булактын өзөнүнүн бери, Чүйдүн талаасы жаккы оозунан коё берилгендиктен чай кайнамага жетпей эле келип калды. Башы торпок, кой, козу, улак, эң аягы бир түлкү болуп, беш кунанга байге белгиленген экен, беш кунандын ээси алды да жолго түштү. Өзгөчө бешинчи байгени, түлкүнү алган жигит аябай сүйүндү.

– Бул ырым, бул Ак көз кыраан өзү алган түлкү. Мен дагы Ак көздөй бир кыраанга туш болгум бардыр? Бул мага жакшылыктын жышаанасы! – деп ачык эле айтып, сөзүнүн салмагы менен берки чоңураак байге алдым дегендердин маанайын басып жиберди... Болжолдоп айтканда Ак көз («Сары палван») кыраан Какшаалдагы уйгурга, бул жердин кыргыз, казагына бийик учуп, арбын олжо таап берип жүрүп дүнүйөдөн армансыз болуп, жедеп карылыгы жеткенде көз жумганынан бери элүү жылдан ашык убакыт өтүп кеткен экен...

* * *

Бсмайыл сөзүнүн аягына чыккан соң өз көзүбүзгө өзүбүз ишенбегендей мүрзөнү кайрадан карадык. Бирок Талды-Булактын жээгинде, дөңсөөрөөк жерде тургандыктан али мүрзөлүк көрүнүшү кала берген. Кайран балбан бүркүтчү Түмөнбек койгон «балбан таш» деп аталган кызыл таш, салмагы өтө оор болгондуктан жерге аябай батып кетиптир, тебетейдей болуп чокусу гана чыгып турат.

Кызыл ташты башынан угуп-көрүп жүргөн киши билбесе, кабарын укпаган киши анча байкабай деле өтүп кеткендей... Сөздү кайра Ысмайыл алды:

– Бул жер ошол кезде төө кирип кетсе көрүнгүс калың камыш экен. Эми эл көбөйгөндө, мал көбөйгөндө мындай чолок капчыгайдагы караган, бута, бадалдар суюлуп кетет турбайбы. Ал Ак көз болсо бүркүттүн Кожомкулу болсо керек го?! – деп сөзүн дагы улай баштады:

– Мен ушул Талды-Булак өзөнүнө келгенде дайым эки ойлуу болом. Жашарын жашап, алчусун алып, чалчусун чалып өткөн Ак көздү («Сары палванды») кайрадан ойлоп, ага белгилерди көрүп кубанам.

Ал эми жаштайында жайраган, аты унутулуп бара жаткан Мусаканды ойлосо, күйбөгөн жерим күл болуп, жаным кашая түшөт. Карабайсыңбы?..

Табытым тартпайт бөлөккө,
 Табытым тартпайт деп жүрсөм
 Тап кетирдиң жүрөккө!..

Бул эмне деген шумдук ыр? Ырчы деген, акын деген ушундай айтат да? Сен кандай дейсиң, ыя?.. – деп, томогосу жаңы эле шыпырылган бүркүттөй ормоң-ормоң этип алды. Мен дагы Ысмайылдын сөзүнүн маанисин ээрчип, бул сонун ыр саптарын турмуш күзгүсү катарында элестетип жай гана башымды ийкегиледим. Менин оюм Мусаканды эскерүү менен катар дагы бир башка жакка согулуп жатты. Асмандагы кыраанды жерге кыйтуулап түшүрүп, аны адамдын кызматына баш ийдирген жана ошол кыраан карылыгы жетип дүнүйөдөн кайтканда ушунчалык ызаат менен топуракка жашырып, көп замандарга унутулбас белги калтырган биздин эл кандай мээрбан, кандай сыйчыл эл деген кыялдануу мени мериетти да турду... Ысмайыл сөз аягында дагы башын бир чулгуп алып:

– Ээ, кандай дейсиң, Мусакан жанагыдай шумдук ырдан өз убактысында эчен миң ооз ырдагандыр? Кайран неменики кагаз бетине түшпөй калды да... Анан, баса, Мусакан менен бирге ырдашып чыккан, кийин окуп инженер болуп кеткен, азыр аксакал билимдүүлөрдүн бири Молдакунов Самүдүн деген жолдошу бар. Адам ошол Мусакандын обонун кайсы бир музыканттар билгизбей жымырып алып жүрүшөт дейт. Күйгөндө мына ушундайга күйөсүң!..

– Аа, андай кара жемсөөлөр ар качан боло келген Ысмайыл, – дедим. – Ал өтө эле оркоюп көрүнүп турган болсо бирөөлөр айтар...

Көрөр жерибизди көрүп, күзгү тоонун таза абасына сергип, Талды-Булактын көк кашка суусунан эңкейе калып кочуштап жутуп-жутуп алып, машинебизге түшүп, өзөн ылдый зымырап жүрүп олтурдук. Талды-Булак өзөнү түгөнүп, Чүйдүн талаасын эңкейе берген жерде бир бел бар экен.

Ошол белге келгенде машинеден чыгып төр жакты карасак, капкайда калган кызыл таш менен бүркүттүн мүрзөсү кайрадан көз алдыбызга келгендей болду.

Ак көз («Сары палван») эң оболу уйгурдун бүркүтчүсүнүн кызматында жүрүп, кытай бийлигинин зулумдугунан качып чыккан кыраан, жанына тынч жерге, кадырын билген элге келип чаалыкпай учкан алгыр, бир чеңгели менен илбирсти мыкчып, бир чеңгели менен кубалашкан жылдыздай жылтылдаган кара калтарды мыкчып, чаңкайган асманга кайрадан көтөрүлүп чыгып келаткандай элестеди. Элесин уламдан-улам көтөрүлө берсин асмандын жолборсу!..

1972-жыл, сентябрь,
1976-жыл, май-июнь.

САТАРОВ Абды (каймана аты – Абды Алай) – 1951-жылы Ош облусунун Алай районунда туулган. 1973-жылы КМУнун филология факультетин бүтүрүп, Кыргыз теле-радио корпорациясында журналист болуп кирип, көп жылдар бою анын ар түрдүү тармактарын жетектеген. Ушул тапта «Манас» кыргыз-түрк университетинде улук окутуучусу болуп иштейт.

КР маданиятына эмгек сиңирген ишмер, Кыргызстан Жазуучулар союзуна мүчө, бир катар китептердин автору.

Поэзия

Ыр деңгээлден

*Билбеймин сен тараптан жарык келет,
эртеңдер түшүнүксүз табышмактуу,
күн сайын окшош күндөр келе берет,
а бирок сен тиктейсиң салабаттуу.*

*Ооба, ырас турмушубуз ырахаттуу,
таттуусу кызык күндөр дагы алдыда,
ийгилик шарттар болот сыймыктануу,
кез келет каниет берген тагдырларга.*

*Болсок да жашап турган бул турмушта,
мейкини кең ааламдын чексиз, кенен,
жеталбай максаттардын кылда учуна,
келебиз ой көтөрүп оор, терең.*

*Жараткан жашасын деп өмүр берген,
өмүр, бул – ар бир күнүң, баскан жолдор,
Ата Журт кылбатына жетпейт ченем,
арнаган ак кызматтар белек болоор.*

*Кубаттап, коштоп турат кудуретин,
ортобузда аралык турса дагы,
агылат ак таңдардай сезимдерим,
жабыла гүлүн ачкан мезгил чагы.*

* * *

*Жумуш көп, убакыт жок, чоло тийбейт,
күн чыгып, батып кетет, күндөр өтөт,
саалга токтой калып бир кылчайсаң,
өлүрдүн өткөнүнө көңүл чөгөт.*

*Өткөн кез экинчи ирээт кайталанбайт,
билсек да аны сезбей тоготпойбуз,
түбөлүк токтоп турган өңдүү көрүп,
өлүрдү барктап билбей жоготобуз.*

*Дүйнөнүн жаркып турган жарыгында,
тирүүлүк түйшүгү көп, жыргалы бар,
кызмат да, байлыгың да, баары кетет,
өлүрдүн жактары көп биз сыйынар.*

* * *

*Бул турмуштун азгырыгы көп экен,
өөнөп турган өлүрүңдү четинен,
ойлогондун аткарылбай жарымы,
өксүк өлүр бир четинен келиген.*

*Бир келгенде бекер жашоо күнөө экен,
өлүр деген учкул экен, шум экен,
кеткен нерсе кайра келбейт кайрылып,
өлүр деген бир тартылган жебе экен.*

*Аз болсо да кызмат кылуу эп экен,
кызмат кылсаң ал билинбейт кем экен,
мейли дегин өз журтуңдан аянба,
калкка берсең, кайра аласың элиңен.*

* * *

*Буулуккан сезимдерим,
буулуккан азоо аттай,*

калп сөздөр убадалар,
баратат мага жакпай,
сүйлөшөт көбүк сөздү,
көптөрү сөзүн таптай,
улуктар уялышпайт,
уятсыз жүз карамай,
уруулар көбөйүштү,
удургуу жолун таппай,
кармалса актанышат,
артынан баары качмай,
ыфысын түгөтүштү,
калганын эптеп чачмай,
байлыгын эли-жердин,
эбин таап аны сатмай,
токтошот булар качан,
бузуку жолго барбай,
ант ургур безерилер,
жебеди өзгө чактай,
ач көздүк, дүйнөпараз,
написи ажыдаардай,
коркподу кудайдан да,
пейилинен такыр жанбай,
бир кезде адам эле,
алар да биздей жандай,
байлыктын кулу болду,
болушту кузгундардай,
жебеген башы калды,
желим баш туз баштыктай,
алардан абийир кетти,
эриген кара шалдай,
жашашат бир күн менен,
жашоого жалдангандай,
каргыш дейт андайларга,
өздөрү сурангандай,
тукуму курут болсун,
болушсун жыландардай.

* * *

Аркырайт бул замана,
кылчайбай бир артына...
зыркырайт, зуулайт тезгил,

ылдамдык канатында.
Бар эле менин коңишум,
кыфктардан ашып калган,
апарык бирдеме эле,
көз жаштай кумга тамган,
иши жок иштегенге,
наны жок тиштегенге,
өткөнгө салам айтып,
базарга өзүн салып,
жең тиктеп олтурчу эле,
күткөнсүп бир бактыны.

Ичкенди жакшы көрчү,
анын аты Равиль деген болчу,
ал дагы зыяны жок бир пенде эле.

Аялым айтты бир күн:
«Равиль бул дүйнөдөн өтүптүр...» – деп.

...Баягы жапыс тамдар,
төмөсүз алча дарак,
мостоёт жолду карап,
жол турат жетилсиреп,
үлөттөш досу үнсүз,
каңгырап жалгыз барат.

Ал барда дүйнө түгөл,
тургандай сезилчү эле,
азыр болсо,
ары-беги каттаган адамдар бар,
адашкан жолбун иттер...
сезилет аңырайып калгандай шаар.

Аркырайт бул замана,
кайрылбай бир артына,
оо, жылас, бир кет дүйнө,
думугат күйүтүнө.

Равиль кечээ эле бул жерде эле,
бүгүн жок тирүүлөрдүн тизмесинде,
опаасыз орду толгус бир кет дүйнө.
Ал барда дүйнө түгөл сезилчү эле.

*Бирөөлөргө кичинетин кытындай,
бирөөлөргө тоодой бийик көрүнөт,
бирөөлөрдүн уу сөзүндө уулансам,
бирөөлөрдүн тактоосунда тазарам.*

*Бирөөлөргө баасы жокмун тыйындай,
бирөөлөргө алтын сытал көрүнөт,
бирөөлөрдүн ушагында куурасам,
бирөөлөрдүн сүйүүсүндө гүл ачам.*

*Пенде деген ар кыл болот ар кандай,
пейили ак, пейили кара бейтаалай,
кээ бирөөлөр жамандыктан жыргаса,
кээ бирөөлөр жакшылыктан ак таңдай.*

*Жагалбайсың адамдардын баарына,
аны ойлоп баш оорутуп кайгырба,
эссиздерден бийик болгун эки эсе,
жамандарга жалдыраба, жагынба.*

*Арадан өтсө да көп жылдар,
сыр бербей көрүштүк кайрадан,
жылуулук тартуулап ортодо,
кылт этет кылыктуу кыялдар.*

*Билмексен болотун аныңды,
жүрөгүм- муздак таш козголбойт,
кеткениң бир кезде башкага,
көңүлдө жыландай сойтоңдойт.*

*Жолубуз кошулбайт биригип,
билсет да, кыялбай туралым,
сезилдин эсинде сакталган,
жаш кезек элесин туюлтым.*

* * *

Кызыл бой кызыл кыздар,
 күлгөндө чарт жарылган,
 кыпкызыл анар сымал,
 жүзүнөн нуру тамган,
 анардай ургаачылар,
 кычыткы кытмыры жок,
 тоо гүлү сымал алар,
 табият керемети,
 ташанткан нечендерди,
 теңсинбей бечелдерди,
 олбурлуу бойлорунда,
 ойлор бар уюп жаткан,
 сүйүү бар тунуп калган,
 силерге арбалышып,
 кызыл жүз кызыл кыздар,
 жигиттер кырылышкан,
 күн нурундай кызарган,
 күн бет кыздар – тоолук кыздар,
 өтүр бою мен сыйлаган, сыйтыктанган,
 кызгалдак кызыл кыздар.

* * *

Мезгил кандай?
 мезгилим сынган күзгү,
 бороондуу күндөргө бай,
 чуркап жүрөт жер айланып,
 колуна кызыл чокту кармагандай,
 барган жерин өрт каптап, кан төгүлөт,
 каратып туруп эле,
 күнкүндүзү бир-бирин атып салат,
 ит аткан ит атаардай,
 жек көрүү чектен чыкты,
 адамзатты каптаган топон суудай,
 титирейт жери дагы,
 бир өлкө бир өлкөгө,
 касташып согуш ачат,
 тынч жаткан эли-жерин,

*болбалап, аткылашат,
этне табат, кайда шашат, этне каалайт,
чалдыгып калган өңдүү,
айыкпас жаңы ооруга,
кыйкырат үнүнүн болушунча:
«Жардамга, жардамга,
айланайын адамзат, эсиңе кел, жан соога, жан соога!
сактансак сактайт бизди, бул табият,
болбосо аман калбайт жалпы адамзат!»
Замана карайт бизди,
жооп күтүп ар бирибизден,
мен да карайм замананы,
жооп күтүп ар бириңден.
Ойлончу, азыркы мезгил кандай,
мезгилим сынган күзгү,
заманат өрт чалгандай,
адашкан жарык күнү.*

Проза

КАРЫШҚЫРЛАР УЛУГАНДА

(Новелла)

Айылдын кут түшкөн карысынын көз жумушу менен ушул айылдан кут кеткенсип аңгырап калгандай болду. Жанболот карыяны акыркы сапарга узатканы келе жаткандардын айрымдары мас, айрымдары текебер болуп кайгырбай, бул чалды кандай көмөт болду экен, канча жылкы соёр экен деген таризде келишти. Бул айылдагылар акыл сураса да, жардам сураса да, чырдашып кетишсе да ушул аксакалга келип турушчу. Баарын жайгарып, баарын өз-өз ордуна ушул адам коёр эле. Заманың түшкүр акыркы убакта ушул карыянын да сөзүн укпай заарканткан учурлар көбөйүп кетти эле. Айылдын акыркы куту ушул адам менен кошо кеткен болсо кандай болор экен. Жаназанын алдында молдо жаназага тургандарга кайрылып сүйлөп жатты.

«...Эй, бурадалар, ниетти оңдогула, ичкилик ичпегиле, бирөөгө кара ниеттик кылбагыла, жаман ойлордон алыс болгула, жердеги бүткүл кара ойлорду да, жакшы ойлорду да жараткан Алла кабыл кылып, ошого жараша бизге жакшылыкты, жамандыкты да жиберип турат, эгер жаман ойлорубуз көп болуп, элдин ынтымагын кетирип, ичтен чыккан ийри жылан болуп, бири-бирибизге душман боло берсек, ошого

КАЛБАЕВ Абдымомун
Ашыралы уулу 1953-жылы Жалал-Абад облусунун Аксы районундагы Афлатун айылында туулган. «Ала-Тоонун жаңы жылдыздары», «Майлуу токоч», «Кылымга жүз ыр белегим», «Өмүр өтөлгөсү», «Тарыхта калган изи бар, Аксыда нарктуу киши бар» ж.б. китептердин автору. Кербен шаарында жашайт.

жараша кудай да бизди жазалап коёт, ошондуктан үй-бүлөдөн баштап ынтымакка келип, элибиз ынтымактуу болуп, жараткандан жакшы тилек кылсак, Кудай бизге жакшылык нурун төгөт».

* * *

– Өлүгүндү көрөйүн, иниң эмне жакшылык кылып берди, айда жылда бир келип кабар алып койбойт. Анан каадалуу иниси барчылап тим эле, бир тууганым деп калат, мына, кайнинди айт, алыста болсо да, ар ай сайын звонит этип, жездем кандай? – деп сурап турат. Бир каадалуу жездеси бар окшоп. Ой, оодарып тыштагансып жата бербей, бирөө-жарымдан бир кой алып тур, кыштоодон келсе берип коёсун, эртең апам келе жатыптыр, айда-жылда бир келсе, бир кой сойбосоң уят эмеспи. Бешене тердеп шорпо ичем деп сага кызын берген, – деди. Аптоо кийинип жаткан күйөөсүн омурулоп.

Ушул катын келгени бир туугандарымдан кол жуумай болдум, жоролдоштон да ажырадым, – деди Жумабай ичинен күңкүлдөп.

* * *

Аңгыча көчө тараптан коммерсант келиндер келип калды: «Үйдү кара, мен Бишкекке товарга кеттим» – деп Аптоо шашылып сыртка чыгып кетти. Жумабай катынынын ролун аткарып үйүндө бала багып калганына бир эсе ичи ачышса, бир эсе акча кармагандан бери Жумабайды адам катарына деле көрбөй калганын катынынын түрүн көрүп: «Астаапырла, астаапырла» – деп жакасын карманып турду.

* * *

Кээде эч нерсе жок деп куру чүпөрөк менен оозун аарчып олтурган катыны апасы келгенде дасторконду жайнатып жиберди.

Жаңы эле келген кайненеси аманчылыкты сурабай туруп эле күйөө баласына наалып кирди.

– Бя, балам, бу үй-тиричиликти бир элдей кылып оңдосоң боло. Катының, өзүң деле жашсыңар, Кудайга шүгүр, тууган-уруктарың бар, качанга чейин үңкүрдөй болгон ушул үйдө жашайсыңар, эки кабат кылып, бир элдикиндей үй салбайсыңарбы, ботом, – деди кайненеси Жумабайга нааразы боло.

– Ой, апа, ушул шөмтүрөгөндү деп жүрүп өзүм деле куруп бүтмөк болдум. Деги тиричилик кылайын, бир дүйнө жыйнайын деген ниети

жок. Керелден-кечке шалпылдап, товар издеп, алып-сатып бирди экиге, экини түмөнгө кошуп ушул шөмтүрдү багып келем, – деп Аптоо албууттанып кирди. – Элге окшоп бирди бирге, миңди түмөнгө кагыштырып акча тапканды да билбейт, мына, өткөндө жер басып алгандарга кошула коюп, эки жерден жер алып, сатып жиберип канча акча таптым. Мына, азыр ким өмгөкчүл болсо, митаам болсо жашап жатат. Депутаттар деле телевизордо элим-журтум деп кыйкырып коюп, өздөрү чоң-чоң завод-фабрикаларды менчиктеп алып, базарларды куруп, бери дегенде эле 40 миң долларлык машиналарды минип жыргап жүрөт...

Башталды! Жумабай кулагын жапырып, күнөөлүүдөй жер тиктеп олтурду.

* * *

«Молдо жаназада тургандарга арам оокат жегенге кызыкпагыла, бирөөнүн акысын жебегиле, бул маркумдун карызы болсо үч күбөсү, далили менен келсе төлөп, карызын үзүп койгула» – деп сөзүн бүтүрдү. Жумабай жаназада туруп: мен өлсөм балдарым сызга батып калат го, карыздарымдан кутулам деп, ээ жараткан Алла, ушул карыз-кубаламдан кутулганча өмүрүмдү бере көр деп күбүрөндү.

* * *

Бийликти кетиришет имиш дегенди уккан Жумабай өзүнчө эле санаага түшө баштады. Качан тынчыр экенбиз деди Жумабай ичинде. Россияга эле көчүп кетсем окшойт. Кеч күздүн суугу бети-колду каарып негедир туман басып келди. Тоо түбүндөгү бул айылдын карысы деле, жашы деле кер аяк сүйлөп, бирин бири укпай калганына канча болуп калды. Бирөөгө бир нускалуу сөз айтып, пикир алыша албайсың. Кайда барсаң да Мамайдын көрү, нааразычылык.

* * *

Жумабай жаназадан чыгып ой басып, туманда үйүн көздөй келе жатты. Күтүлбөгөн жерден сайдын наркы бетинен карышкырдын улуган үнү чыкты. Жумабай: «Астаапырла, астаапырла» – деп жакасын карманды. Мындай шумдук деги эле болбогон. Келип эле азыр Жумабайды тытмактап, алкымдап басып жыгылчудай, карышкырдын жүрөк үшүткөн үнү улам жакындап келе жатты. Кудай жалгап мектептен бака-шака түшүп

келаткан окуучуларга аралашып калып, жан өзүнүкү болду. Илгери чоң энеси айтып берген жомок эсине түштү.

«...Илгери, илгери элден ынтымак кетип, кичүүлөр улууну укпай, уулу атасын укпай, кичүү улууну сыйлабай бирин бири жекирип калган бир тоо койнундагы айылда эл болгон экен. Бир күнү агала сакал, ак чапанчан узун бойлуу, колунда аса таягы бар адам келип: «Ынтымак болгула, болбосо жакын арада апаат келет силерге» – десе, айыл эли ошол апаат сенин башыңа келсин, – деп, аны айылдан кубалап чыгышат. Ошондо чоочун адам: «Эл-журт, менин сөзүмдү укпадыңар, ушул айылдан чыккан жаман тилектер, ыпылас иштер Аллага жете бирип, жазанар жакындап келе жатат, эми жамандыктын алдынан улуп-уңшуган үн келет, карышкыр эшигинерге келип улугандан сак болгула» – деп, аса таягын такылдатып, токойго кирип жок болуп кетет. Ошондон он күн өтпөй эле туман түшүп, айылдын үстүндөгү кыр тараптан карышкырлар улуп, анан эле күтүүсүздөн жоо каптап, айылдын күлүн көккө сапырып, журттту жылаңачтап, кызыл-жаян кан кылып чаап кетет.

Ошондо айылда тирүү калган бирөө өкүнгөн экен, эдирендебей ошол аксакалдан: «Кандай кылсак аман калабыз» – деп акыл сурап, эл бир ынтымакка келсек болмок экен, атаңгөрү, деп. Катындар эркекти башкарып, бийлик кыла баштаганда эле үйүндөн кут кетип, эркеги кул болуп, келин-кызы тул болуп каларын алар кайдан билди.

* * *

– Ой, Жумабай, балдарды карап, кийимин кийгизип, кичинесин сийгизип коюп, анан ишиңе кет. Итке атала кылып бер да, уйду саап тур, сүттү бышырып машинага тартып тур, мен шашылышмын, кеттим, – деген Аптоо сыртка атырылып чыгып, иномарка машинага олтуруп, зып койгондо апасы ичинен кейип калды.

– Кызым байкуш ушуларды багам деп жүрүп бир күнү ооруп калбаса эле болду. Бешенесине бир түзүгүрөөк күйөө да туш кылбаган экен жараткан. Эми мына бул шоркелдей балдарынын бешенесинде аман эле жүрсүн. Бизди да ушул кызым багып жатат. Барган сайын куру барбайт, унун ундай, чайын чайдай алып барып, эртели-кеч кабар алып турганын карачы, – деп, угуза эле наалып кирди.

* * *

Жумабайдын жалгыз инисинин үйүндө наны, балдарынын бутунда кийими жок, мектепке барбай калганына канча болду. Атасы ыраматылык өлүп бара жатып: «Жалгыз иниңе баш көз бол, сен окуп, билим алып калдың, байкушка көз кырыңды сала жүр» – деген керээзин калтырды

эле. Куру болсо да ага барып, көрүп тура албаганына өкүнүп келе жатты. Элдей болом деп жүрүп эншерилип бүттү, таап эле жаткансыйт. Бирок тапканынын кайда кеткенинин дайыны жок.

Молдонун: «Кайрымдуу болгула, тууган урукка катташып, бири-бирине жардамдашып тургула, ынтымак болгула, эгер кошунаң ачка олтурса сенин ажың кабыл болбойт» – дегени кулагында жаңырыктап келе жатып үйүнө кантип жеткенин да билбей калды.

Эшиктен эми аттаган Жумабайды аялы адатынча дагы беттен алды,
– Ой, шөмтүрөгөн макоо, суу болуп, өңүндөн каның качып кайда жүрөсүң?! Силерди багам деп жүрүп шорум катты го! Элдин эркектериндей болуп жок дегенде туулган күнүмдү адамча куттуктап, бир алтын шакек алып берип койсоң өлөсүңбү. Бөлөк катындарды көрсөң, тимеле жалпандап, ичи-койнуна кирип, эпилдеп каласың. Мен шордуунун көргөн күнү ушул, эртеден-кечке жепилдеп талаада жүрүп, турмушубуз оңолсун, жакшы турмуш болсун деп жолбун иттей желип-жортуп жүрөм. Ошентип, сандалып жүрүп балдарды окутуп, мына бул сүйрөлгөн күйөө сымалды багам. Кана, кечээ күнү айлык алыпсың. Дагы ичип жок кылып, досторуңа араң алып берип, жанагы бир тууган сөрөйүнө берип, айлык сөрөйүндү чачып, тамтыгын чыгарып келдиңби? Деги билбейм, мен шордуунун бешенесинен окшойт ко. Деги жарыбадым. Ичпей-жебей жүрүп, тириликтин жүгүн жон терим менен көтөрүп келем. Бар, ошол ининдин үйүнө кирип алчы, сени ошолор баксын. Жаман эркек тууганчыл деген ушул. Чөнтөгүндө сокур тыйыны жок жүрүп туугандан айланар бекенсин. Деги анысы да бир туугандай болсо эмне, качан болсо: «Оокат-ашым жок, тигиним жок, мунум жок» деп эле темтейип келе берет. Ой, атаңдан калган там-ташыңдын баарын ээлеп калды, ага кыңк деп сөз айта албай, шөлбүрөп жүрүп энчисин да алалбаган бул кемпайга кантип күйбөйсүң,– деп Жумабайды жерден алып көргө, көрдөн алып жерге чаап, жеп жатты. Акыры чыдабай кеткен Жумабай:

– Ой, бай болгур, оозуңду жапчы бир азга, – деп, сес көрсөтүмүш эте сыртка чыга кетип кутулду.

– Тууганыма ушул катын турганда тыйын артабы, тапканымдын баарын берип, апасын эптеп жөнөттүм. Дагы долулук кылып жатканын карачы,– деп Жумабай өзүнчө кыжынып алды. Ал кайда бара жатканын өзү да сезген жок. Аңгыча эле карышкырлардын дагы улуп-уңшуган үнү жакын эле жерден чыкканда, кайсыл маал экенинен дайын жок, айлананы калың туман басып, дыбырап жамгыр жаап жатканын Жумабай эми сезди.

– Апанды жөнөттүм деп, милдет кылбай эле айтсаң боло. Эмне, апама жол кире бере койгонун көп көрүнүп кеттиби, тигиге кармады, буга кармады деп, шылтоолоп дагы сеп эттирип алып жүргөндүрсүң. Апама бердим деп кыйратып акча берип койгонсун. Шорум бар да, шорум бар, ушулар деп жүрүп картайып бүтмөк болдум, – деп, катынынын наалып жатканы Жумабайдын кулагында жаңырыктап бара жатты.

Ушул катындын тилинин заары кайтканча сыртка басып келейинчи деп кулагын жапырып сыртка чыккан Жумабай туманда сай бойлоп жалгыз басып жүрдү. Тыбырап жамгыр жаап кирди. Чынында эле бир кезде бирге окуган классташы келе калып, экөө ашканага кирип бир аз олтурушкан болучу. Көзү чалып калган го. Эмнеси бар экен? Кылмышпы? Ал, чынында эле катынынын туулган күнүн унутуп калган болучу. Өзүнүн туулган күнүн качан белгилегени эсинде деле жок.

Аңгыча дал короонун четинен эле карышкырдын дагы улуп-уңшуган үнү чыкты. Кудай сактай көр! Кудай өзүң сактай көр! – деп, Жумабай алаңдап, келмесин келтирип, жакасын карманды.

Жакшы карышкыр өз жайытына тийбейт дечү эле, ушунуң чын болсо кырсык-пырсыгыңдан сактай көр. Бул карышкыр ушул жерлик эле карышкыр го. Ушуну менен экинчи ирет угушум. Кечээ да карышкырга жем болуп каламбы дедим эле. Кудай сактап, көчөдөгү балдарга туш болуп калып, алардын шары менен үйүмө аман-эсен жетип албадымбы...

Дөңдө олтурган карыларга «Манастын» китебин окуп берип жатып кулакка жатыгып бүткөн «карышкырын улутуп, кыргыздын тукумун курутуп, келин-кызын боздотуп, күлүн асманга сапырып» деген сөздөр кулагыма жаңырып кетти. Эмне, заман акыр, жер такыр болуп баратабы дейм. Калыгул олуянын айтканы жакындап калса керек. «Акыр заман болордо жер такыр болот, жем жегени акур болот, катын – базарлык кылат, кызың – азарлык кылат, эркек – бала багат», деген сөздөр бар эле. Эмне болуп баратабыз, деги билбеймин. Карышкырдын улуганы, бу, жаманчылыктын белгиси экени ошол айкөл атабыздын тушунда эле белгилүү болгон экен да, Кудай өзүң сактай көр деп, сансыз ойлордун кучагына баткан Жумабай Мырза аксакалдын үйүнө кантип барып калганын билбей да калды.

– Ассалоому алейкум, Мырза аке,– деди Жумабай короонун эргенчегин чечип жатып.

– Кел, Жумаш, келегой,– деп, Мырза ава жылуу кабыл алды.

Экөөвү үйгө кирип олтурганда:

– Сизге айтар бир арманым бар эле, аке, ошону сизге айтып анан өлөйүн деп атайын келдим.

– Ок, оозуңа таш, антип айтчу эмес. Чоң эле адам да ушинтип сүйлөчү беле, олтур,– деди Мырза аке. – Өлбөй-житпей эле арманың болсо айт, угайын, колумдан келсе жардамымды берейин, акыл-кеңешимди айтайын.

– Бу, Мырза аке, замандын түрүн көрүп турасыз, ушул тириликтен жададым. Өлүп эле алсамбы десем балдарды кыя албайм, өлбөйүн десем

бир өлүү жандай эле жүрөм. Катын да тилдүү чыгып, үйдө бир эркектей болуп олтура албай калдым.

Мырза аке кыйлага ойго батып олтуруп, Жумабайдын сөзүн аягына чейин тыңдап, анан сөз учугун улады.

– Эми, азыр, катындардын заманы болуп калды, уулум. Коргол акынды сен көрбөй калдың. Ал: «Жалын курак жаш кетти, акыл толо баш кетти, кудай урган карылык, кемпириме тилдетти» – деп ырдап, бизди күлдүрүп калар эле ыраматылык. Эми силер жашсыңар, ынтымактуу тирилик кылсаңар болот. Сага бир масилет кеп айтып берейин. «Илгери бир жигиттин катыны күйөөсүн кагып силкип, деги эле күн көрсөтчү эмес экен, анан кой, оңолуп кетер деп жүрүп, акыры бир күн чыдабай, сабыры түгөнүп, чапанын жонуна салып үйдөн чыгып баратып:

– Ой, ажаан катын, ал эми тирилигинди кыла бер, мен кеттим,– дейт экен.

– Ии, барагой, сени эле сөлбүрөтүп күтүп олтурат, – дейт катыны, – сага менден башка эч ким чыдабайт, сени жан бакты кылып башына урабы башка катындар, бара бер,– деп, кир жууп олтурган калыбын бузбай каргап-шилеп кала берет.

Жигит ээн талаа менен жол кезип бара жатса үч адам кыбыланы карап алып намаз окуп олтурушкан болот. Тигил жигит төртүнчү болуп алардын жанына олтуруп калат. Алар кечке намаз дубасын окуп, колдорун жайып дуба кылган соң өзүнөн өзү эле дасторкон жайылып, төрт кесе оокат, дүйүм тамак-аш жайнап калат. Баягылар унчукпай олтуруп тамактанышат да кайрадан баягы намазына киришишет. Төртүнчү кезек баягы кошулган адамга келет. Ал, эки колун асманга көтөрүп: «Ээ жараткан Алла, үч күн ушулардын тамагын ичтим, эми буларга шерменде кылбай тамак бере көр, берсең булардыкынан көбүрөөк бер» – дейт. Намаз бүтөрү менен дасторкон жайылып, түркүн тамак-аш жайнап калат, аларды ичип-жеп бүткөндөн кийин: «Эми сиздер жакшы калгыла, мен үйдөн чыгып кеттим эле, сапарымды улайын» дегенде тигилер таңданып:

– Ээ, бул үйдөн чыгып кетиптир го, эми кантик? Кой, сен үйүндөн чыкпа, биз сага кудай ынсап, сабырдуулук берсин деп тилеп, оокат-тиричилик кылчы элек, сен бизди ая, катыныңдын азап-кордуктарына чыда, сабырдын түбү сары алтын, бизди ая,– деп жалынышат.

Тиги жигит: «Кой, эгер мен кетсем булар ачка калат тура, сабыр кылайын, кудайдын бир боору ачыр» – деп, кайра үйүнө кайтып келген экен. Аны көргөн катыны:

– Ии, эч жерге батпай, салбырап кайра келдиңби? Айттым эле го сага, менден башка эч ким чыдабайт деп, күйөөсүн көнгөн адаты менен дагы кагып-силке баштайт. Күйөөсү болсо:

– Ой катын, бу дүйнөнү түгөл кыдырдым, сендей катын жок экен, сен канчалык кыйкырып-өкүрүп бакырсаң да сен түзүк экенсиң, мени сен

багып жаткан турбайсыңбы, – деп, аялын мактап кирет. Анысы жоошуп, эринин алдына бир табак аш коюп, ичип бүткөнчө жерден алып көргө, көрдөн алып жерге чаап байсап олтурат...

Ошондо Жумабай:

– Мырза аке, түшүндүм, сиз чоң аалым адамсыз, – деп, тунжурап олтурган жеринен козголуп, сыртка чыгып, Мырза акеге рахматын айтып, коштошуп, үйүн көздөй жөнөйт.

Келсе катыны баягы эле ажылдаган ажаандыгы менен:

– Мен сага жакпай калдымбы, андай болсо кетпейсиңби, өз тирилигинди кыла бер дармээт, сендей күйөөлөр көчөдө толуп жатат, – деп, беттен алып каарып кирет.

Тиги кулак кагып койбой:

– Эй, катын, укчу, сенден өткөн катынды кайдан табам, андан көрө оокат берчи ачкадан өлмөк бодум, – деп камаарабай олтуруп калды.

– И, сенин болгон акыбалың ошол эле экен го, жөн эле тирилигинди кыла берсең өлөт белең, – деп жекирип жатып алдыга тамак алып келди.

Аңгыча эшиктен бир тууган инисинин үнү чыкты эле, жеңеси күйөөсүнөн мурда чыгып: «Байкең үйдө жок эле, мен да жумушума кетип жаттым эле» – деп, аны үйүнө киргизген жок. Жумабай ууртап жаткан оокаты тамагына какап, астаапырла, астаапырла Кудай өзүң сактай көр деп, жакасын карманды. Аялы эч нерсе билмексен болуп төркү үйгө кирип кетти. Же инисинин артынан чыгар-чыкпасын билбей агасы:

– Жараткан Алла сабыр бер, сабыр бер, – деп, олтуруп калды.

Дилинде баягы ээн талаадагы үч адам Жумабайга сабыр бер деп, Алладан тилеп намаз окуп жатты. Үч уулу эр жетип келе жатат. Сербейген жалгыз сары кызы да бар. Эгер балдарыма да апасындай катындар туш келип калса көргөн күнү не болор экен, ал эми кызым апасындай болсо күйөө болгондун шору болот го, астаапырла, астаапырла, деги мен эмне деп жатам – деп, өзүн өзү сооротту. Же өзүм тууганды тааныбасам, балдарым бир тууганын тааныбаса, таекелери менен тагаларын байкем деп өсүп калса, же өз эли-журтуна барбаса, адам тааныбаса Чыңгыз Айтматов деген жазуучубуз жазган маңкурттун дал өзү болуп калса кандай болор экен деп, аларды го душман жазалаган, бу менин балдарымды ким жазалаган деп айтам. Көрүмдө тынч жата албайм го. Оо, заманың түшкүр, кандай заманга кетип жаттык болду экен?..

Кеч кирип, үйүндө жатып түпсүз ушундай учуксуз ойлордун кучагына кабылды да калды. Маркум Асек ава айткан сөз туура болсо не болду. Ошол окуя көз алдына келгенде уйку качты да кетти.

Илгерки заманда бир адамдын жалгыз уулу болгон экен. Ал адам жалаң эли-журтум деп, элге жакшылык болсун деп иштеп, жашаган адам тура. Бир күнү эле кошунасы айгай салып келиптир. «Ой, кошуна, жалгыз уулуң болсо жакшыраак тарбиялабайсыңбы, кечээ менин короомо

кирип алып адам жасабаган ишти жасап, уурулук кылып анжиримден үзүп алып жеп жатыптыр. Мен жегенине каршы эмесмин, ээси деп, сурап жесе бербей коймок белем» – деп албууттанып турду. Баягы адам бала чагынан берки күндү көз алдынан өткөрүп, бирок бирөөнүн чырпыгын да сындырганын элестете албай коёт. Ошондо кемпирин чакырып: «Ой, кемпир, сенин балаң ушундай иш кылыптыр, бул сапат сенин уругунда болуп жүрбөсүн» – дейт. Кемпири да ойлонуп олтуруп уругунан ууру таппай коёт да бир окуя эсине түшүп:

– Ээ, балдардын атасы, мени кечиргейсиң, мен боюмда бар кезде кошунанын дүкөнүнө кирсем эзилип бышкан анжир турган экен, жегим келип кетип, дүкөнчү ары караганда бирди алып оозума сала койдум эле, бар да ошонум үчүн кошунадан кечирим сура.

Тиги адам кошунасыныкына кирип: кошуна, бул иш менин баламдан эмес экен, катыным ушул балам боюнда бар кезинде сиздин дүкөнгө кире калып, сиз сатып жаткан анжирден бирди жашырып ала коюп, оозуна салып жиберген экен. Сиз менин катынымды кечиргей элениз дегенде тигил кошунасы: «Кечирдим, кечирдим, эгер ал күнөөсүн мойнуна алган болсо» – дейт. Ошол күндөн бала бирөөнүн мүлкүнө кол тийгизгенин токтоткон экен.

Ал эми менин катыным ажаан болуп алдастап мени менен урушуп жүрүп ушул балдарымды төрөдү эле кудай сактай гөр, эгер апасын тарткан балдар болсо менин наамыма наалати келди дей бер – деп, жаткан жеринде жакасын карманды. Жакасын карманып, кудайга жалынып жаткан күйөөсүн көргөн катыны:

– Эмне, Кудайың көзүңө көрүнүп жатабы, же жан алгыч келип жаныңы алганы жатабы? Жаканды кармап калыпсың, – деп, ажылдап кирди. Бирок анын сөзү кулагына деле кирбей өзү менен өзү болуп балдарынын келечегин ойлой берди. Анан айылындагы кошуна-колондору, айылы жөнүндө ойлоно баштады, деги эле бирөөгө бирөө кайрылган, кайрымдуулук кылган жан жок, баары эле акчанын артынан түшүп, акча, акча деп калышкан. Колунан иш келгендин баары чет мамлекетте. Колунда барлар казино, барларда, бирин бири тономой, өлтүрмөй. Байлыктын артынан түшкөндөр. Жалганчы, жалгандан эле элим, журтум деп кыйкырып, мингендери мерседес, эли-журтуна тыйынчалык кызматы жок. Мен бийликке келсем эле жыргатам дегендер көп. Ал эми колунда жоктор тилемчи, ичкилик ичкен аракеч, өлгөндү эле арактан өлүптүр деп кеп кылмай. Жер да жаман адамды жараткандан албай туру, бул өлүп, мага келсе мени да булгайт деп улам сурап турат экен. Ошондон улам «жаманды кудай да албайт» деген сөз калган тура.

Ушул айылдын куту болгон карыя өлгөнчө аракеч, жанагы эл бузар, байлыкка манчыркап, Кудайды тааныбай калгандар өлсө жакшы болбойт беле деп, учу-кыйыры жок ойлордун кучагында алпурушуп жаткан Жу-

мабайды: «Ой, ө-өлүгүндү көрөйүн, кыйратып салгансыбай турбайсыңбы, элдин алды эки тойгончо уктабай» – деген катынынын сөзү болбогондо дагы канча жатат эле ким билет.

Эшикте мерседес минген Манапбай туруптур:

– Ой, Жумаке, районго барып бер, тамак-ашыңды, жол киренди төлөйбүз, тыйын-тыпыр аласың, акимди кетиргени жатабыз, – деди. Сөз төркүнүнө түшүнбөгөн Жумабай нес болгон боюнча катты да калды.

– Ой, Маке, ушуну шөлбүрөтүп эмне кыласың, мына, өзүм барам, Жумакең мал-келди карасын, – деди катыны чечкиндүү.

Ал күнү акимди кетирүү демилгеси районго чогулгандардын аз болуп калганынан болбой калды. Манапбай, дагы бир жигит, анан Аптоонун курбусу бир машинага олтуруп, айылга сапар алышып, райондун борборунан чыккандан кийин Манап сөз ыргыта баштады.

– Өлбөгөн жанга бир маевка кылып, бир аз эс алып олтуруп кетсек кандай дейсиз, – деди Манап.

– Эми аны билген кайнилер болсо кана, – деп Аптоо шаңкылдап коё берди.

Тез эле машина асфальттан чыгып, тоо тарапка бурулду. Шар аккан суунун жээгине келишип, күн мурунтан даярдалган төшөнчү-орунду салышып, дасторкон кенен жайылды, арак-шарап дегендей, эки бөтөлкө коньяк коюлду. Манап менен бирге жүргөн жигит ойда ырдайт экен, эки келинди тим эле элжиретип, жибитип жиберди. Ырдын кезеги Аптоого келгенде жаңы ырдан созолоно ырдап, олтурушту дагы жандантты.

Төрт бөтөлкө арак, бир бөтөлкө коньяк ичилип бүткөндөн кийин Аптоо Манап менен курбусу тигил жигит менен эки тарапты көздөшүп суу бойлоп сыр алыша басышты. Туландуу жерге келгенде Манап Аптоону кучактап өпкүлөп, чөптүн арасында экөөсү камыр-жумур болуп ооналактап жатышты. Анан эле Аптоо жанга жагымдуу үн менен онтоп кирди. Ан сайын Манап күч алып күшүлдөп-бышылдап, жалбарып жалынып, аймаалап аракеттенип жатты.

* * *

Жумабай эчкилерин айдап келип, короого киргизип, өзү үйгө киргенде кара чечекей жалгыз иниси ооруп, ооруканага жатып калды деген кабар келди. Эптеп эрбейген кызы менен оокат жасап алып, инисине барып келди. Районго кетишкен Аптоолор ал түнү келбей калышты. Мындай көрүнүш бул үйгө жаңылык эмес эле. Атүгүл Жумабай иш менен талаалап кетсе эле Аптоо табышчусу менен тез эле табышып алчу. Кечиктиң, үйгө эмнеге кеч келдиң дей турган болсо эле кутулбас балээге ошондо калып жүрүп, унчукпай тынч жашоого өткөн Жумабай бул ирет деле

үч күндөн кийин келген катынынан унчукпай кутулду. Анын аягы суюк болуп баратканын сезсе да ажылдаган катынынын бет тырмаарлыгынан тынчыраак жашоо ага жакшы эле.

* * *

Түнү уктаган жок, түркүн-түмөн ойлор менен алпурушуп эле жатты. Денеси аракка ууланган Аптоо күйөөсү жанында бар-жок экенин да этибарга албай сулк жыгылып уйкуда. Чарчаган го – деди ичинде Жумабай. Эмне жумуш кылып чарчаганын ойлогусу да келген жок.

Негедир үйдүн эле жанынан карышкырлардын дагы улуганы угулду. Аны уккан Аптоо чоочуп ойгонуп:

– Ой, шумдугун кургур, карышкыр улуп жатабы, үйдүн эле жанына келип алган го, бул өлүгүндү көрөйүндөр, ой, солдойбой, эркекке окшоп эшикке чыгып, мал-келди карап кой, эшик ачык калса төрт эчкиңди, жалгыз уйду тамактап салбасын,– деп, Жумабайды булкулдатып жатты.

Таңга маал көзү илинген Жумабай сыртка чыкса айлананы туман каптап, күздүн суугу күчүндө экен. Карышкырлар туманда ойгонот дечү атасы. Адам болуп жаралганы мындай шумдукту көз менен көрүп, кулак менен укканы ушу. Жомокто айтылчу эле, көрсө турмушта деле болот тура. Короонун оозу жабык, иттен кабар жок, ал деле бир жамандыктын болорун сезип качып же бекинип калса керек.

* * *

Эртеси айылда карышкырлардын айылга түшүп келип калганы жөнүндө уу-дуу сөз болуп жатты. Мечитте намаз окулуп бүткөн соң айылдын имамы: «Агайын туугандар, өткөн-кеткен, жакын тууган-уруктарыңыздарга куран окуп, зыярат кылып тургула, арбак ыраазы болмоюн тирүүлөр жарыбайт» – деген сөз бар. Арбакка сыйынбайт, бирок зыярат кылып куран окуп туруу парыз. Өтүп кеткен ата-энелеринерге багыштап эртели-кеч куран окуп эскерип тургула. Адам качан өлөт билесинерби, адам качан урпактары эскербей койсо өлөт, андыктан өткөн ата-бабаларыңарды эскерип, көрүстөндөрүнө зыярат кылып тургула» – деп акыл-насаатын, Курани каримдин сүрөөлөрүнүн маанисин айтып жатты. Мына ушул сөз Жумабайдын жүрөгүн дагы ачыштырып өттү. Ата-энесинин кабырына барып бир жолу да куран түшүргөн жок, ал түгүл аялы айылына бут басып барбаганына отуз жылга жакын болуп калыптыр, тапкан-тутканы бүт эле төркүнүнө, Ошко кетип жатты.

Ушул катындан тажадым. Өлүп кутулат окшоймун, элдин турмушун көрүп уяламын, ата-энесине аш берип жатат, эстеликтерди коюп жатат. А мен болсо эмне кылып жүрөм, катындын бала бакчасынын башчысы болдум да калдым. Ошонун заар үнүн укпайын деп жандалбастаймын. Ал деги ыраазы болгон пенде болсо гана. Ушул ойлордун кучагында олтурганда мечитте Жумабайдан башка эч ким калбаган эле. Молдо өткөн-кеткендерине куран окуп олтургандыр деп сыртка жалгыз таштап чыгып кеткенине анча болду.

Үйүнө келсе тополон, катыны улуп-уңшуп ыйлап олтурат:

– Ой, тынччылыкпы деги, – деди Жумабай таң калып.

– Эй атаң тирилип келе тургансып эле мечиттен чыкпайсын, элдин баары алда качан эле келген, сен жоксун. Бол бачым, тез камдан, агамдын баласы авариядан каза болуптур, барбасак болбойт, – деп, шолоктоп сыртка чыгып кетти. Жакынкы эки жылда эле Ошко деп ушундай жамандыкка жети-сегиз жолу каттадым деп санаага батып турган Жумабайга кимдин кесири тийип жатат билбеймин.

– Эмне кылыш керек, эмне кылыш керек эле, бери дегенде беш-алты миң акча табыш керек, анан бир жылкы...

* * *

Батага, Ошко жөнөйбүз деп турган түнү кырсык болбодубу. Кечке жуук нөшөрлөп жааган жамгыр бир эле сааттын арасында селге айланып, бүт айылды каптап, сел алып, короо-сарайын мал-кели менен алып кетти, кошуна-колондор түнү менен ызы-чуу түшүп уктабай чыгышты. Үйдөн обочороок дөңсөөгө түнкүсүн адамдар толуп чыкты. Айылдын айыл болуп жаралганы мындай шумдук болгон эмес, ондогон үйлөргө ылай толуп, ондогон үйлөрдү суу тешип өтүп кетти. Баарынан да Жаки жетимченин үйүнүн ичине таш толуп, тамдын төбөсү эле калыптыр. Жумабайдын үстүндөгү жылгадан мындай сел кетет деп деги эле эч ким күтпөгөн. Аптоо экөөсү түнү менен үйдөгү тапкан оокат-ашын сыртка ташып, балдарды кийизге ороп жаткырып, тынган жок. Жамгыр да, сел да күн аркан бою көтөрүлгөндө басылды. Бирок жылга толо кыпкызыл суу таш агызып кулдурап агып жатты. Түптүү алманы түбү менен жулуп агызып, ал эми менчик машина-техникаларды агызып, ылайга алып барып бүктөп салыптыр. Анда кой-эчкилердин буттары сырайып, биринин буту, биринин башы чыгып сай толуп жатат. Дагы кыйласы суунун шары менен кеттиби, дайынсыз. Эң башкысы, жан аман калганы. Чүй тарапта мындай апааттын болушу биринчи ирет. Мал болсо табылар, жандын аман калганына да шүгүрчүлүк кылышып, элдин үрөйү учуп турса тамдан кур жалак калган Жаки ичип мас болуп алып дөңдө тургандарга акыл

айтып булдуруктап турду. Айылдын молдосу жакасын карманып тынбай келме келтирип жатты.

Дал ошол учурда Чоң-Сай тараптан дагы карышкырлардын улуган үнү чыкты. Ал эми Аптоо болсо улуп-уңшуп же Ошко барарын билбей, же үйү толо ылайды тазалашын билбей күйөөсүнүн жанында бышмы-йып шолоктоп жатты. Жумабай да элдин ичинде нес болуп катып турду. Бишкектен куткаруучулар келе жатыптыр деген кабар келди. Алыста карышкырлар улуп жатты. Дөңдө тургандарга молдо:

– Эй, бурадарлар, жан аман калганын Алланын мээримин деп түшүнгүлө, жаманчылыкты аманчылык жеңмеги бар. Ниетти ондогула, беш убак намазга жыгылгыла, ичкилик ичпегиле, бирөөгө кара ниеттик кылбагыла, жаман ойлордон алыс болгула, жердеги бүткүл кара ойлорду да, жакшы ойлорду да жараткан Алла кабыл кылып, ошого жараша бизге жакшылыкты, жамандыкты да жиберип турат. Эгер жаман ойлорубуз көп болуп, элдин ынтымагын кетирип, ичтен чыккан ийри жылан болуп, бири-бирибизге асыла берсек, ичкилик ичсек, катын-кыздарыбыз бузулса ошого жараша кудай да бизди жазалап коёт, ошондуктан үй-бүлөдөн баштап ынтымакка келип, элибиз ынтымактуу болуп, жараткандан жакшы тилек кылсак, Кудай бизге жакшылык нурун төгөт, андан көрө сабыр кылгыла, сабыр,– деп жатты, тыным албастан.

Жумабай сел алган үйүн карап туруп көңүлү чөгүп, башы айланып бара жаты. Ал өзүн жанында сүйөп коёр адам жоктой, ай талаада калган сымал жалгыз сизди. Ушул айылдын карысынын өлүшү менен биздин айылдан кут кеткен экен деген ой санаасында мыктай орноп турду.

Дыбырап дагы жамгыр жаап келди. Кудай өзүң сактай гөр. Дагы эмне болор экен? Алыстан карышкырдын улуган үнү угулду.

ШАЙДУЛЛАЕВА

Топчугул Баткендин Кара-Булак айылында 1960-жылы төрөлгөн. Кыргыз мамлекеттик университетинин журналистика бөлүмүн аяктаган. «Жан шерик», «Акылкаса» аңгемелер жыйнактарынын, «Ташка чыккан гүл» публицистикалык макалалар жыйнагынын жана «Кыз бала», «Кыргызстандагы гендердик өнүгүү» илимий-популярдуу китептеринин автору. Социология илимдеринин кандидаты, доцент. Чыгармалары орус, казак, англис, азербайжан жана фин тилдерине которулган жана жарык көргөн.

Борбор Азия «ПЕН-клубунун» вице-президенти. Үй-бүлөлүү, эки уул, бир кыздын энеси.

Проза

ГӨРКӨӨ

(Аңгемелер)

Айылдан күн сайын таң эртең районго аттанган автобустун ичи жыкжыйма жүргүнчү. Бири базарга, бири ишке, бири майрамга, дагы бири жөн эле шаарга түшүп келгенге жөнөп алышкан. Тоо таянган айылга каттаган автобустун шопурлары ар дайым наалыганы наалыган. Анткени автобуска чыккан жүргүнчүлөрдүн жол кире акысына пул бергени аз. Көбү бир ууч кургак өрүк, же биртике буудай, алма, сүт, айран ушуга окшогон тамак-ашын көтөрө чыгып, жол акынын ордуна шопурларга сунушат. Айрыкча жүргүнчүлөрдүн улгайгандары. Мындайда шопурлар эмне кыларын билбей сөгүнүп, кагынып, баклашкаларга куюлган айран, сүттөрдү, полиэтилен пакеттердеги өрүк, алмаларды алып өзү отурган жердеги бутунун алдына катар тизип коёт. Бензиндин жыты урган бул тамак-аштар үйгө келгенче жегенге жарабай да калат. Ушундан-улам бу райондон тоону көздөй жол алган айылга, пулу жок тоолуктарга каттагандан кайсы шопур болсо да качып турат.

Бүгүн азаттык майрамы күнү да автобус толо эл районду көздөй жол алды. Булардын арасында өзгөчө жасанган, жаңы кийимдери

өзүнө куп жарашкан, жашы өтүп калган эркек кишинин көңүлү өтө куунак эле. Ал жанында отурган келин менен бакылдашып сүйлөшүп келатты.

– Бир жакшылап майрамдап келейин деп баратам, кызым, пул болсо жетет. – Ал костюмунун төш чөнтөгүн колу менен таптап койдү. – Бирөө-жарым достордон жолугуп калса Кожентке чейин барам, өлүп да кетсин бу дүйнө, бир күн болсо да көргөндү айт.

Жанындагы келин атасындай болгон кишинин сөздөрүнө муюгандай, үнсүз башын ийкегилеп коюп келатты.

– Сен, кызым, чамамда, айылга анда-санда келесиң, көбүн билбейсиң, элде азыр өлүм көбөйдү, оору-сыркоо көбөйдү, кээси оорубай-этпей эле өлүп калышууда. Өткөндө Камчы чалды көмгөнү баргандардын арасынан бирөө ошол жай башында, топурак салып жаткан жерде жан берди. Пенде кудайдын колунда экен... – Бу кишинин сөзү бүтпөй кокус үзүлүп кетти. «Тарс» деген үн чыкты да, автобус катуу тормоз берип, сүрдүгүп токтоду. Ичиндеги адамдар чайпалып, көбү терезеге, кармагычтарга урунуп, бала-чака ыйлап, катын-калач ызылдап жиберди. Көрсө, асфальт жолдо катуу келаткан мотоцикл жүргүнчүлөр бараткан автобуска урунуп алыптыр. Жолду кан жая берди. Автобустан биринчилерден болуп жанагы жасанган эркек киши атып түштү. Башынан жараат алган мотоциклчен жигит дем албай калыптыр. «Шоруң каткыр, Сейит тура, кечээ эле Орусиядан келди эле. Акча таап келди деп эне-атасы сүйүнүп жатты эле...» Жүргүнчүлөрдүн бирөө-жарымы аны тааный коюп ыйлап жиберди. Автобус андан ары жылбай, эл чуркурап, бала-чака бозоруп, азыр эле бир жанды мойсоп кеткен автобусту жаман көрүп, жөө-жалаңдап кайра айылды көздөй жол алышты. Заматта баарынын майрамы бүтүп калды. Улуулар болсо эптеп сөөктү айылга жеткирүү максатында жолдо өткөн машинелерге кол көтөрө башташты.

Баарынан да баягы жасанган кишиге түйшүк түштү. Ал айылдын көр казчусу – гөркөөсү эле. Эми тезинен балдарды чогултушу керек. Аларга баш-көз болуп карап туруп, жайды каздырышы керек. Бул ишти ал айылда бирөө-жарым каза болгонун угар замат айттырбай-дедирбей баштай берет. Ушунусу жакшы. Жашы өткөндө ушул ишти таап, уюштуруп алганына өзү да курсант. Анан эмне кылат, тогуз баласынан карыган чакта тогуз тыйын ала албаса, кемпири экөөнө да дан, суу керек. Гөркөө кызматын уюштургандан бери турмушу оңолуп калды. Көрсө, элге керек нерсе экен. Мурда өлүк көмүлөрдө айылдын карылуу жигиттерин чогултуп, анан аларга баш көзчү таап, же алар көр казганды жакшы билбей, айтор, кыжалатчылык болор эле.

Гөркөө үйүнө келди да, жасанган кийимдерин заматта чечип салып, кетмен, күрөктөрүнүн жайында экенин текшерип көрдү да

колунда иштеген жигиттерди издеп жөнөдү. Жолдо баратып автобуста сүйлөгөн сөздөрүн эстеди, эмнеге антип сүйлөдүм экен деди, майрам күнү да өлүмдү неге эстеди экен. Өзү да өлүм дегенди унутуп, бир жазылып, эс алып келейин дебеди беле...

Түшкө калбай айылдын батыш тарабындагы чоң мазарда дагы бир мүрзө казылып жатты.

– Эркек кишинин жайын көп терең казбагыла, анын күнөөсү аз болот, ургаачы болсо терең казылат... Гөркөөнүн үнү кетмен-күрөктүн тарсылдагынын арасынан угулуп жатты.

КҮНДӨШТӨР

Биздин кыштакта жакында Сулайманкул деген киши жүзгө таяп көз жумду. Анын сөөгүн эки аялынын мүрзөсүнүн ортосуна коюшту. Бул үчөөнү кыштак эли «тиги дүйнөдө» да бирге болушсун дедиби, ким билет.

Эки аял ала тургандай Сулайманкул суучу бай да, катынпоз да эмес эле. Ал көп жыл Азбүбү бакшы менен чогуу жашап, бала көрбөдү. Күзгү көрүп не бир сырларды жоруган көзү ачык катынынын этегинен жалгабай, кудай перзенттен куру калтырыптыр. «Бакшылык өнөр бергенче, жараткан бала берсе болбойбу» – ичинен Сулайманкул ушинтип бушайманга батканы менен анысын эч кимге билдирбей жүрө берди.

Күндөрдүн биринде Азбүбү элүүгө таяп калган күйөөсүн акыры токол алууга көндүрдү. «Болбосо кетип калам, жашым өткөн чакта үкөмдүн үйүнө барып шорум кайнайт экен» – деп ачуу ыйлап да жиберди. Эртеси өзү Коргон-Төбөгө барып, үч ата өткөн тууганбыз деп бала көтөргөн келинди үйгө ээрчитип келди. Көзү ачык Азбүбү кыштактагы кыз-келиндерден түзүгүрөөк кийинчү. Келиндин баш кийимин жасап, келиштире кийинтти да өзү үкөсүнүкүнө кетип калды. Эки күн өтпөй Азбүбүнүн артынан Сулайманкул эшегин минип жетип барды. Башына жаңы топу кийип алган. Аны да Азбүбү кийгизген. Ал аялын көрөр замат топусун колуна ала койду. Азбүбүнүн үкөсү жездесин капарына илбей, саламын алик албады.

– Эжем тура турсун, эгин-тегин жыйылганча, балдар менен кыйналып жатабыз, – деди да тескери басып кетти.

Азбүбү башындагы оромолун оңдомуш этип, күйөөсүнө көз кыйыгын салды. Ансыз да кабагына муз тоңгон Сулайманкул эшегине такай байлап жүрчү кетменин бошото баштады. Азбүбү азыр кетмендин же өзүнө, же инисине тиерин сезип, ага чуркап жетти да колунан кармай калды.

– Сабыр этиңиз, суучум, мен азыр, – Азбүбү кетменди колунан жула качып ары басты. Анан үкөсүнүн жүзүнө карабай, күйөөсүн ээрчип кетип калды. «Мейли, балалуу болгончо тура турайын, кийин балдарына алаксып, мага да ичи суур». Эшегин баш-көзгө койгулап, кабак бүрккөн эрине Азбүбү бир чети ыраазы болду учкашып келе жатып.

Сулайманкул суучунун жаш токол алганы кыштакка тарап, журт «дүү» дей түштү. Бригат суу башына аты менен чаап жетти, кеч боло электе Сулайманкулга закүндү түшүндүрмөккө.

Бригаттын сөзүн эшитип туруп, Сулайманкул чоң кара кетменин арык четине ныгыра басты да, бешенесиндеги мончоктогон терин жеңи менен шыпырды. Анан бригатка тике карап:

– Эжең менен сүйлөш, үкөм, мен ошо шордуунун айтканын жасадым, макул десе эртеңден калбай алып келген немесин кайра жеткирип коём.

Бу сөзгө бригаттын күлкүсү келди. Суучуга ишене бербеди.

– Ава, өөдө жактан бирөө билип калса ишиңиз жаман болот. Азыр илгерки чалдардын заманы эмес, жаш аял алган.

Бригат аттан түшүп жакын келди. А Сулайманкул кетменин шак желкеге артып, дуңкулдап жөнөп калды.

– Үйгө барып билген намазыңды оку, эмне кылсаң ошо кыл.

Ачууга алдырган бригат Азбүбүгө келди.

– Адегенде аттан түш, балам, – Азбүбү эмнеси болсо да бригатты сөзгө тартты. Анын үнү жумшак, бирок өктөм чыкты.

Бригат эки күндөш жашаган үйгө ачуу менен шар кирип барды. Бала көтөргөн жаш келин муну көрүп, үйдү айлана басты.

Азбүбү сөрүгө жакандос төшөп, «өтө бер» дегендей бригатка ишарат жасады да, өзү сөрүнүн этек жагына көчүк басты.

– Балам, балдарыңды багам деп, ошолордун күнүн көрсөм деп, аялың экөөң ушинтип тер төгүп иштеп жүрөсүңөр. Биз, аваң экөөбүз эмне максат менен жашап жүрөбүз, аны өзүбүз да билбейбиз, ойлоно берип баш катты. Өзүмдү өзүм алаксытып, ата-бабам кылбаган бакшылыкты кылып жүрөм, – мандаш урунуп отурган Азбүбү бригатка тик карап сүйлөдү. – Аваңды бала көрсө дегемин. Бу шордуу да ыраматылык күйөөсүнөн калган баласы менен башпаанек жер издеп, туугандарынын түрткүсүндө калыптыр, – келин басып кеткен тарапты карап сүйлөдү. – Же эмчектеги бала менен иштей албаса, ата-эне, жакын туугандан кур болсо. Колундагы баланын айынан келип отурат. Согуш бүткөнүнө эми мына жети жылдын жүзү болду. Али элдин карды тоё элек. Мындай жетим-жесирге кыйын маал, сен мага кайдагы закүндү айтып башты оорутуп отурасың, үкөм. Баласы эсен-аман чоңойсун, Сулайманкул суучуң да ушунун

көлөкөсүндө бала көрсүн. Мен эмне жыргап кеткенимден ушул ишке бардымбы, айланайын. – Азбүбү жашып кетти. – Мен эми катын болмок белем аваңарга, доорум, шааним бүттү. Эми шорум да арылсын, эримдин башын байлабай, эртеби-кечпи кете турган адаммын... – Үнү каргылдана түшкөн Азбүбү маасысын кычырата басып, ордунан козголуп очок тарапка ыктады. Азбүбүнү аяп да, таң калып да карап калган жаш бригад ага ылайык көңүл жубатар сөз табалбай, баягы киргендеги ачуусун мыжыга кармап колундагы камчысынан чыгарды.

Арадан бир топ жыл өттү. Сулайманкул суучу эки эркек бала көрдү. Бирок Азбүбү өзү ойлогондой үйдөн кете албады. Балдардын төрөлүшү менен бу үч адам ого бетер ымалаша түшкөндөй болду. Азбүбүнүн жаш күндөшү балдарынын көп түйшүгүн ага көтөртүп койду. Ушунусу менен ал Азбүбүгө да, Сулайманкул суучуга да жакты. Алар узак жылдар кошуна-колонду суктантып ынтымак өмүр сүрүштү. Бирок Азбүбү кемпир көз жумган соң, эми гана элүүгө таяган анын күнүлөшү аны ээрчигендей болуп, ал да каза тапты. Сулайманкулга да, балдарына да ааламга сыйгыс арман түштү.

БИР АЙЫЛДА, БИР КҮНДӨ

Бир айылда бир күндө, эки башка үйдө, эки башка өмүр сүргөн эки адам көз жумду. Ким ойлоптур аларды бир күндө өлөт деп. Бири узак төшөк тарткан оорудан, экинчиси кокус. Бирок ооруп өлгөн кишинин бала-чакасынын арманы кокус өлгөнгө караганда күч болду. Муну өлүк көмүлгөн биринчи эле күнү бүт айыл билди. Бу эки адам көп жагынан окшош эмес эле. Ошон үчүн өлүмү да, көмүлүшү да окшобой калды. Бул эки кишинин бири малды бакканды гана билген, бири союп сатканды гана билген, бири мал арыктабаса, оорубаса экен деп кар кечип, көң чыгарып, ысыкка күйүп, суукка тоңуп, жүргөнү жайлоо, кыштоо болду. Экинчиси союлган малдан көбүрөөк пайда түшсө деп коюп, жылуу жумшак үйүндө, базардагы дүкөнүндө күн кечирген. Экөөнүн тең алты баласы бар. Кокус өлгөндүн заңгыраган эки кабат тамы бар, ооруп өлгөндүн жер титирегенде ар жеринен жарака кеткен жүдөө үйү бар. Жайы-кышы мал артында жүргөн киши там салганга да шарты болбоду. Анын үстүнө бой тарткан балдары окуйбуз деди, окутту. Эми минтип балдары киши катарына кошулуп, өзү сыяктуу кой артында калбай кызматтарда иштеп, сый-урмат көрсөтөрдө шашып кете берди. Таң эртеңден чыккан өкүрүк айылды

каптап кетти. Жаракалуу жүдөө там ый менен өкүрүккө туруштук бере албай бузулганы араң турду. Ушул эле учурда айылдын берки башындагы кош кабат үй араң чыгып жаткан өкүрүктү жутуп алгансып тышка чыгарбай жатты. Сөөктү чыгарар маалга жакындаганда бул үй биротоло дымпып калды.

Жүдөө тамдагы кыймыл менен ый күчөгөндөн күчөй берди. Сөөктү тегеренип турган бой тарткан кыздар ушунча келген элди көзүнө илбей, күйүп-бышканын жашыра албай боздоп жатышты. Жансыз сөөк ый менен тирилсе ушул кыздар эки күндө атасын тирилтип алмак. Босого жакка оой отурган байбиче кантсе да жашап калган неме ичиндеги күйүтүн сабырдуу чыккан кошогу менен коштоп отурду:

Сен Козу, мен Баян,
Ичим күйүп үн салам.
Кайрылбайсың эми сен,
Сен кеткен жакка мен барам...

Сыртта таяк кармап өкүргөн уулдарынын үнүнөн кулак тунат.

Аталары эми гана балдары менен сыймыктанып көкүрөк көтөргөн маалда шум ажалдын келгени эмнеси!? Уулдарынын арманы да бардыгынан күч болду. Коргонго киши батпай, кирген-чыккан адамдар дарбазага сыйбай, коргондун экинчи тарабын да ачып салышты. Келгендин баары ыйлады, сөөккө гана эмес, уул, кыздарын көрүп ыйлашты. Эски дартын жашырып жүрүп, адамдарды убарага салып, кыйналткысы келбей жүрүп, бу киши өз түбүнө жетти, жада калса ооруга да көңүлү жумшактык кылды.

Эки кабат үйдөгү таң эртеңден чыгып жаткан анча-мынча өкүрүк улам азайып отуруп биротоло чыкпай калды. Балдары үчүн касап кокус көз жумса да, узак ооруп көз жумган койчудан арманы аз болгондой сезилди. Буга кыштак айран-таң. «Бечара балдарым кыйналбасын деп жанын үрөп иштейт эле, балдарынан көрөрү ушулбу?» – дешип. Касап уулдарын онду бүтөрү менен соода ишине салды. Беш жыл окуп, акча коротуп, анан ал айдан бул айга айлык күтүп отурбай, уруп-согуп пул тапканды үйрөнгүлө деди. Анын жакшы көргөн, күн сайын балдарына кайталап айткан насааты бул эле: «Пул – дос, пул – тууган, пул – абийир, пулуң болсо болду, кадырлуу сенсиң». Ар түрдүү тейлөө тармактарында иштеген уулдарын күн сайын 10–15 сом чайпулусуз үйгө келтирчү эмес эле. Оорукчан аялы кенже кызын күйөөгө берген соң, ушуну эле күтүп жүргөндөй бат эле каза тапты. Кайнатасы чийип койгон чийинге батпай, ымалаша албай улуу келини биротоло кетип калган.

Эртеден-кечке базарда эт саткан адам жандуу менен жансыздын, адам менен айбандын айырмасын өтө аз билип калгандай, жалаң шуудураган акчаны кан жыттанган, канга баткан кир колу менен саноодон өткөн ага ырахат жок эле.

Баятан таяк таянып өкүрүп турган уулунун эсине көз ачып көргөн жайдары мүнөз аялы түшүп, ага жасаган атасынын катаал мамилесин, жоруктарын эстеп, негедир катуу иренжип алды. Андан кийин атасы муну бир эмес, үч жолу үйлөдү. Багы ачылбады. Күйөөдөгү кыздары эки-үч жылда араң бир келип кетишчү. Ошондо да кабактары салыңкы келип, салыңкы кетишчү. Сөөк башында кошок кошуп отурган касаптын бу кыздары төркүнүндө биринчи жолу бүгүн өздөрүн эркин сезип, буту-колун сунуп отурушту. Касап төртөөнү тең оокаттуу жерлерди тандап өзү берген. Бирөө-жарымы атам бар эле деп арызданып келсе, ошол замат кайра жолуна салчу. Кыздарынын көңүлү, ден соолугу, турмушу менен түк иши жок эле. Атасына алар эптеп бирөөнүн эшигинде ага зыяны тийбей жүрсө болду эле. Сырты кооз, эки кабат үйдүн ичинде кандай сырдуу түйүн барын кыштак эли бир түшүнүп, бир түшүнбөйт. Бирок баары бир эл бул касапты сыйлачу, анткени кимисине акча же эт керек болуп калса ага чуркап келишчү.

Сөөктү сууга алып, кепиндөө ырасмысын бирөө-жарым өз ыктыяры менен колго албай, касаптын бала-чакасы дүрбөй түштү. Демейде киши өлсө аны кепиндөөнү талашып жасашчу эмес беле, бирдеме алам, киём деп. Бул эмнеси: атасынын сөөгүн балдары өзү жууйбу? Келген-кеткенге өкүрүк чыгарып, каада кылуу эмес, сөөктү сөөктөй кылып узатуу түйшүгү түштү касаптын балдарына. Акчасы салаасынан төгүлгөн касапты тирүүсүндө сыйламыш болгондор баары тескери карашты. Акыры балдары атасынын: «акча – тууган, акча – дос» деген акылын колдонмок болушту. «Ким ушул ишти аткаrsa, ушунча акча берилет» – деп астыртан турган элге билдиришти. Ошондо да эч ким чыга койбоду. Элде киши өлүп жатканда жанында келме келтирип узаткан бирөө болбосо арам өлгөн дешет. Касап мына ушундай өлүмгө кириптер болгон эле. Ким билет, эл ошондон качып жатабы? Же көпчүлүктөн өзгөчө бөлүнүп бай жашаган касапты эл чындап эле ичинен жаман көрүп жүргөнбү? Намыс менен ыза бууган балдары өздөрү жол-жобосун билип-билбей, молдонун ишараты менен эптеп аталарын жууп, кепинге салышты. Касапка дүйнөнү түрө жыйнаган мүлкү да, эки кабат үйү да, темир сокмо коргону да абийир боло албады. Балдары атасынын ким экенин ичтеринен билишсе да, айылдаштарына кыйла жыл таарынып жүрүштү.

ТИЛЕК

Таң атпай айылдын үстүңкү көчөсүндө топурактан курулган тамын шыбап жаткан жигитке бир досу келди да учурашпай туруп, бөтөлкөсүн койнунан сууруп чыкты. «Ай, уста, бир баш жазбайлыбы» деген ал жооп күтпөй эле тамаркада өсүп турган помидор менен пияздан үзүп, закүскө даярдап кирди. Жумушу чачынан көп уста эмне дээрин билбеди. Арак деле артынан кууп иччү эмес. Анын үстүнө кечке бул шыбак дегенин бүтүп салбаса, эртең жыгач иштери башталат. Баткактан да тажады. Арагын ыстанганга бөлө куйган досу аны күтүп туруп калды. Бу саарлап, шашып келген досунун көңүлүн уламыш болуп уста колун чала-була жууп, анын жанына келди. Бирок ичпеди. Ыстанканын тартып ийген соң кызыл, дордойгон мурундуу теңтушу ага кызыктай көз караш менен бир саамга тигиле калды. Эмне ичпейсиң деп атат го деген уста актана баштады. «Ээ, дос, бу ылайды кечке шыбап салбасам эртеңге дейре катып калат, анын үстүнө батыраак бүтүш керек болуп жатат. Күзгө аяшың келем деген, уулбузга сүннөт той беребиз...» Уста дагы бир топ таттуу, таттуу пландарын, ойлорун маңдайында аракты шимире жутуп, ырахаттанып турган досуна айтып жатты. Бирок аракка тойгон теңтушунун кулагына эч нерсе кирген жок. Анын турпатында бир гана уста теңтушун аяган сезим турду. Бу байкуш эки жылдан бери жалгыз турат. Аялы акча табам деп Орусияга кеткен. Ошондон бери бу же үйүн оңдойт, же малына чуркайт, же жаман трактору менен жер айдайт, кыскасы, тынымы жок, уулу да кичинекей. Эми мына кечээ Орусиядан кошунасынын аялы келген. Ал келгенден бери жаагын жанып кимди көрсө айтып жатат: бу устанын келинчеги Орусиянын базарында иштеген бирөөгө эбак тийип алганын, эми бул айылга кадам коюп келбесин. Анысы өтө бай экенин, контейнерлери бар экенин, деги койчу тиги келин азыр бул айылды, күйөөсүн, уулун унутканы качан, боюнда бар, жакында көз жарат» – дейт. «Аяшың көп акча алып келсе, малды көбөйтөлү деп жатам. Мобу чөп-чарды карабайсыңбы, ким жейт», ал жай бою тырмалаңдап оруп жыйнаган короосундагы чөп чөмөлөсүн жаңсады. Устанын таттуу ойлорунун чеги жок эле. Мас досу ага катынынын кабарын угуза албай айласы кетип турду.

ЖУБАЙ

Көп жыл бирге жашаган күйөөсүн үйүнөн башка аял менен кармап алган келин ызасына чыдабай тамынын артын айланып өттү да, суусу көз илешпей катуу аккан каналга боюн таштап өлүп алды.

Айылдагылар келиндин жоругун эси жоктук дешти. Чоңоюп калган балдарынын күнүн көрбөйбү, бир жаман эркектин айынан да жан кыябы дешти. Молдолор жаназа окулбайт деп чечишти. Эс тартып калган балдары чыркырап, жанда жок мээримдүү, алмашкыс апасын жоктоп, айылды түп көтөрүштү. Эбактан бери ышкыдан көзү тумандап, ыракат менен жыргалдан жер бетинде баспай эле учуп калган эркек аялын мындай акыркы кадамга барат деп ойлобосо керек. Жан айласын таппай турду, ал айылдагы эң бир жексур, жек көрүндүгө айланды. Айылдаштары анын бетине түкүрүп жатты, мындан көрө өлүп тын дешти. Ал же өлө албай, же акыл-эсин жыйнай албай калды. Көз алдында мындан көп жылдар мурда мединститутта окуган, сарынын акжуумалы, шыңга бой кыз турду. Аны кандай жакшы көргөн эле, бир күн, бир саат кызды көрө алмайын туралчу эмес жигит. Кыз да жакшы көрчү, анан, ушул жигит деп, ушуну сүйдүм деп окуу-покуусун таштап, борбордон айылга аны ээрчип баса берген. Көп жыл ысык-суукту бирге тартып өмүр кечиришти. Ошентип, кыз көздөгөн максатына жетип, врач боло албай калган. Мунусу үчүн ата-энеси бир топ жыл ага таарынып жүрүштү. Бирок күйөөсүн жанындай жакшы көргөн келин баарына кайыл болгон. Кетмен чаап, талаада тамеки айдап иштесе да ал бактылуу эле. Ак халат кийип үстү агарбаганы менен, жүрөгү, дили ак жашады. Эми минтип эринин эки жүздүүлүгүн көтөрө албай, ак өлүп отурат...

Проза

АЙЛАКЕР

(Сатира)

– Оо, Капаке, куш бооң бек болсун. Төшөгүнө кут консун, ушунуң менен өмүрүң узак болсун. Дүрмөтүң түгөнөр, эми тизгининди тартып койгун, – деди кара шакылдак бабырган Шоңур.

– Мунусу сегизинчисибди, ким билсин, жел тамандай күндө бирди узатат, эртеси башка кымча белди бооруна кысат, жүрөгү калбыр болсо да дагы бирөөнө көзүн кысат. Муну да бир күнү жолго салат, эбин таап, мойнуна күнөө тагат, болбосо бир дөөгө жыгат, – деди жылдырмасын жылдырып Аргын.

– Ээ, байкуштарым, жапалактай шумкарларым. Сууну көп кечсе балчык болот, сөздү көп айтса тантык болот, силер так ошосуңар. Бир аялдуу болгонуңарга корстонсуңар, шумпайларым. Азыр эркек аялды бакпайт, аял эркекти багат. Замандын талабы шылуундарга жагат. «Катын албай, кайын ал» деген, бул туура кеп, ар качандан бир качан кулагыңарга куюп келем. Кулку толгонсуп, бир жериңер кемчил болгонсуп, акыл-амал айтсам, укпайсыңар көрөң болгонсуп. Курсагыңарга таруу айланбайт, көзүңөргө көр топурак толгонсуп. Төшөк жаңыртсам мен жаңырттым, дердендебегиле кошумча кошуп койгонсуп. – Капсалаң мурду менен бир тийди, «шумпай» курбуларынын намысына «күйдү».

ЖУНУШЕВ Ишенбек

– 1938-жылы *Ысык-Көл* районундагы *Темир айылынын Кашат* чөлкөмүндө төрөлгөн. *Эмгек жолун* 1958-жылдан тарта, *Ысык-Көл* райондук «*Колхоз турмушу*» газетасында баштаган. Кийин «*Коммунизм таңы*», «*Ысык-Көл правдасы*» газеталарында адабий кызматкер, бөлүм башчы, жооптуу катчы, редактордун орун басары кызматтарын аткарган.

Азыр *Ысык-Көл* райондук «*Ысык-Көл баяны*» газетасынын редактору.

1970-жылы *Кыргыз Мамлекеттик университетин* бүтүрүп, журналист кесибине ээ болгон. СССР *Журналисттер союзунун* жана *Кыргыз Республикасынын журналисттер союзунун* мүчөсү.

«*Реформаторчу Асангул*» жана «*Садыр аке*» аттуу китептердин автору.

– Кечиргин дос, ачууланыш болбос, сенин эпчилдигинди этибар албаганыбыз оңбос, – деди Шоңур уялымыш болуп.

– Чекилик бизден, амал сенден. Сөз чынынан бузулбайт, көз отуңан эч бир ургаачы кутулбайт, тилинденби же өңүндөнбү, айтор, сага жолуккандар тузагына илинбей узабайт, айланчыктап шайтан көпөлөктөй кашыңан карыш жылбайт. Кандай сыйкырың бар, элжиреткен ургаачынын эбин табар, айтпайсың алдооч баштыгыңды алдап салар, – деди Аргын кымындай алаканын жана. – Оюңа алба, таарынып калба, куш бооң бек болсун, досчулукка сана... жайнасаң жайна...

– Ой, чын эле, Капсалаң ким эле, жетим калып тоголок эмес беле, ачуутаттуу татып турмуштан далай кордук көрдүң эле. Эми шоруң жуулуп жонуңан, бал төгүлүп оозуңан, «мартабан» марып аялыңдын колунан, а бирок адаштырдың далайларды оң жолунан. Канча селки сүйбөдү, баркыңа жете албагандар кабагына кар жаап күлбөдү, көбүнүн калды сүлдөрү, сүйүүнүн сырын чече албай жүдөдү, андайлардын төркүнү болду түнөгү. Чалдыбары чыккан жүрөгүңдү бүлөй бердиң кыз-келиндерди көргөндө миң кубулуп, торунду жаясың тез эле суурулуп, сүйүү жайын көп айтып баш тегеретесиң жүгүртүп, ай айланбай, жыл тегеренбей жолго саласың түңүлтүп. Жылда төшөк жаңыртпасаң жүрөгүң турат буулугуп, кабагың ачылбайт туттуруп, – деди Шоңур бабырап.

– Жашаш керек, жалган дүйнөдө жашагандай. Азыр жулунгандыкы, эбин тапкандыкы, ыйман дебей абийир саткандыкы. Ошондо алдыдагыңды да, төбөңдөгүңдү да аласың, кайын-журтуң мыкты болсо каалаган жакка барасың, дөөлөттү да, мансапты да кыйналбай табасың, көздөгөн максатыңа жетип, телегейиң тегиз марып каласың. Эгер тектүү жерге жолуксаң кудайыңдын бергени, зоболоң оболон, кадыр-баркка жетесиң. Чамдасаң ушунчаңда чамдагың, аялыңды мартабалуудан тандагың. – Капсалаң кудундап көзүн кымындата досторун карады, ушулар мага «адалбы», бечел болуп калгансып, өз аялдарынан башкага барбады, бу бечаралардын жүрөк оту жанбады, – деди ичинен.

– Ооба, ооба, сага теңелиш кыйын, кудайыңа карап сыйын, – деди Шоңур анын сөзүн жактап, көз көрүнө мактап, кечирим сурайт жойпулана «досун» сактап. – Аталуу да сага теңелбейт, дөөлөттүүсү да тең келбейт. Айтор, «Бактылуу менен басташпа, таалайлуу менен талашпа» деген, сага эч кимиси ченебейт. Мактоо жарашат, касың да айбыгып карашат, көпчүлүгү сендей болсом деп самашат.

– Оой, жерге-сууга батырбай мактадың го досунду, кана, тосуп көрчү колунду, талкан түшөр бекен, же тойгузар кургак сөз менен. Кумурскадай чубап кеткен аялдардын убалы кимге, көз жашы теңелди го көлгө. «Дос – дос элек коон үзгөнчө, кас болдук коон үзгөндө» болбойлу, бири-бирибизди колдойлу. Ыплас жоругунду таштабасаң, дагы канчасы төшөгүңдө уйпаланып жок болду. Капсалаң адамгерчилигиң сууга акты,

ыйманың алыска качты, эсиңе келип этегинди жапчы. Бабырган мындан кечиримди неге сурайсың, коён жүрөк, бир байкуш куурайсың, – деп чыйралымыш болду Аргын өз оюнан айнып.

– Ээ, шумпайлар, силер менин теңимсиңерби? «Аялдар» деп мени жейсиңерби? Кош ооз мылтыктай бириң баң, бириң даң дейсиңерби, колуңардан келбеген соң, кайсы арыңарга дердейсиңер? Акыл айтпай койгула ак, өзүңөр жүрсөңөр болду так. Менин да көз жашым тыйылган эмес жетимдиктен, аялдардыкы көл-дайра болсо да меникинен кем. Тескеп, түздөп не кыласыңар, андан көрө тойдон ичип-жесенер чердей-бейби курсагыңар. «Бакылдаган текени суу кечкенде көр, шакылдаган келинди үй тиккенде көр». Сырыңар маалым, ак-кызылды аралаштырып ичкенде көр, акылын кошо жутуп Капакелеп ооз-мурунду жалаганда көр. – Капсалаң эки курбусун кучактады элдешкенсип, берки экөө калды эрдемсинип.

Берки экөө ойлоп калды. Кеткен катын кетти, бизге эмнеси калды. Чын эле Капакең канчасын алдап жолго салды, «мыкчегерлердин» канчасын колго алды. Чиркин, ширин сөзү менен эритет ко кара ташты, айтса-айтпаса төгүнбү, жыргаталы алтын башты. Ошентсе да санап көрсөк, күлү додо болбой кеткен катындарына көңүл болсок. Ак саргыл Айнаш, турна моюн Сайраш, аркар сыңдуу Зайнаш, алма жүздүү Алмаш, кетирекей көз Кермеш, айнектей тунук Артыш, маралдай керилген Майраш, оймок ооз Мойнош. Ушулардын баары менен жылдыздары келишпеди, сүйүүлөрүн сезишпеди, коломтодо оттору күйбөй, жыттары сиңишпеди. Бирок айлакер ак, кызыл, жашыл, көк гүлдөрдү көпөлөктөй тандай берди. Ансайын Капсалаң даң салып, кызматтан кызматты алмаштыра берди. Машина минет чалкалап, ай-ааламга жар салат, анын өскөнүнө эки досу таң калат. Ким болду экен жөлөп-таяп турганы аны калкалап.

Жаңы келинчеги керилген суусардай Сулайка экен аты, башкалардан айырмаланат тунук заты. Көргөн көздөрүнө ишенбей Шоңур менен Аргын буттарын шилтебей, жыгылбай араң калды, жарашыктуу сол бетиндеги калы, сулуулугунан аз жерден чыккан жок экөөнүн жаны, тамшандырып нечен ирет шилекейин жутуп алды. Сулайка да суйкайып, басар басмаксан керилет, чоюлат кылаалап, үнү чыгат наристеникиндей «ыңаалап». Түпкү теги улук жерден, колдоочусу кудай берген, айткан сөзү эки болбойт алам десең.

Ошол күндөн тарта Капсалаң урмат-сыйга бөлөндү. Креслодон креслого көчүк алмашты, эки тизгин бир чылбырды кармады. Бийиктен бийик аттады, чакталуу билим болсо да, илимий эмгек жактады. Ити чөп жеп, ташы өйдө кулады. Кайнагасы алаканга салып алдейлеп, мүнүшкөрдөй бөпөлөп таптады, чоң акырдан жем жей баштады. Эки сөздүн башын кошо албаса да, түзүктөп сүйлөй албаса да Капсалаң эл башкарып, эл атасы аталып, дегени деген, айтканы айткан... болуп олуя, «чечен» такшал-

ды. Бажасы да республиканын бир четин чоюп, өзүм билемдикти бийик коюп, жамаатты чакмактай калчап, душманын койдой «союп», бүтүндү бүлүндүрүп, бүкүлү жутуп коюп, өндүрүштүн чалдыбарын чыгарды кекиртектен тоюп. Таянган тоосу бийик болуп, мүлжүп жеген, чөмүчтөп ичкен бажасы сый көрүп, зоболосу өсүп, башка чоң үстөлдү кучактады. Калган катканын сен шыпыр дегенсип, анын ордун Капсалаң ээледі, алдым-жуттумга мишеси мээленди. Мына, көрүп ал кайын-журттун демөөрүн, Капсалаңга ким каяша айта алат батынып, турса артында тоодой жөлөгү чамынып. «Кызык, – деп кеп кылышат жаңы жамааты, кыңыракты мокок бычакка алмашкандай иш болду». Ушундай айың самандай сапырылса да Капсалаң кабак-кашым дебей дооронун сүрүп, жандүйнөсү сасыткыга толду.

– Капакеңдин зоболосу көтөрүлүп баратты, агайын-тууганын, жорозолдошун, касы-душманын таңдантып каратты, – дейт Шоңур Аргынга сөз узатып.

– Капакебиз азамат, кызматты да, аялды да тандаса ошол тандасын, айра билет ак-карасын. Сулайкасынын аркасы менен түшпөсө «хан» болду артын да, келечегин да ойлоп койбоду. Жан кыйбас биздейлерди бучкагына теңебей, көптү белем ченебей, анда ар-намыс жок кенедей. Асмандан түшө калгансып, космосту багындырып алгансып, кечээ эле бирге жүргөн теңтуштарын тааныбай, кара көзүн май басып, чел каптап, шилекейлешкен досторун эми көрө калгансып, далысын куушура карганычы ач кенедей. – Аргын чын-тамаша аралаш айтты эле:

– Эмнеси болсо да биздин тукумдун даңкын «даңазалап» жүрөт, экөөбүз барсак кучак жая күтөт, канча чардасак да түтөт, калп айтып жаның жебе, оозуң жаман тибиреме. Бирде сыналгыдан, бирде үналгыдан бакылдап сүйлөйт, адамдардын тагдырын чечет, мамлекеттин бир четин чоюп келет, мунун неси жаман. Ал аттын кашкасындай бүт элге таанымал боло баштады, айылдаштары эмес, кыргыз журтчулугу кадырлай баштады, – деди Шоңур.

– Эмнеси болсо да колунан баары келет, төкчү жерге төгөт, чаччу жерге бүт дүйнөсүн чачат, кытмырлыкты ичине катат, амалкөйлүгү менен аброй алат. Эсиндедир, силердин кулуңармын, кара чечекей балаңармын, керегинерге жарармын, кара чечекейиңерди жер каратпагын, парламентке шайласаңар кам көрүп, бирөөнүн колун каратпаймын, – деди эле ар бир үйдү кыдырып. «Өз бала, өзөктөгү жара» – деп макул болдук, эртеси таңсык товарлар менен азык-түлүк дүкөндөрдө батпай тирелди го чиркин. Арак суудай акты билем. Мындайлар баарынын колунан келе бербейт, эпчилдер гана эпке келтирет. Көрсө, булардын баары жасалма тура, мандат алганча чамынуу тура. Мандатты колго алды, «жыргатам», «марытам», «куунатам» деген убадалар сууга акты, кара көзүн май басты, элеттик туугандарынын ою таш капты, кылчайып

басып келбей жылуу жай тапты. Түбү эмне болор экен, жогору жакка кулак салчы, – деди Аргын.

– Айлакер дос жылуу жайды тапкандыр, «жыгылсаң нардан жыгыл, буйласын кармай жыгыл» болуп, санаасы тынч, көңүлү жайдары жаткандыр, белен оокат, белен ашка туйтунгандыр, «күндүк өмүрүң болсо түштүгүңө жорго мингендей» чардап тургандыр. Бир алдынан өтүп, көңүл черин жазалы, кандай дейсиң жылжымайым, – деди Шоңур.

– Ырас, барса баралы, кумардан каналы, – деди жылдырмасын жылжытып Аргын. – Ой, ал депутат кезде, анда-мында айылга келсе, асмандагы айды алгандай, тоону томкоруп салгандай, душманын торойто чапкандай, замандын туткасын айлантып алгандай, сүйлөсө таңдайынан чаң сапырылат самандай. Барса, баралы, өлбөгөн жанга бир өлүм, салтанат шаңга баталы, кеттик...

Шоңур менен Аргын ат арытып, жол карытып жете келсе досуна, эшиктен тосту кошуна. Сулайкасы суйкайган төркүнүнө жол салыптыр, «Жаңылдым, жаздым» – деп Капсалаң Майрашын кайра алыптыр. Чоо-жайын, тамырын тартып көрсөң болуптур мындай: Сулайканын бир тууган агасы Саткын куюшканы кыйшайып, тактысынан мыйшайып, башынан бактысы кетип, дөөлөтүнөн тайыптыр. Анын ордуна Майраштын кара чечекей агасы Кайрат отуруп, бийликти колго алыптыр. «Кумурсканын жөтөлүн билген» кайран Капсалаң «жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбос». «Жаңылгандын айыбы жок, айланып казыгын тапкан соң» – деп, уйгактай жабышып, ач кенедей сайылып, өпкө-жүрөгүн садага чаап, жалбарып эбин таап, элдешүүнү бетине кармап, акыры максатына жетет. Майраш да жибип, шагын «сындырбай» макул болуп, бирге жашап келет.

Арадан аз өттүбү, көп өттүбү айылга да, калайыкка да Капсалаңдын баягы «даңазасы» угулбай калды. Дубанды жарган үнү жок, тескеп жекирген ачуусу жок, сайда саны, кумда изи калбай ың-жыңсыз жок. Күндөрдүн бир күнүндө бабырган менен жылжыма жолугушуп калат, чер жазат, оттой жанат, өткөн кеткенден кеп салат. Капсалаңды эстешип, ички буктар фонтандай атат.

– Кандай бабырганым, миң сомдуктай көрүнбөдүң? – деп, Аргын кучагын жая Шоңурду тосту.

– Жылжымайым жакшы турасыңбы? Жердин этин оорутпай аярлай басып турасыңбы? – Аржаландап, тулку бою менен күлө Шоңур да кучак жая алга басты.

– Ээ, Капсалаңыбыз жер жарып чыкты эле жер өрттөгөндөй, дайыны билинбейт өрт өчкөндөй. Өлүү-тирүүсүн уккандырсың узун кулагым, бабырап берсең ошол жагын, – деп калды Аргын.

– Ошол жерге кирсин, күч күйөө болуп Майраштын, билген эмес көзүн май басканын, таянычы тактан тайып, кудукка таш ыргыткандай болуп калганын кечээ уктум. Чын-бышыгын билбейм, «Бакылдаган текенин суу

кечкенин көрдүк го» өз көзүбүз менен. Айлакерлиги, көпөлөк жүрөгү калбырдай тешилип, аялдар кол жоолуктай сезилип, ой-боюнча алмашты го чиркин. Бекер оокат, белең тамакка марыган, жалган бейишке малынган эргулубуз салбар болуп калыптыр. «Ыйык кол тийгистиктен» ажырап, мойнуна каамыт байлаптыр, – деди Шоңур.

– А, ошондой де, ың-жыңсыз жоголгону, – тандана карады Аргын.

– Кеп мына ушунда, – деп кыжына сөзүн улады Шоңур. – Майраш майкөл жуурулушуп кетпейт, суук, салкын мамиле жүрөктү жиктейт. «Тиги тоонун бу тоонун башын самаган кийик ачтан өлүптүр» дегендей тиги аялына жагам, бул аялына жагам деп жүрүп, ара жолдо сандалып кала бериптир. Бир күнү Майраштын агасы Кайрат үйүнө келгенде Капсалаңдын кылыктарын жарыя салып, сенден тойдум деп, куйрукка тээп кубалап, үйдөн чыгарыптыр, аны андып тургансып, сырттан туткунга алыптыр.

– Эмнеге, колуна кишен салыптыр?

– Көнгөн адатын карматып, үй оокатым, тапкан-ташынганым, өзүң чыккын деп чатак салыптыр. Андай эмес, тапкан мындай деп, жепчиккенин кекиртегинен сыгып, найза бойлогус кылыгын өпкө-жүрөгүнө тагып, жегендери аш болбой кусуп, абакта жатат деди баягы түрмөдөгү Нусуп. Мына досубуздун абалы, – деди Шоңур.

– Акыры аялдардын муну, көз жашынын кусуру уктатпаптыр. Куттуу жерде айтуучу сөз эмес экен, түф-фү, – деп түкүрдү Аргын.

«Катын албай кайын алган» тура айлакерибиз...

Тушоо кесүү

АК ЖОЛУҢ АЧЫЛСЫН, АЙЗАДА!

Айзада Эсенжан кызы Аксы районундагы Аксы колледжинин 2-курсунун студенти. Таланттуу кыз. Мектепте окуп жүргөн мезгилинде ыр жазып, бирок ырларын эч кимге көрсөтпөй катып келген. Басма сөзгө сунуш кылганы бул алгач ирет. Идиректүү, таланттуу кыздын саптарында жылт эткен учкундуу, жүрөк кылдарын терметкен ойлору арбын. Азыр өз билимин өркүндөтүүнүн үстүндө иштеп келет. Эгер ушул жазыгын жазбай жазып барса буйруса кыргыздын акын кыздарынын катарын толуктаган таланттуу кыздардын бири болот деген тилегибиз бар.

Айзадага биз келечегине ак жол тилеп, чыгармачылык сапарың байсалдуу болсун кызым деген ак тилегибизди билдирип, Айзаданын алгачкы ырларын окурман журтуна сунуш кылып, тушоосун кесип коёду дедик. Чыгармачылык дүйнөгө баштаган сапарың байсалдуу болсун, Айзада.

Абдымомун КАЛБАЕВ,

Кыргызстан Улуттук Жазуучулар союзунун мүчөсү, акын, Аксы району.

ЭСЕНЖАН кызы Айзада 1994-жылы Жалал-Абад областынын Аксы районуна караштуу Кара-Суу айылында туулган. 2001-жылы айылдагы Жеңижок атындагы орто мектебинин ак босогосун аттаган соң, аны 2010-жылы аяктап, келечекке кадам таштады.

Азыркы учурда Жалал-Абад мамлекеттик университетинин Аксы колледжинде билимин жогорулатууда. Мектепте окуп жүргөн кезинен ыр жазат.

Жигиттин тилеги

*Сайылды учу жебенин,
Сени издеп азап жегеним.
Сагынганда сен үчүн,
Сай-сайдды ашып келетин.*

*Кадалды учу жебенин,
Козгодуң жүрөк дегеним.
Калчасаң да сен үчүн,
Кырдан түшүп келетин.*

*Саргалдак деген төр гүлүн,
Арнаармын сага атайын.
Кайнаган ичте бугумду,
Катайын дебей, ачайын.*

*Мандалак деген бел гүлүн,
Тандадым сага атайын.
Макул десең сени алып,
Тоону аралап качайын.*

*Сүйүүнүн балын керетет,
Байкабай кетпе тебелеп.
Калбасын жоопсуз сезимит,
Көзүңдөн тамчы себелеп.*

Кыз арзуу

*Шөкүлө кийсет болобу,
Көөнүңө шондо толобу.
Карап бир койсоң байкебай,
Жеңкем сени согобу.*

*Тебетей кийсет болобу,
Болгум бар дилиң коногу.
Көңүл бир койсоң байкебай,
Жонуңдан жеңем жонобу.*

Булбулут бакка конобу,
Баркыңыз болсун жогору.
Илгертен булар таташа,
Чоң энедин жомогу.

Мен жана жамгыр

Төкчү жамгыр,
Астандан булут сөгүлсүн.
Төкчү жамгыр,
Табият сулуу көрүнсүн.
Кошуп алчы,
Көзүңдө ыйым ала кет,
Жаачы жамгыр,
Менин да бугум төгүлсүн.

Баёосуңбу сезбеген?

Телтирип карайт кашыңды,
Кулпурган күнгө чачыңды.
Байкабай тени дайыма,
Муңдайсың ойго башымды.
Жүрөмүн жаракаттанып,
Баргым бар сага даттанып.
Сезимди бекет катсам да,
Чыкчу болду таш жарып.

Адабият тарыхынан

«МАНАС» ЭПОСУНУН АЙЛАНАСЫНДАГЫ АКЫРКЫ АЙГАЙ?

(Уландысы. Башы өткөн санда)

Редакциядан

«КМнын» бул санынын мына ушундайча материалдар менен чыгыш себептерин окурман калкка маалымдоо иретинде, редакция төмөндөгүлөрдү эскертет.

Маркум Аалы Токомбаевдин акыркы жылдары «Манас» эпосунун Сагымбай Орозбаков айткан вариантына койгон доолорун жана ал доолордун тегерегиндеги пикирлерди газетабыздын 1987-жылкы 10-сентябрь № 37 жана 10-декабрь № 50 сандарында эки тилде жарыялаган элек. Мына ошол материалдарга карата окуучуларыбыздан жүздөгөн жүйөлүү каттар али да түшүүдө, бирок талаш-тартышты ыргатпоо максатында али күнгө алардын бирин да баспай келдик. Экинчиден, Кыргызстан Жазуучулар союзунун 1988-жылдын 22-январындагы жалпы партиялык чогулушу тарабынан: эгерде А. Токомбаевдин дооматтары дагы да токтолбой турган болсо, анда аларды эпостун редколлегиясынын башкы редактору, коммунист Ч. Айтматов экөө көзмө-көз отурушуп кеңешип чечишсин деген сунуш кылынган эле.

Анда коммунисттердин бул жүйөлүү сунушуна ыраматылык А. Токомбаев өзү да макул болуп, жазуучулардын көңүлүн жылыткан болчу.

Тилекке каршы, ошондон эки ай өтпөй, карыя акыныбыз убадасында турбай мына ушул бүгүн сиздер окуп отурган «жообун» жазып, жарыялагыла деген талап менен редакцияга жиберген.

Албетте, партиялык уюмдун жогоруда көрсөтүлгөн чечими турган соң, редакция бул макаланы газетага басууга батынган эмес. Чындыгында

партиялык уюм, жсалпы коммунисттер дискуссияны кайра баптоого жол бербей, жогорудагы кабыл алынган чечимдин ишке ашышын күтүп келди.

Бирок А. Токомбаев жана анын үй-бүлөсү бүгүнкү айкындык мезгилинде «Кыргызстан маданияты» макаланы баспай жатат деген көптөгөн дооматтары менен редакцияны да, Жазуучулар союзунун баштапкы партиялык уюмунун бюросун да мына бүгүнкү санды даярдоого мажбурлаган болучу.

«КМнын» бул саны 23-июнда чыкмак. Тилекке каршы, ал күнкү санга, редакция аза күтүү материалдарын берип калды, таши боор ажал карыя акыныбызды арабыздан алып кетти. Өзү талап кылып, чыгышын чыдамсыздык менен күтүп жаткан макаласын өзү көрбөй калды.

Элибизде: – Өлүм улук – дейт. Өлүм алдында мурдагы бардык талаш-тартыш, оош-кыйыш пикирлер тыйынга турбаган, оозго алынбаган кепке, арзыбаган майда нерселерге айланат. Ошол себептүү редакция даяр болгон бул санды А. Токомбаев дүйнөдөн кайткандан кийин дагы да болсо токтотуп коюуну нечен ирет сунуш кылды. Бирок ага маркумдун үй-бүлөсү, айрыкча балдары таптакыр макул болгон жок. Ошол себептен, ылайыгы анча болбосо да, редакция бул санды жарыкка чыгарууга аргасыз болуп отурат.

Сандагы А. Токомбаевдин жообуна карата берилген материалдар маркумдун көзү тирүү кезинде жазылгандыктан андагы эпитеттер, салыштыруулар жана жсалпы эле сөз кыябы өзгөртүлбөй берилгендигин окурмандар туура түшүнөт деп ойлойбуз.

МУНУН ПАЙДАСЫ КИМГЕ?

«Токомбаевдин каты тууралуу» деген чуулгандуу материалга («Кыргызстан маданияты», № 37, 10. IX. 87-ж.) кол койгон Кыргызстан Жазуучулар союзунун секретарлары К. Акматов, О. Султанов, Ө. Даникеев жана арабыздан жаш кеткен Ж. Мамытов үчүн, «Токомбаевге жооп» деген редакциялык макаланы (ошол эле сан) жарыялап, Токомбаевди официалдуу «ит таламайга» салууга шарт түзгөн газетанын редколлегиясы үчүн, дамамат мен уялып, мен ыңгайсызданып жүрөм.

Акыйкаттан – айыңы, жалгандан – жалаасы көп бул материалдар коомчулук алдында мени каралап, бүткүл чыгармачылыгымды, адамдык мүлдө парасатымды жокко чыгарууга жана оозго алгыс сөздөр менен кордоп, арсыз акаарат айтуу жолу менен болсо дагы маселенин негизги түйүнүнөн алаксытууга багытталган. Анан да бул абийирсиз кампанияны келмекөйлөнүп, Токомбаев таңуулап жаткан «талкуу» деп коюшту.

Мен ал жөнүндө бир ай айланып барып, ооруканада жатып кабардар болдум, канткен менен жакшы санаалаштар жалган жалаа ден соолугуна зак кетиреби дешсе керек.

Ошентип, Токомбаевдин Кыргызстан КП БКга жазган, баарыдан да Жазуучулар союзунун башкармасы менен секретариатынын бирдир-жарымдыр кишилеринен башка эч ким окуй элек каты газетанын эки санына теменеден төө чыгарылып тепкиленди. «Кыргызстан маданияты» редакциясынын өзү ал каттан кабары аз болчу. Аны жарыялата албай туура үч ай убара болдум, акыры ал кошумча «түшүндүрмө» менен коштолуп жарык көрдү. Мына бул макаламдын өзү да жарым жылдан бери жабылып келет, анан кайсы демократия, кайсы ачык айтып, ак сүйлөө жөнүндө сөз болушу мүмкүн!

«Токомбаевдин каты тууралууга» кол койгон Жазуучулар союзунун жаш секретарлары айтуучу өз мүдөөсүнө ылайык кошуп жиберген кириндилердин эч бири эпостон алынбай калгандыгын билбей калышы ыктымал жана иштин ыңгайына караганда билбейт. Болбосо мынчалык түркөй ишеним менен теңирден тескери демилге көтөрбөс эле, болбосо өздөрү менен кошо коомчулуктун башын айландырууга жазуучулук жана граждандык ыйманы жол бермек эмес. Албетте, менин максатым кылдан кыйкым издөө эмес, маселенин маани-жайын түшүндүрүп берүүгө багытталат.

Ошентип, мен жана менин катым карандай жалаа менен караланган партиялык чогулуш менсиз өтөт. Ооруканада жатканыма бир айдын жүзү болуп калгандыгын Жазуучулар союзунун мүчөлөрү жакшы билишет. Ошого карабай Камбаралы Бобулов минтип кабарлайт (стенограммдан келтирейин): «Эгерде Аалыке, жолдош Токомбаев жыйналышка келсе жакшы болор эле. Ал мындай жерге өзүнүн иши чыгып калганда гана келет. А чогулушка катышуу ар бир коммунисттин милдети го...» д. у. с. Мар Байжиев (дагы стенограммдан): «Менин сунушум бар. Бул мыкты жазылган катты («Токомбаевге жооп» – А. Т.) «Маданиятка» жарыялаш керек. Бул бир. Жарыялап эле тим болбой азуусу курч, бети калың сынчыга тапшырыш керек, андайлар, биздин Камбарга окшогондор табылат. Аны керектүү материалдар менен жабдыш керек. Мына ушул балага бериш керек тапшырманы. Айландырып согуш керек. Сыпайыкерчиликтин кереги жок. Антиш бул жерде кажетсиз. Менин сунушум дал ушундай».

Күн тартибине «Ачык айтып, ак сүйлөө» коюлуп жаткан чогулуш минтип мен үчүн жабык бойдон калды. Мага телефондон кулак кагыш кылып коюуга да убакыт табылбады. Анан ак жип менен адырайта жамалган жалааны «чагылган» кереге гезитин чыгаргансып, газета эзели чыкпаган эки тилде жарыялап жибергени кантип айран калтырбайт?! Бул эмне, өзүм билемдин өкүмү күчтүкпү? Мен билгени «КМ» эки тилде чыксын деген токтом жок эле.

Албетте, макалага берилген көлөмдүн чектелүүлүгү «Манас» менен Токомбаевдин карым-катышына кең-кесири токтолууга мүмкүнчүлүк бербейт. Бир гана белгилей кетерим, Токомбаев «Манас» тууралуу 1934-жылы СССР Жазуучулар союзунун биринчи съездинин трибунасында кеп козгогон, улуу Горький менен эпостун эбегейсиз зор мааниси жөнүндө ой бөлүшкөн (Стенограммалык отчет, 1934-жыл, 539–540-беттерин караңыз). Андан мурда, 1924-жылы САКУнун «Бейлал Милал» («Интернационал») газетасына Токомбаев «Айчүрөктүн түшүн» өз вариантында жарыялаган. Андан да мурда, 1923-жылы, кыргыз алиппеси түзүлө элек кезде Токомбаев «Курманбекти» «Чолпон» аттуу казак журналына бастырган... ж. б. у. с. Токомбаев бүткүл чыгармачылыгында өлбөс-өчпөс «Манас» операсынын либреттосун баш кылып, оңдогон очерктерди, публицистикалык макалаларды жазган жана жарыялаган.

Ошого карабай Токомбаев эл чыгармачылыгына каршы чыккан жана каршы чыгып жатат деп ишендирүүгө аракет жасагандар бар. Сыдыкбеков менен Асаналиевге окшогон «айдакчылар» Токомбаевди көөлөө жолу менен сөз жүйөсүн башкага чаргытып, мен жана белгилүү башка жазуучулар ортосуна от ыргытып, кандайдыр бир өз ара «үйүр» түзүү, ошону менен маселенин булак көзүн таптакыр эле жаап салуу аракетинде келет. Башка го башка, бирок Сыдыкбеков, Мусаев, Асаналиев совет доорунда ким, качан, кай максат менен эпосту кагазга официалдуу түшүрүүнү баштаганын билиш керек эле. Билмек тургай тарыхый чындыкты бурмалабай, кооздობой жаштарга жеткирүү алардын милдети болчу.

1921–1922-жылдары Түркстан Борбордук Аткаруу Комитетинин (ал кезде союздук республикалар түзүлө элек) алдында ар улуттун өз секциясы боло турган. Кыргыз секциясынын төрагасы болуп чыккынчы, пантүркүст, улутчул жана басмачы Төрөкул Жанузаков (ал жөнүндө Фурмановдун «Козголоң» романын кара) иштетчү.

Анын көрсөтмөсү менен көптөгөн шектүү адамдар кыргыз айылдарын кыдырып чыгышкан. Аларга Абдылда, Кулчун, Мамбетинов өндүү өз аймагына таанымал жергиликтүү манаптар, бий, болуштар жармакташ болушкан. Алар көпчүлүк учурда Сагымбай Орозбаковду ортого алышып, «Манас» айтар алдында эпосто жок темаларды, эпизоддорду кошуп айтууну тапшырышкан.

Караңгы кыргыз калкынын арасында эпостун эбегейсиз зор уюштуруучулук, шыктандыруучулук кадыр-баркы бар экенин байкашкан улутчулдар «Манасты» өз идеологиясынын ураанына айландырууга аракет жасашкан.

Жасалма жалганган, кооздолгон, «кошумчаланып», «толукталган» эпос аркылуу алар өз идеясын жайылтуу максатын көздөшкөн. Дал ошолор түзгөн «Манас» варианты боюнча «Академия кечелери» спектакли коюлган. Спектаклде колхоз-совхоздоштурууга каршы багытталган

душман идеологиясы адырайып ачыкка чыккан. Спектаклден кийин буга окшогон ушак-айың көбөйдү: «Айланып Акыр заман келатат: колхоз, совхозго катталгандар бир төшөктө уктайт имиш; балдар кимден төрөлгөнүн билбейт экен; кары дебей, жаш дебей, эркек дебей, кыз дебей бир төшөктө жатышат дейт, атасы ким, энеси ким, билбейт имиш балдары; балдарыбызды зордоп аскер алат экен, алар кайрылып келбейт экен» ж.б.

Кыргыз адабият тарыхынын 20-жылдардын акыры, 30-жылдардын башы менен аздыр-көптүр кабардарлар ал тургай Калыгул, Арстанбек өңдүү өткөн кылымдын акындарынын орус элине, дегеле бардык жаңылыктарга каршы ырлары спектаклге кирип кеткенин билишет. Мына анын айрымдары:

Акыр заман болордо,
 Үңкүл мурун, чуңкул көз
 Орус келет деп уктум,
 Ошондо айлаң не болот, журтум?!
 Узун чөптүн баарысын
 Оруп келет деп уктум,
 Кыска чөптүн баарысын
 Коруп келет деп уктум,
 Ошондо айлаң не болот, журтум?!
 Кайгы басып карайлап
 Мен мындаймын деберсиң,
 Ичтен чыккан баланды
 Солдаттыкка берээрсиң,
 Ошондой күн болот деп уктум,
 Ошондо айлаң не болот, журтум?!
 (*«Академия кечелери»*)

«Академия кечелеринин» ашкан чагымчыл, бузуп-жаргыч чакырыктары жөн өткөн жок. Кат-сабатсыз, саясий караңгы калктын башын айлантып, арасын иритти, Совет бийлигине ишенбөөчүлүктү пайда кылды. Жер-жерлерде басмачы баш кесерлер совет мекемелерин талкалап, райондук, советтик, партиялык кызматкерлерди өлтүрүп кетип жатты, Абдылда, Кулчун, Мамбетинов жана аларга окшогон бир топтор ат-башылыктардын малын талап, чет жакка кире качты.

«Манас» эпосу вариантынын негизинде түзүлгөн пьеса тууралуу партиянын областтык комитетинин секретары М. Л. Белоцкий китебинде минтип жазат:

«Кыргыздын бай-манапчыл интеллигенциясы эпостун эл арасындагы эбегейсиз зор кадыр-баркын өз кызыкчылыгына пайдаланууга аракет

жасашты, андыктан эпос контрреволюциянын көтөргөн туусуна айланды. Кыргыз контрреволюционерлери эпосту жазып алууну колго алымыш болуп, аны бурмалоо жолу менен контрреволюциячыл үгүттүн куралы катары пайдаланышты. Ошол эле учурда улуу казынаны улантуучулар бизбиз, ал эми кыргыз партия уюму өз элинин мурасына өгөй мамиле жасап жатат, – деп ишендируүгө аракет жасашты.

Кыргыз большевиктери карөзгөй жалаанын кадемин катыра четке какты. Кыргыз большевиктери Кыргыз Республикасынын маданий майданындагы айрым жерлерди учурдан пайдаланып ээлеп алган буржуазиялык улутчулдардын бетин ачты. «Манас» эпосунун таптык маанисин калың калкка түшүндүрүү менен кыргыз большевиктери улуу эпостун ашкан тунук акак-берметтерин кыргыз жумушчуларына, дыйкандарына жеткирүүнү көздөйт» (М. Л. Белоцкий. Киргизия. Партиздат ЦК ВКП(б). М., 1936).

Пьесанын негизги автору «Кызыл Кыргызстан» газетасына (9-июнь, 1933, № 133) жарыяланган «Мен баскан жол, менин чыгармам, менин бетим» деген макаласында минтип белгилейт.

«Кийинки саясый катам «Академия кечелеринен» табылды. Бул 1931-ж. жазылып, 1932-ж. толукталган ...Алдыга койгон милдет зор эле. Бул максат тетири согуп, «Академия кечелери» тетири натыйжа, улутчулдукту көксөө пикирине алып келди. Феодализмди көрсөтүүчү курал пьесада (бул пьеса обкомдун чечиминде «Манас» аталып көрүнөт) жана соода капитализмине арналган «Көз көргөндөр» деген драма (обкомдун чечиминде «Шабдан» аталат) Марксчил-Ленинчил айкын сын бербестен бизге душмандардын жана уруучулук-феодалчылык доорун мактоочу тарыхый материалдарды, өзгөчө кооз адабият материалдарын көрсөттүм».

Чындыктын наркы ар дайым далилге жараша. Мен «Манаска» эмес, сахнага коюлган «Академия кечелериндеги» Манастын образына каршы чыккамын. Ал позициядан – идеологиялык майдандагы партиянын чыныгы жоокерлери, менин замандаш жана каламдаш санаалаштарым Токчоро Жолдошев, Калим Рахматулин, Төрөкул Айтматов, Жоомарт Бөкөнбаев, Кубанычбек Маликов, Абдылда Айылчинов, Мамасалы Абдукаримов, Айткулу Убукеев, Акун Мыктыбеков ж. б. мени менен бирге коргогон позициядан азыр да тайбаймын. Алардын көпчүлүгү арабызда жок, бирок алардын элеси үчүн өзүмдүн жанымдын тынчтыгына карап ээлеген позициядан чегинип, унчукпай коё албаймын. Анткен күндө аным анык чыккынчылык, эки жүздүүлүк болор эле. Мен өтөгөн өмүрүмө, азыр канчалык кызыл тилге кайралып, демагогиялык сан түркүн боёкторго боёлуп жаткандыгына карабастан, андай иштерге ошол кезде жол берилбегендигине жана жол берилүүгө тийиш эместигине сыймыктанам.

Улуу согуш учурунда СССР илимдер академиясынын Кыргызстанда филиалы ачылып, аны окумуштуу К. И. Скрябин жетектеди. Ал кезде Тил,

адабият жана тарых институту бар, бирок баралына келе элек болгондуктан, 30-жылдардагы идеологиялык кармаштардын кайгылуу сабактары жеткире иликтенилип үйрөнүлбөдү, көптөгөн жакшы саамалыктар көздөгөнүнө жетпей көмүскөдө калды. Аны СССР ИАсынын Кыргыз филиалынын Тил, адабият жана тарых институтунун ишин текшерген СССР ИАсынын Президиумунун комиссиясы жана СССР ИАсынын президенти академик С. И. Вавилов менен Башкы илимий секретары академик А. В. Топчиевдин колу коюлган СССР ИАсынын Президиумунун 20-октябрь, 1950-жылкы токтому ачык көргөздү. Анда мындай деп баса белгиленет: «...Кыргыз адабиятчылары советтик адабият таануу жетишкендиктеринен кыйла даражада ажырап, теориялык төмөнкү деңгээлде иштеп келген. Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» идеализацияланган, «Манас» эпосунун басмага даярдалган бир топ көлөмдүү текстин жарыялоонун алдында жаңыча мамилени талап кылган орчундуу иштерди аткаруу зарыл. Институттун жетекчилиги жана СССР илимдер академиясынын кыргыз филиалынын Президиуму буржуазиячыл-улутчулдукка (Саманчин, Байжиев, Бектенов) баа берүүдө саясий сокурдукка жол берген, идеологиялык майдандагы алардын зыяндуу ишмердигинин залдары түп-тамырынан бери жоюлган эмес, принципалдуу, чыныгы илимий сын жана өзүн өзү сыноонун өнүгүшүнө ыңгайлуу шарт түзүлбөгөн».

Ошол кездеги институттун жетекчилигинин деңгээли жана компетенциясы канчалык экендигин өздөрү өөн көргөн адамдарды куугунтуктап, айланасына жалаң жагымпоздорду топтоп алгандыгынан эле байкаса болот. Ушуга байланыштуу токтомдо андан нары минтип көрсөтүлөт: «Жол. А. А. Алтымышбаев СССР ИА Кыргыз филиалынын Тил, адабият жана тарых институтунун директорлугунан бошотулсун...» жана «Кыргыз филиалынын президиумунун проф. К. К. Юдахинди иштен бошотуу жөнүндөгү чечими жана жж. П. С. Балтин менен Дж. Самагановду ишке тартуу жөнүндөгү Институттун директорунун приказы жокко чыгарылысын...» – мындайча айтканда, бул жерге кошумча-алымча кажетсиз.

Андан нары: «Институттун илимий сессиясы 1951-жылы «Манас» эпосу боюнча өткөрүлсүн, ага эпостун элдүүлүгү, эпостун ар түрдүү айтымдары жана бириктирилген текстин даярдоо маселелери коюлсун».

Ушул токтомдун негизинде 1952-жылы Фрунзеде илимий конференция өтүп, ага Москва, Ленинград, союздук республикалардан келген окумуштуулар, конференциянын ишине Кыргызстандын партиялык жана советтик жетекчилери да катышкан.

Ошол кезде Тил, адабият жана тарых институтунда эпостун 40тан ашуун варианты бар экендигин эскерте кеткенибиз жөн.

Конференцияда 60тан ашуун окумуштуу сүйлөгөн, алардын арасында жогоруда айтылган комиссиянын төрагасы А. К. Боровков бар эле, ал эми Ө. Жакишев, проф. Климович, А. И. Давлеткелдиев, М. Богданова,

А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков ж. б. кошумча доклад жасашкан. Чыгып сүйлөгөндөр өзгөчө Орозбаковдун версиясына атайы тапшырма менен коштурулган улутчулдук, пантүркүстүк, панисламчылык өндүү одоно жаңылыштыктардан эпос эмдигиче арыла электигин бир ооздон белгилешкен.

Сөзүбүз кургак болбосун үчүн чыгып сүйлөгөндөрдөн келтире кетейин.

Профессор **М. Богданова** (Москва):

«С. Орозбаковдун кээ бир версияларында «Манас» эпосундагы феодалдык-клерикалдык мотивдер элдик негизге ушунчалык шыкап киргизилгендиктен айрым учурда баатырдын образынын өзүн өзгөртүүгө чейин алып келген. Сагымбай Орозбаков ойдон чыгарып, кийин кошкондорго Манастын жортуулдары, ошондой эле Илья Муромец, Наполеон менен болгон согуш экендигин жогоруда айтып өтүштү...

Шапак Рысмендиев же Саякбай Каралаев өндүү манасчыларда чачылган кыргыз уруусун жыйноо, сырткы душмандардан коргоо идеясы эл духунун негизинде ишке ашса, а Орозбаковдо көпчүлүк учурда эл духуна каршы».

М. Ауэзов (Алматы): «Сагымбай Орозбаковдон жаздырып алуу иши 1922-жылы, буржуазиячыл-улутчул элементтер илимий мекемелерге кирип алып, иритип турган маалда колго алынгандыгын баса белгилеп кетишибиз керек. Эпосту аткартар алдында улутчулдар Орозбаков менен улам-улам сүйлөшүп, таптакыр эле жаңы, жомокчуга (аткаруучуга – **А. Т.**) ушул кезге чейин белгисиз милдеттерди коюшкан жана кыргыз элинин өткөндөгүсү менен азыркысынан ар түркүн мүнөздөгү маалыматтарды берип, ал маалыматка ылайык иштеп чыгууну сунуш кылышкан. Мындай жолугушуулар менен аңгемелешүүлөр поэманын дээрлик ар бир бөлүмүнө акыр түбү өз таасирин тийгизбей койгон эмес».

«Биз «Манас» эпосун өз кызыкчылыгына ылайык иштеп чыгууну көздөгөн буржуазиячыл-улутчулдардын айтуучуга тийгизген тескери таасирин көңүлгө алып жатабыз. Алар Манасты жалпы элдин жол башчысы, жаңы мамлекеттин негиз салуучусу, пантүркүстүк идеянын өкүлү катары көрсөтүүгө аракет кылышкан. Мындай таасирдин шарапаты менен анысыз деле ысымдарга ашкере бай дастан тарыхта катталган толгон-токой ысымдарга, географиялык аталыштар, айрым Орто Азия элдеринин маданий тарыхынан, экономикасынан, география фольклорунан кыскача маалыматтарга толуп чыгып кеткен жана алар түпкүлүгүндө таптык тайкы, бир жактуу реакциячыл мүнөздө чечмелеген».

«Башка бир катар баяндар сыяктуу эле Каралаевдин варианты боюнча «Кичи казаттагы», б. а., дастандын онунчу түрмөгүндөгү окуялар «Чоң казаттын» («Чоң чабуул») натыйжасынан келип чыгат. Манас чоң казатта бардык баатыр чоролорунан айрылып, жалгыз өзү кайтып келет жана каза болот. С. Орозбаков боюнча Манас каза болор алдында эң

жакын көргөн шериктери менен Мекеге ажыга барат. Орозбаков өзү да ушул жерден айырма бар экендигин көрсөтүп, дастандын калган мазмуну бардыгында бирдей деп ишендирген».

Б. Юнусалиев (Фрунзе): «Манасчы Орозбаков өзү жана анын сөзүн кагазга түшүргөн, азыр арабызда жүргөн Абдрахмановдун айтуусуна караганда, айтуучу республиканын айрым маданий мекемелерине орношуп алган пантүркүсчүл элементтердин таасирине кирип, эпикалык баатыр Манасты бүткүл түрк элдеринин башын коштуруп, мүлдө Азияны каратып алып, мусулман динин жан-дили менен тараткан каарман катары көрсөтө турган мурда белгисиз бир катар мотивдерди, ал тургай жаңы эпизоддорду кошкон».

Т. Сыдыкбеков, (Фрунзе): «Башка четки жоодон элди сактап, тынчтыкты каалаган Манас Сагымбайда дин үчүн күрөштү, башка элди басып алышка жүрүш баштаган чабуулдар күчөдү. Эпосто диний идеялар эзелтен келатышы мүмкүн эмес, анткени ислам дини кыргызга өткөн кылымда араң Кокон кандыгынын кысымы астында тараган».

Т. Сыдыкбеков «Мезгил сабактары» («Кыргызстан» басмасы, 1982) аттуу китебинде минтип жазат: «Сагымбайда Айкожо келе калат, Манас ислам динин таратыш үчүн күрөшөт, ал селде чалынып, Мекеге барат. Бул тек диндин таасиринен улам Сагымбайдын күч менен гана зордуктап кошкон кошумчасы» (13-бет).

А. Токомбаев (Фрунзе): «Манас» түпкү негизи боюнча элдик эпос, бирок анда айрым мотивдер менен эпизоддордо чагылдырылган феодалдык катмарлар да аз эмес. Биз кошмо вариантты түзүүдө элге жат ошол кошумчалардын себебин, мүнөзүн аныктоого аракет кылдык, андан кийин гана аларды эпостун элдик негизине жабышкан чор сыяктуу алып салдык. Биз эл жараткан чыгарма элдин өзүнө дал ушундай жетүүсүн көздөдүк».

Профессор Боровковдун докладынан: «1. Манастын баатырлары бир жолу мындай баам айтышат: «Биз далайларды жер менен жексен кылдык, эми бир эле Бээжин калбаса, ал кармаша тургандар деле аз». 2. Манас калың колун чогултуп минтип айтат: «Беш айдан бери бейкапар өргүп жатабыз. Биз беш ай бою беш тыйынга ээ болбодук». 3. Манас Кашкардын таш-талканын чыгарат. Эшегин гана калтырып, бүткүл төрт түлүгүн айдап кетет. Тартып алган алтын менен күмүшү жүз миң нарга жүк болот. Ал жерге этин жебегендиктен эшекти, артынып кете албагандыктан мажүрүм талды гана калтырат. Багынганы байкалып турсун үчүн бүт кашкарлыктын тебетейинин четин кесип салууга буйрук берет. 4. Боло турган кайнатасы Темиркан жакшы тосуп албагандыгына аябай ачуусу келген Манас Темиркандын калаасын калтырбай талкалап, элин тыптайпыл кырып салууга буйруйт. (Кашаанын ичинде айта кетерим, Сагымбай вариантынын кыргыз тилиндеги азыркы басылышынын экинчи том, 400-бетинде «баатырдын үйлөнүшү» ушундай сүрөттөлүп, дал

ушундай вариантта берилет. Ошого карабай, Кыргыз ССР ИА «Манас» секторунун башчысы С. Мусаев чындыктын көзүн бурмалап, айды этек менен калкалагандай башкача далилдейм деп жанталашат. Анысы аз келгенсип, бети чымырабай айтканы бу: мен кайсы бир көчөдөн жолугуп, кайсы бир ыр саптарын алып сал деген имишмин, анысы ырдын сабы эмес эле кызылдай акак-берметтер экен. Майда жашын жашаган окумуштууга жараша турган кеппи ушул?!)

Мен конференциянын бир катар катышуучуларынын сөзүнөн келтирип өттүм. Ышкылуу окурман кең-кесири таанышам десе, конференциянын материалдарынын негизинде Москванын СССР ИА басмасынан 1961-ж. чыккан «Кыргыздын баатырдык эпосу «Манас» деген китепти караса болот.

СССР илимдер академиясы конференциянын жыйынтыгынан улам 1-август, 1952-жылы, № 465 ТОКТОМ кабыл алган. Анда мындай белгиленет: «...«Манас» эпосу негизи элдик болуп туруп, өткөн жылдарда буржуазиялык-клерикалдык идеологиянын таасирине туш болгондугун талкуунун жыйынтыгы көрсөттү. Буржуазиялык улутчулдар айрым айтуучуларга зыяндуу таасир тийгизгендиктен эпос элге жат жана душман пантүркүстүк, панисламдык версиялар менен булганган...

1946-жылы «Чоң чабуул» деген ат менен орус тилинде чыккан эпостун үзүндүсү («Манастын») улутчулдар реакциялык түрдө бурмалаган «Манастын» олуттуу бөлүгү болуп эсептелет. Кыр. ИАФ Тил, адабият жана тарых институтунун илим изилдөө иштеринде «Манас» эпосунун биргелешкен текстин 1953–1955-ж.ж. түзүүнү алдын-ала пландаштыруу СССР ИА Кыргыз филиалы жана СССР ИА филиалдар Советине милдеттендирилсин».

Ал токтомго тиркеме берилген: «Конференциянын 10-июнь, 1952-жылдагы токтомунда «Эпикалык мураска сын көз менен карабастык эпосту таанып-билүүгө тоскоолдук кыла тургандыгы, идеялык маңызын жана көркөм маанисин туура түшүнүүгө кедерги боло тургандыгы» көрсөтүлгөн.

Конференция «Манас» эпосунун «Улуу чабуул» деген ат менен белгилүү болгон көлөмдүү эпизодунун орус тилине которулуп жарыяланышын туура эмес деп табат... анткени анда панисламдык жана пантүркүстүк мүнөздөгү идеялар орун алган.

Конференция аны басып чыгарууга туура келбей турган версиялардын бири деп эсептейт. Бул версияларда элдик эпос өзүнө жат таасирлердин көлөкөсүндө калган.

Жок, жолдоштор, менин оппоненттерим ойлогондой, жалаң эле Токомбаевдин «чыргоолугунан» 1-том үч жолу кайра басылып, жалпы нускасы 50 000ге (элүү миң) жеткен жок. Ошол оппоненттерим текстти эки жолу редакторлоо менен жаңылыштыгын жаап калабыз дешти, бирок акыр түбү бүткүл редакция текстти жөн гана кыскартуу менен чектелди.

Мен ТАИде (Тил, адабият институту – ред.) көп жолу талашка чыгып, жалпы элдин маданий турмушу менен тарыхындагы маанилүү ишке олуттуураак жана жоопкерчиликтүү мамилени талап эттим. Арийне, айтылган сын ТАИнин да, андан жогорку органдардын да кулагынын сыртынан кетип, кыжырданууну пайда кылды. Менин биринчи катым «жоголду» болуп чыкты, ал эми экинчи сиздер окуп, уусунан чуусу көп сөз чыгарган катым бар болгону анын автордук көчүрмөсү. Тунжурап тунуп турган мезгилде эч ким ага көңүл бурбады, азыр болсо кызыл кекиртек каршылыкка тушугуп олтурат.

А иштин жайы «Манас» эпосунун варианттарын чарынан данын арылтып редакторлоо менен бириккен бир вариантын түзүү жөнүндөгү мамлекеттик илим мекемесинин официалдуу токтомун жана чечимдерин аттап өтүп, тоготпогондукка салууда болуп жатат. Мен жогоруда айтып кеткендей, биринчи том азап менен тозок дегенде араң оңдолду, ал эми калган экинчи, үчүнчү, төртүнчү томдор өз учурунда катуу, бирок адилет сынга алынган тейинен жазбай жарык көрдү. «Талкуу» демиш болгондор да дал ошол эл рухунун кулуну – эпостун чыгышына жооптуу ишмерлердин абийирден алыс мамилесин чаң бастыга салып, ошону менен окурмандарды негизги маселеден оолактатып чаташтырууга, шалаакылыкты жоопкерчиликтен сактап калууга багытталган. Андыктан айрым жолдоштор элементардуу этиканын эсебинен жанып, эпос жөнүндөгү принципалдуу сөздөн буйтап, кеп кыйшаңын кыйыр нукка – менин чыгармачылыгым менен ишмердигимдин «быкыйын» чукууга буруп жатканы да бекеринен эмес.

Адам тангалткан сейрек жан, сынчы Кеңешбек Асаналиев «Манас» эпосунун тегерегиндеги чайкоочулук же бир көз караштын он кубулушу» деген макаласында уялып да, тартынып да олтурбай фактыларды илме-чалма бурмалап кирет. Макаланын ар бир пунктуна жооп бериштин кажети жок деп ойлойм, мен тек гана анын адатына мүнөздүү бир мисалды келтире кетейин: «...Бул жерде СССР илимдер академиясынын Дүйнөлүк адабият институту, Кыргыз ССР академиясынын Тил, адабият институту жана Чыгыш адабиятынын Башкы редакциясы тарабынан Сагымбай Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунун бир эле мезгилде кыргыз жана орус тилдеринде авторитеттүү, хрестоматиялык көп томдугунун чыгарылып жатышын эске сала кетүү артыкбаштык кылбайт. Ушунун өзү эле жетишерлик эмеспи! Мына ушундан-улам төмөнкүдөй законченемдүү суроо келип чыгат. Кайсы Токомбаевге ишенебиз – бириктирилген вариантын редколлегиясынын мүчөсү катары Сагымбай айткан текстти жана анын бириктирилген вариантка киргизилишин активдүү колдоого алган жана кубаттаган 50-жылдардагы Токомбаевгеби, же элдин түшүнүгүн бузуп, ушул текстти «тыюу салынган» ...деп жарыялаган 70–80-жылдардагы Токомбаевге ишенебизби? Сексенинчи

жылдардагы Токомбаевге не болду? Көрсө, Сагымбайдын варианты кезегинде кандай айтылып, манасчынын оозунан кандай кагазга түшүрүлсө, ошол эле калыбында калыптыр».

Жооп берейин. Биринчиден, Москвадан азырынча биринчи гана тому чыкты. Ал том мен көшөрүп айткан пикирге ылайык оңдолгон. Менин «чыргоолугума» басым жасалган «Токомбаевге жоопту» кайрадан кунт коюп, окуп чыгыңыз. Экинчи: «Манастын» биргелешкен варианты өз кезегинде К. Маликов, А. Токомбаев, Т. Сыдыкбековго тапшырылган. Ал басылып чыгып, коомчулук тарабынан жакшы кабыл алынган, боордош Орто Азия элдеринин тилине которулган. Ал жогоруда айткан кириңдилерден идеологиялык да, көркөмдүк жактан да арылтылган, айтылган кондицияга жооп берет деп ойлоого негиз түзгөн. Кайталап айтам, ал сынакта турган вариант болчу.

Ооба, А. Токомбаев ошол Асаналиевдин оозунан чыгып кеткен мурунку позицияда калганы чындык. Ал эми Орозбаковдун варианты өз мезгилинде жазылган бойдон эч бир оңдоосуз калды жана кандай болсо так ошондой жарыкка чыкты. Кеп төркүнү ушунда.

Жылан чагып, жылкы теппей эле «КМ» редакциясы: «Токомбаев жолдош, сиз Сагымбай Орозбаков өз элинин маданиятына өтөгөн эмгечелик мээнет эткен болсоңуз – анда сөз башка эле», – деп омууроо кагат.

Өзүң жөнүндө айтыш, албетте, ыңгайсыз. Андыктан мен белгилүү адабиятчы-сынчынын макаласынан мисал тартайын. Менин мүлдө чыгармачылыгыма арналып, килейген эки бетти ээлеген ал макала «Кыргызстан маданиятына» (№1, 1985, 3-январь) жарыяланган. Мына бирин-экин мисал: «Эгерде жалпылаштырып айтсак, Аалы Токомбаевдин чыгармачылык инсанынын айрыкча бир айырмачылыгы мына мында турат: ал кыргыз элинин көркөм сөз өнөрүнүн жаңы доорунун башталышы, ошондой эле анын бүгүнкү күнү, азыркы учуру... Кыргыз совет адабиятынын бүтүндөй басып өткөн тарыхы, б. а., поэзиядагы, драматургиядагы, прозадагы көркөм процесси, жанрдык, стилдик, идеялык-тематикалык изденүүлөр жана ачылыштар жөнүндө сөз баратканда Аалы Токомбаевдин чыгармачылыгына кайрылбай өтүү мүмкүн эмес... Ал эми азыркы кыргыз совет адабиятынын жаралышында, калыптанышында жана өркүндөшүндө бул акындын түздөн-түз сиңирген кызматын, кошкон салымын көрсөтүү үчүн... ушул жерде бир салыштырууга жол берели...» – анан А. С. Пушкин менен салыштыруу башталат, ж. б. – кыскасы, бүт бардыгы эң сонун деңгээлде.

К. Асаналиевдин «Башталуу» деп аталган бул макаласын эмнегедир байкоос албай калыпмын, качан бу ызы-чуу башталганда гана менин жолдошторум Асаналиевдин өзүнүн он кубулуп турганына ооздорун ачып алып келишти. Мен калгандарын да чечмелеп олтуруштун кажети жок деп ойлойм, ошентсе да бир-эки ооз сөз кыстара кетейин.

Сынчы кайсы окурман эле качанкы газета-журналдарды барактап, казып, чукуп олтурсун дегенсип, менин бир топ сын макалаларыма кайрылат. Эл «э» дегендин баарына эле ишене берчүдөй көрөт. О, андан бери канча суу акты. Мына, А. Осмонов которгон «Жолборс терисин жамынган баатыр» жөнүндө газетага жазган сын макаламды кайра баштан окуп чыктым. Окуганда да ырахаттанып окудум. Ал айтканымды азыр да айтам. Осмонов – улут маданиятындагы окуя, анын биринчи олуттуу эмгеги да окуя. Макалада айтылган негизги ой ушул.

Башка түшмөйүнчө байкабайт экенсиң. Мен ошо публицистикалык сын макалаларымды жыйнап, бир китеп кылып чыгарып коюуну ойлобопмун. Азыр деле убакыт жетсе, кеч эмес.

Кимдир бирөө Токомбаев талкуу ачып, алтындай убакытыбызды алып жатат, деп үнүн көтөрүп кыйкыргандай болду; болбосо шедеврлер жазылмак экен. Калоон тапса кар күйөт деген ушу да! Убакыттын кымбаттыгын кырк беш-алтымыштагы кычыраган «жаштарга» караганда сексен жашты майдалап койгондор жакшы билет, жакшы түшүнөт. Аны бөрктөй көргүлө!

Кой, ишке өтөлү. Өңгөсү өңгө, ал эми Асаналиев «Манастын» бул басылышы калыбынан өзгөргөн жок дегени туура. Биринчи жана экинчи томдордогу кийин кирген саясий-улутчул мүнөздөгү каталыктар жөнүндө айттым арийне, андай «алалыктан» 3-жана 4-томдор да куру эмес.

Эсеби маселен, үчүнчү томдо, өлүм алдында жаткан Көкөтөй ашына кимди чакырып, кимди чакырбаш керек экендигин айтып, мындай кеңеш берет:

Оролдун ою конуш бар,
Он эки тайпа орус бар.
Баатыры да, балбаны
Бар ишин колго алганы,
Басташып келген душмандын
Баарынын чыгат далдалы.
Айтып кабар салбасын,
Атпай кыргыз уулунун
Азабына калбасын!

(II том, 23-б.)

Ал эми акыркы том жөнүндө болсо майда-чүйдөсүнө көңүл бурбаганда, эпос аяктагандагы корутундусунан мына муну келтиремин (IV т., 349–353-б. б.).

Манас кытайды басып алат. Алардан көп мал, мүлк алат. Маселен: тогуз миң кара нар алтын, кызыл дилде жүктөлгөн тогуз миң кызыл нар, күмүш асыл таштар жүктөлгөн, отуз миң төөгө жүктөлгөн зумурт, каухар, лагыл таш, ак күмүшүн алат. Он беш жашар тогуз миң сулуу

кыздарды тартууга алат. Бир жыл, бир ай кытайдын тактысына олтуруп кайра элине кайтып келет.

«Манас... өзү алтыммышка келип, баласы жоктугуна арман кылып Мекеге барууну ойлойт... Каныкей өзүнүн балалуу боло тургандыгы жөнүндө көргөн түшүн айтат. Жыйылган эл кубанып, Манасты бир жылга токтотуп калат.

Каныкей уул төрөйт. Манас өтө кубанычта болуп, Алайдын кең талаасына чоң той өткөрөт... Балага беш жүз сексен жашка келген Абунасир (ислам динин тараткан касиеттүү олуя – А. Т.) «Семетей» деп ат коёт...

Манас Акун ханга бел куда болуп, үч жашка келген Семетейдин сүннөт тоюн өткөрүп, ажыга бармак болот. Элдин батасын алып, ажыга Манас менен кошо Алмамбет, Сыргак, Токотой да жөнөшөт. Мекеден келгенден кийин Манасты кара калмак Кыяң-куунун Токтугу жаа менен чекеге атып өлтүрөт. «Чоң чабуул» ушинтип Манастын өмүрүн жаманатты кылып бүтүрүү менен аяктайт. Баарыдан да «талкуунун» уюштуруучулары 1946-жылы Москвадан орус тилинде жарык көргөн «Чоң чабуул» китеби пайдалануудан алынсын деген өңдүү жалпыга белгилүү, документтик так фактыны таптакыр танганга чейин баргандыгына не дейбиз? Жогоруда айтылган документтерде: «Чоң чабуул» улутчулдар реакциялык түрдө бурмалаган «Манастын олуттуу бөлүгү» деп кашкайта жазылып турбайбы. Канткенде ж. б. Асаналиев менен Мусаев алар менен кошо ниетин карайтып, эч бир сөз болбогондой түр кылышат? Басып алуучулук, пантүркүстүк, панисламдык элге жат таасирлерден эпосту арылтуу зарылчылыгын бир ооздон бекемдеген чечимди редколлегия кантип көз көрүнөө көрмөксөндүккө салат? Эл эпосун кокусунан, жасалма жалганган көрүнүштөрдөн жалпынын жардамы менен тазалайлы дегендин ордуна, менин оппоненттерим небак чечилген маселени «курч талкууга» салабыз менен абалды чымын тийсе чыңк эткендей чыңап салышты. Менин оюмча, буга окшогон жасалма талкуулар чындыкка жетүүнүн эмес, өзүнө өзү курсант болуп, көкүрөк керүүнүн гана амалына апкелет. Бул – тарыхый фактыларды жек көрүү менен атайлап бурмалоо, б. а., келжирешүү менен убакыт өткөргөн антидарыхыйлык.

Ушуга байланыштуу эпостун бул басылышын жактагандардын жана ага жоопкерлердин бири – Кыргыз ССР ИА «Манас» секторунун башчысы С.Мусаевдин 1952-жылы 13-апрелде «Кызыл Кыргызстан» газетасына жарыяланган, Сагымбай Орозбаков жасалма жол менен «Манас» эпосуна кошкон элдүүлүккө жат мотивдердин айдан ачык экендигин азыркы менден да ишенимдүү, далилдүү ачып көрсөткөн, далилдер менен бекемдеген «Элдик эпоско туура баа берүү зарыл» деген макаласына назар төшөп өтсөк болот.

Мусаевдин минтип миң кубулганын Асаналиев атайын байкамаксанга салат. Алар үчүн А. Токомбаевдин «көз карашынын он кубулушу» көзгө

топурак салып, ылай тебелөөгө, ачык айтууну чындыктан алыстатууга ыңгайлуу. Сөзүбүз кургак болбосун үчүн Мусаевдин аталган макаласынан келтирели: «...Элге жат кошумчалар айрыкча Сагымбайдын вариантында көп экендиги «Манас» эпосу менен аздыр-көптүр тааныш болгон адамдардын баарына айтарлык белгилүү иш. Ал гана эмес, кыргыз адабиятынын өсүш жолу менен тааныш болгон ар бир адамга Сагымбайдын варианты андай болуу себептери белгилүү. Нуоров «Манастын» сюжетин бузгандык үчүн Сагымбайдын керт башын гана күнөөлөйт... Себеби: Нуоров ошол динчил, бай-манапчыл Сагымбай «Манасты» кимдердин көрсөтүүсү, тапшыруусу, берген консультациясы менен «оңдолгондугун», кимдердин кызыкчылыгы үчүн өзгөрткөнүн айтпайт, башкача айтканда, «Манас» эпосунун элдик идеясын бурмалоодогу буржуазиячыл улутчулардын кандай роль ойногондугун айтпай калтырып кетет... «Манасты» кандай жол менен жана кантип тазалоо, эмнелерди алып салуу керек, мындай тазалоо элдик чыгарманы бурмалагандыкка жатпайбы? – деген сыяктуу суроолор туулушу мүмкүн. Бул суроолорду чечүүдө биз улуулардын көрсөтмөлөрүнө таянышыбыз керек. «Элдик китепке биздин доордо маанисиздик же калыссыздык болуп эсептелген өткөн мезгилдин адаттары жат болуп кала бере тургандыгы белгилүү», – дейт Энгельс. Улуу жол башчынын бул сөзү биз «Манас» эпосунан эмнелерди алып салып, элдик чыгарманы эмнелерден тазалоо керек экендигин да көрсөтүп, жооп берип турат».

Мусаев бул төрт томдукту «академиялык» чыгарылышы деп атайт. Бирок ал кандайынан карасаң да калп. Басылыш нускасы боюнча да, академиялуулугу боюнча да. Анткени Мусаев Кыргыз мамлекеттик университетинде мугалим болуп жүргөндө күрөшкөн, кийин төрт томдуктун чыгыш жоопкерчилигин мойнуна алганда эсинен чыгарып салган, изилдеп, түшүндүрүп берүү иштери жок.

Сөздү тамам кылар алдында төмөнкүлөргө токтоло кеткеним эп. Аты-жөнү белгилүү жана белгисиз жалаакорлордун жабышканы эмне?

Мага бир жалаанын жабышып жүргөнүнө мына, кырк жылдын жүзү болду. Мүмкүн аны эскербей деле коёт белем, бирок ал жалаа белгилүү кишилер тарабынан улам жаңырып, ар кыл, албан түрдүү болуп баратат.

1956-жылы «Ала-Тоо» журналына «Токомбаевге ачык кат» жарыяланды. Т. Сыдыкбеков жер-жебериме жетип, эмнелер менен гана айыптабады! Ж. Турусбеков менен М. Элебаевден баштап, Ж. Бөкөнбаев менен А. Осмоновго чейинки жазуучуларды мен жок кылган имишмин! Ушундай да кара мүртөз калп болорбу?!

Ал жалаага акаарат айтууга алиге чейин жол тийбей келет. Албетте, укук өкүлдөрү айткандай, өткөн иш күчүн жоготту, бирок ошол эле адам жана ошол сыяктуу айрымдар ошол эле жалааны коюулантып кошумчалап келатат, демек, биздин советтик закондун тили менен сүйлөшүүгө мени мажбурлап жатышат. Бул мейли, башка тема болгондуктан, унчук-

пай койсом деле болмок. Эгер согуш ветерандарынын каты болбосо... Бул «салам-дубай» окуганга бир топ эле оор, ошол учурда авторлору үчүн да осол болосуң. Мен алардын жумшартып айтканда, адепсиздигине да кыяпат айткым келбейт. Тилекке жараша, майдангерлердин көптөгөн каттары менде сакталып турат. Алардын айрымдарын филология илимдеринин доктору К. Артыкбаев жарыялады, айрымдарын окурмандар али билбейт. Кыязы, бардыгын жарыялаш керек го...

Ал учур жөнүндө ойлонгондо, менин согушка жөнөшүмө байланыштуу бир катар провакациялар, жуп поездге илинген кезде көптөгөн жолу алып калуулар эсиме түшөт. Ал татаал мезгилдин ак-көгүн айра таанууну көздөгөн адабиятчылар келечекте чыгаар. Ал архивден менин согушка суранган бир эмес, бир нече каттарымды табар. «Кыргызстан Советтери Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында 1941–1945-ж. ж. («Кыргызстан» басмасы, 1969-ж., 17-б.) деген китептен мисал алайын, анда илимдин кандидаты А. Токтоматов ИМЛ архивинен тапкан менин арызымды (ф. 56, п. 2, д. 1990, л. 154) жарыялаптыр: «Кыргызстан КП БКнын адресине келген каттардын ичинен азыркы Кыргыз Эл акыны, Кыргыз ССР илимдер академиясынын академиги Аалы Токомбаевдин 16-декабрь, 1941-жылы жазган арызы өзгөчөлөнүп турат. Ал: «...Ата Мекендик согуштун катышуучусу болоюн деген талабым күч, фактыларды өз көзүм менен көрүп, согушта эмнелер болсо ошонун бардыгын өз башымдан өткөрүүнү каалайм. Менин турмуштан көргөндөрүм салыштырмалуу аз, а мага, өзгөчө жазуучуларга зарыл турмуштун кайнаган жерлери керек. Жазуучу өз башынан өткөргөндөрдү гана жакшы жаза алат, андан кийин гана өзгөчө айырмаланган чыгармаларды бериши мүмкүн, ошондуктан мен Ата Мекендик согуштун катышуучусу болгум келет. Эгер тирүү калсам, азыркыга караганда жакшы чыгармаларды жазарыма ишенем: андыктан менин арзыган тилегиме каршы болбосонуздар экен», – деп жазат.

Ал биздин жазуучулар согушка кеткенден бир жыл мурда жазылгандыгын белгилеш үчүн арыз жазылган күндүн айын, жылын атайын бөлүп көрсөтүптүр. Мен деле алардын катарында болоюн дегем, арийне тагдыр башкача чыгып калаганына мен күнөөлүү эмесмин.

Кыргызстан КП БКнын пленумунда чыгып сүйлөп, «Манас» маселесин көтөргөнүмө байланыштуу жогоруда айтылган Кыргызстан Жазуучулар союзунун партиялык чогулушунда мына буларга окшогон сөз жүрүптүр. Цитата келтирем: «Мен БКнын буга окшогон жаза басууларына, менин оюмча, ошол учурдагы маселеге тиешеси жок сөздөр менен пленумдун катышуучуларын алагды кылууга БКнын трибунасынан жол берилгендигине аябай өкүнөм...»

Ошентип мен пленумдун катышуучуларын анда каралып жаткан социалдык-экономикалык маселелерден алаксыткан экем, идеологиянын ага эч кандай тиешеси жок экен...

Андан нары ал өз оюн минтип улантат: «...келгиле, ушул жыйналыштагы сыяктуу ачык сөзгө өтөлү. Биздин жоопту Роба Насыровнага (Кыргызстан КП БКнын маданият бөлүмүнүн башчысы – А. Т.) бердик. Биз, бул жооп, мындайча айтканда, ошол жолдошту (мени – А. Т.) соолуктурат го деп ишенебиз. Бирок сиз аны каалабасаңыз (эмнегедир Роба Насыровнага кайрылып – А. Т.), келгиле, биз анда өзүбүз аракет кылалы. Же болбосо баарыбыз өз оюбузду айта турган бир арга тапкыла... Ал эми азыр болсо ушул трибунага чыгып сүйлөгөн жолдошторго кошулам. Мен кошулам жана алардын кыжырданып жатышы законченемдүү деп эсептейм. Менин, айтар сөзүм алдыда».

Талкуу кантип нуска менен башталганын кадырлуу окурман боолголоп түшүнгөн чыгар. Бир жагынан караганда, эгер Кыргызстан КП БКнын мурдагы секретары жол. Молдобаев менин катымды көрүнгөнгө тепкилетпей, олуттуу ой жүгүртүп карап чыкса, мен пленумда сүйлөмөк эмесмин. Тагыраак айтканда, ал редколлегия, каттын автору, жана башка тиешеси бар адамдар менен бирдикте иштин жөнүн негиздүү талкуулап, кетирилген кемчиликтер менен каталыктардан акырына чейин арылтуу үчүн эпостун бириккен варианты менен С. Орозбаковдун версиясын кайрадан карап чыгыш керек эле. Ошондо гана «Манас» эпосунун тегерегиндеги ызы-чуу мынчалык катуу, мынчалык «шандуу» чыкмак эмес, бардыгы акылга салынып акыйкат бүтмөк. Тилекке каршы, антип акыл айлантуу болбоду, бул – өтө өкүнүчтүү. Тескерисинче, менин катым өзүн автономдуу сезип алган чыгармачыл союзга, берилиши ишти ого бетер татаалдандты, «Манас» эпосунун айланасында курчуп турган маселени ого бетер жасалма курчутуп жиберди.

Мусаев, Сыдыкбеков, Асаналиев жана алардын тегерегиндегилер өз «ишмердиктеринин» үзүрүн жашырыш үчүн коомчулуктун башын атайлап айландырып, олуттуу маселени менин адамдык касиеттеримди каралоо, кордоо, кууп-сүрүүгө оодарып, бүткүл ызы-чууну Токомбаевдин айланасына топтоп жатат. «Чырды» көрсө элирген адамдар, «сөзгө ишенчээк» жазуучулар аларга жетеленем деп акыры сызга отуруп калды, эми өздөрү булгап алган түбү бош позициясын коргош үчүн Токомбаевдин жообун жарыялатпоого жанталашып жатышат. Токомбаевдин сыртынан сот бычышып, көчөдө сөгүнүп-сагынуулардын деңгээлиндеги ярлыктарды тагышууда.

Мен ошентип, өз көз карашымды ортого салдым, урматтуу окурман! Ал көз карашым үчүн «улут безери» деген ярлык тагылды. Бул эмне деген кеп, бул – өз элинин душманы, анын тарыхын, маданиятын, тилин жериген адам. Жазуучулардын пленумдары менен конференцияларында мен бир эмес, бир нече жолу «ашкере интернационалист...» менен айыпталдым. Мындай жагдайды чечмелеп олтуруштун өзү «оппоненттерим» азыр эле

ашып түшпөсө, ошонун жака-белинде бийлеп жүргөн ашмалтайлыкка алып келер эле.

Жалган сөз жана жалаа жазасыз калбоого тийиш, бул тек гана Токомбаевдин өздүк иши эмес. Бузукулук жана бузукулуктун тамыры акыры кыркылыш керек.

Жыйынтыктап жатып да кайталаймын, Сагымбай версиясынын биринчи тому үч жолу басылгандан кийин араң оңдолгон. Ал эми 2, 3, 4-томдору баягы эле биринчи басылган бойдон, орус тилине которулганда кабыл алынган документтин духуна, биздин нукура элдик, идеологиялык, таптык позициябызга ылайык реакциялык-улутчул, феодалдык-клерикалдык кириндиликтердин бардыгынан тазаланууга тийиш.

Манас кыргыз элинин эң мыкты, эң негизги белгилеринин жол чырагы болуш керек. Түпкүлүгүндө ал дал ошондой. А эмне үчүн шынга, сулуу, кубаттуу дарактын сөңгөгүн үйүүгө атайлап аракет жасашыбыз керек? Ал улуттук мүнөздүн өңүн көрсөтүп, маңызы менен тирлигин ачып берет. Эмне үчүн аны биз өзүбүз бурмалашыбыз керек?!

Билбейм, менин оппоненттерим менин макаламды дагы кандай чечмелеп беришер экен, а өзүм болсо бул маселе боюнча бардыгы айдан ачык болду го деп ойлойм.

Урматтоо менен **Аалы ТОКОМБАЕВ**
(«Кыргызстан маданияты» гезити, 30-май, 1988-ж.)

МУРАТОВ Абдыкерим
 – 1956-жылы Ош областынын Ноокат районунун Шанкол айылында туулган. 1976-жылы Ош мамлекеттик педагогикалык институтун аяктаган. Адабиятчы, педагогика илимдеринин доктору, кыргыз адабияты боюнча окуу-нормативдик материалдарынын, окуу китептеринин, маалыматтамалардын, усулдук колдомолордун автору. Эл аралык «Затан Кыргызстан» газетасынын башкы редактордун орунбасары. Бир нече көркөм китептин автору. 2011-жылы «Арча» сыйлыгынын ээси.

Адабий илим

Туяк акын – Туяк Эрназар уулу

Кыргыз акындарынын ичинен Туяк ырчынын башкаларга окшобогон тагдыр-таржымалы, бөлөктөрдөн айырмаланып турган чыгармачылык бөтөнчөлүгү бар. Анын эң биринчиси, бул акын тууралуу көпчүлүктүн дээрлик XXI кылымдын башталышына чейин кабарсыз келгендиги, элдик ырчылар жөнүндө жалпы сөздөрдө да, адабий обзорлордогу ысымдар тизмесинде да анын атынын айтылбагандыгы, демек, адабият таануудагы жаңы ысым экендиги. Экинчиси, кыргыз адабиятынын казынасын түзгөн төкмө акындардын регионалдык, уруулук бөлүнүшү боюнча, негизинен Аксы, Кетмен-Төбө, андан Талас, Нарын, Чүй, Ысык-Көл тараптан болгондугу, дээрлик Барпыдан башка ырчылардын көбүнүн отуз уулдар экендиги. Ал эми Туяк ырчы он уулдан, б.а., ичкилик уруусунан болуп, Кыргызстандын түштүк-батыш аймагында жашагандыгы менен да кызыктуу фигура. Ал эми бул географиялык реалий эрте хан көргөн, жазуу маданиятына башка жактын кыргыздарына караганда эртерээк жетишкен, анан да ислам илиминин күчтүү таасиринде турган, баарынан да фарсий жана түрк тилдүү башка улуттук маданияттар менен

алака-катышы бекем түзүлгөн, балдарынын Паргана өрөөнүнүн ичкери кенттерине барып окуп келүүгө мүмкүнчүлүктөрү кыйла жогору эле. Адатта мындай жерде төкмөчүлүккө караганда жазуу адабияты (Молло Ныйаз апызды эстеңиз) алдыңкы планга чыгат эмеспи. Туяк Эрназар уулу дал ушул географиялык жана маданий алкакта чыгармачылыгын көрсөтө алгандыгы менен биз үчүн баалуу жана кызыктуу. Анан калса ичкилик кыргыздарынын алайлык жана аркалык кыргыздарга караганда өзүнчө ырдоо ыкмасы, ыр төгүү салты бар болуп, илгери ырдап аткан акындын кайсыл чөлкөмдөн экендигин дароо эле ажырата билишкен. Туяк ырчынын чыгармачылыгы тууралуу сөз кылууга негиз берген жападан-жалгыз китеп болгону менен анда жоктон көрө жогору дегендей кандайдыр бир даражада акындын чыгармачылыгы тууралуу сөз кылууга материалдар дурус эле табылгыдай.

Аталган китепке акын Туякка таандык делген 17 ыр кирген, алардын айрымдары толук эместей, кандайдыр бир бүтпөгөн үзүндүлөрү өңдөнөт, ошондой эле чакан жыйнак 2 баш сөз, 6 кара сөз формасындагы эскерүү макаласынан жана бир соңку сөз сыяктанган макаладан куралган. Кыргыздардын аймактык өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу педагогикалык идеяларынын айрым жагдайларын да анын чыгармаларынан байкоого болот.

Туяк Эрназар уулу жогорудагы китептеги маалыматтарга таянганда, 1856-жылы азыркы Баткен облусунун Кадамжай районуна караган Пум деген кыштакта туулган. Анын ата-теги ичкиликтердин төөлөс уруусунун ичинен дүкөн уругунун карынчы тобуна кошулат. Атасы Эрназар, андан Шааназар, андан Чарык. Төртүнчү атасы – Карынчы. Карынчылардын ыр-күүгө, ою-тамашага, кол өнөрчүлүгүнө жакын болгону ушул күнгө чейин айтылып келет, а түгүл эл оозунда «Карынчыны ырга кой, калгандарды сыйга кой» деген ылакап урунулуп жүрөт.

Жашынан атадан сагыр калып, абасы Эшназардын колуна барат. Көктөйүнөн эле заадинде бар бала ичкилик кыргыздардын салтына ылайык кыз көчүрүп келген үйлөргө барып, күйөө жандап ырдап, тойлордо өнөрлөрүн көрсөтүп, улам өзүн такшалдыра берген сыяктуу. Анан калса анын өнөрү көп багыттуу – төкмө да, аткаруучу да, комузчу да, кыл кыякчы да, анан комуз менен кыяктарын өзү чаап алган уста да экен. Мындай адамдарга адатта кардарлар арбын болуп, аш-тойлуу күз маалында кезекке да туруп, акынды зыяпат менен аттап-тондоп узатып турушкан да.

Айтуудан жаш ырчынын арзабасы алыс-жуукка тарап, Садир бий да ээрчитип ырдатып жүрүштүр, а түгүл Кокондогу хан ордо тарапка барып ырдаган деген да маалыматтар менен кездешебиз. Бизде бол-

гон ырларына дыкат саресеп салганда анын ырдоо майданы, аудиториясы Паргана өрөөнүнүн Жалал-Абад, Хан-Абад, Өзгөн, Ноокат, Кокон, Ош пирим, Анжиан, Чоң-Алай, Сары-Көл, Баткен аймактары сыяктанат. Бир жолу Өзгөндөгү кадимки Жаныбек казынын бир мааракесинде Туяк апыз жыйырма ырчы менен айтышып, баарын жеңген дешет, ал гана эмес ошондо Токтогул Сатылганов менен да беттешкен экен. Туяк ырчынын устазы түбү Каныя-Бостондон (азыр Өзбекстанда) болгону менен өмүрү тага журтунда, Ноокатта 83 жашына чейин жашаган Ботобай Жунус уулу (1861–1944) колунда өткөн деген маалымат бар.

Акындын «Акыр заман», «Не болосуң замана?», «Замана» деген ырлары менен таанышкан соң аны адабиятчылар шарттуу түрдө атап жүргөн «замана» агымынын өкүлдөрүнө кошууга болот. Алар сыяктуу эле акыр заман тар заман келгендигин ырдайт, эгерде түндүк тараптагы Арстанбек, Калыгул, Молдо Кылыч акыр заманды алып келгендер башка диндегилер, башка маданияттагы жана тилдеги адамдар экендигине басым жасашса, Туяк ырчы акыр замандын келгенин ички булактардан: бийлик менен байлыктан, ыйман менен пейилден, динсиздик менен ынсапсыздыктан көрөт. Ал заманын бузулгандыгына тымызын ичтен протесттин билдирет жана кийинки муундардын келечегине кабатырланат. Замана темасын ырдоодо анын чыгармачылыгынан ислам адабияттарынын, чыгыш поэзиясынын, сопучулуктун таасирлерин көбүрөөк байкайбыз жана ушулардан улам анын диний илими, мусулманчылык окуусу кыйла эле терең болгон го деген ойго келебиз.

Акыр замандын келгендигинин акын айткан, акын таап чыккан белгилери андай болсо кайсылар?

«Уулуң кетет Урумга,
Кызың кетет Крымга.
Миңгениң темир ат болот,
Окуганың кат болот.
Береке кетип үйүңдөн,
Агайын-тууган жат болот».

Андан ары «загыра наның кант болот», «аялың укпай сөзүңдү бетиңе карай дап коёт», «көзү ачыктар көп чыгат», «жерден кайнап өрт чыгат», «күйөөгө чыкпай кыздарың, үйүңдө төрөп олтурат», «күндө айылда чуу болуп, арак агат суу болуп», «атасынан баласы, өтүп турат куу болуп», «темирди жиптей өрөсүң, ааламды үйдө көрөсүң», «эркектен кубат-күч калат, катындар чыгып иш кылат», «барака-пайиз жоголот», «карадалы кыздарың көчөдө кетип ба-

раткан жигитти көрсө ышкырат», «шариатты билбейт жакының, жалап болот катының, Омбуга кетет ойт берип, табам деп үйдүн татымын», «тараза таштан алдашат», «айыкпас илдет жармашат» ж.б. Мына ушинтип акыр замандын келип калгандыгынын далай белгилерин айтат. Олуя катары азыркы экстрасенстердин, телевизордун, мунай кендеринин, челнокчулардын, онкологиялык оорулардын чыгарын алдын ала билген сыяктанат. Бул ырлар бери болгондо мындан жүз жыл мурда ырдалган. Ал ырлардагы педагогикалык маани – ушундай жаман адаттардан кутулуу гана адам баласын акыр замандан сактап калат деген идея. Дин боюнча акыр заман келгенден кийин Алла Таала кыямат кайымын жиберет да, баары кыйрайт, адамдар өлүккө айланып, жараткандын сурагына кабылат. Дал мына ушул идея менен Туяк да адамдарды ыймандык тазалыкка, жогорудагыдай кыяматка жеткирүүчү адепсиздиктен оолак болууга чакырып турат.

Акын өйдөдө тизмектегендей рух бузулуусуна алып келген замана гана эмес, адамдар өздөрү да экендигин айтат. Ушулар дилине сиңирсин, оңолсун, түзөлсүн деп мындайча санаптайт:

Эшигинде эчки жок,
Элеңдеген көбөйдү.
Бирөөлөрдү бирөөгө
Тукурландар көбөйдү.
Камчы кармап биймин – деп,
Кутурландар көбөйдү.
Жалган сөздү шыпырып,
Учурландар көбөйдү.
Бирөөлөрдүн акысын,
Жеп кеткендер көбөйдү.
Өз жолуңда баратсаң,
Бут тепкендер көбөйдү.

Ушундай адам дүйнөсүндөгү нравалык-адептик кризис, жеке адамдардын мүнөз-аракетиндеги ыймандык терс энергия Туяктын оюнда заманды оодарууга чейин жетет, адамдан заман бузулат, бузулуу жекеликтен – жалпылыкка, адам дүйнөсүнө – табиятка жана жалпы ааламга өтөт:

Айыкпаган балээге,
Ээ болосуң, замана.
Аттан түшүп салпактап,
Жөө болосуң, замана.

Боз чөлдөгү тентиген,
Чөө болосуң, замана.
Айдай жүздөн айрылып,
Көө болосуң, замана.

Андыктан да заманды эми кайра оңдоо үчүн эң биринчи кезекте адамды оңдоо керек, акын адамды оңдоонун жолдорун көрсөтпөйт, жөн гана бузулгандыктын белгилерин санактап берет.

Кыргыз эл тарыхында акындар тарбиячылар, таалим берүүчүлөр катары өз заманынын алдыңкы адамдарын башкаларга үлгү-идеал катары көрсөткөн, бул алардын жаштарга сенин тегерегиңде ушундай адамдар жашайт, сен ошолордой болууга тийишсиң деген насааттары. Мындай чыгармаларга Туяк акындын «Ташбек датка», «Гожо ажы», «Ары мерген» деген ырларын кошууга болот. Акындын эстетикалык, этикалык идеал катары адамдарга үлгү катары көрсөтүүчү адамы Ташбек датканын адамдык сапаттары: жолунда кызыр жүрүшү, беш убак намазын үзбөй окушу, маанилүү сөздү сүйлөшү, элди адилет бийлеши, бечара менен карыпка бейчеки тийбеши, аптээк окуп кат билиши, даранын ичине бак тиктириши, жакшыны колдошу, жалаадан коргошу, ордодон жалтанбашы ж.б., андыктан да жараткан ага бак берсе, ырчы аны элдик идеалдагы оң салыштыруулар болгон арстанга, кабыланга, шумкарга, тулпарга окшотот.

Туяк ырчынын чыгармачылыгындагы педагогикалык идеялар тууралуу айтканда анын «Бир Алла» деген ырынан аттап өтүү мүмкүн эмес. Ырдагы акын көтөрүп чыккан ой – Алланын бар экендиги, анын бардык нерсени жараткандыгы, адамга өмүрдү белекке бергендиги, сени өз амири менен карап, күнөө-сообуңду эсептеп тургандыгы, анын алдында ар бир адамдын жооптуу экендиги. Алла адамга: «Чөптү дагы кор кылбай зирек бол, бей-бечара сагырдын пешенесин сылаган тирек бол» – дейт, «арам менен алалды анык кылат», «акыл берип алдыңды жарык кылат», демек, сен Алла алдында кайрымдуу, ыймандуу, таза, такыба болууга милдеттүүсүң.

«Санаттар» – акындын адамдарды туура тарбия алууга үйрөткөн чыгармасы. Анда Туяк ырчы таразадай жаман жана жакшы жигиттерди салмактайт жана адамдын бакытка жетүүсү аракетке байланыштуу экендигин айтып, аракет түшүнүгүнө философ-этик катары ар тараптуу баа берет. Мына анын боло турган жигити:

Зирек өсөт акылы.
Парасаттуу жан болот,

Никелеп алган катыны.
 Жасадак кылат ар дайым
 Астындагы атыны.
 Жаркыраган ай сымал
 Бүркөбөйт кабак-кашыны.
 Элге-журтка көрсөтпөйт,
 Көзүнөн аккан жашыны.

Ал эми болбой турган жигиттин адептик базасы, туруш-турпаты буга карама-каршы.

Туяк акындын педагогикалык идеясында жигиттин эң башкы нерсеси, аны жеке бакытка, адам коомундагы үлгүлүү жүрүш-турушка алып баруучу нерсе бул – аракет. Аракетинң болбосо:

Чүнчүп бир күн өтөсүң.
 Эч нерсеге жетинбей,
 Муктаж болуп бүтөсүң.
 Киериңе кийим жок,
 Кат тааныган билим жок.
 Алыс менен жакында,
 Тууган кылып тутунган,
 Тамырың жок, түйүн жок.
 Өзүңдөн өзүң өчөсүң.
 Бары-жогуң билинбей,
 Оо дүйнөгө көчөсүң.

Акындын аракет дегени – бул эмгек, оокат-тиричиликке берилүү, бекерчиликтен, арамзалыктан качуу, белде күч барда күнү-түнү иштөө, демек, анын эмгекке чакырыгы жаштарды жана балдарды мээнеткеч болууга, өз үйү-жайын оңдоого, атагын элге жаюуга чакырыгы, аракет менен гана курсагы ашка тоёт, арыгына суу келет, бактары мөмөлөйт, болбосо иши алга жылбайт, таштары чачылып жатат, эгини жыйылбайт, келини да жыйымдуу болбойт, өзү ташыркап, аны ошол ташыркоодон эч ким тартып албай калат. Маалыматтарга караганда ырчы өзү да дыйканчылык менен шугурланчу экен. Ак көңүл, колу ачык, кайрымдуу жана калыс, эл-журтка каралашкан пенде катары жеке сапаттары да башкаларга жугумдуу, үлгүлүү болуптур.

Мына ушундай дидактикалык поэзиясы акынды гуманист тарбиячы, дин менен адамды тарбиялоого ишеними күчтүү инсан экендигин жана ырларын жыйындарда жайылтуучу трибун төкмө болгондугун көрсөтөт.

Айтуудан Туяк ырчыны болжолу 56 жашында, 1912-жылы кутумчулардын жамандоосунан, айрым маалыматтар боюнча Садыр миң башынын шыкактоосунан улам Валакыш деген жерде сыйыртмак салышып, анан атка сүйрөтүп өлтүрүшкөн экен, аны билип калган жакындары жасатын Кара-Кыштак деген жерге корумдашыптыр.

Канткен менен анын өмүрү сая кетпеди, адамдарга үлгү болор образдарды көрсөтүп, жакшылык-жамандык, адептүүлүк-адепсиздик тууралуу өз замандаштарына педагогикалык ойлорун ыр менен айтып өттү.

Дүйнө поэзиясынан

Уильям ШЕКСПИР

Сонет

*Мезгилит, мени бийлеп алганыңа
Мактанба пирамида салганыңа.
Эскирген эски бойдон кала берет,
Жаңылык – аңтарылган эски белек.*

*Анчалык узак этес биздин кылым,
Эскиге оңой бизди кызыктырыш.
Эскиден биздер билген кылым сырын
Жаңыртыш – биздер үчүн алга жылыш.*

*Тыйынча кереги жок архивиңдин,
Көрүнбөйт таңыркоонун көлөкөсү.
Эскирип, жаңырууну тартибиңдин
Баары калп, ал жылдардын келекеси.*

*Өлгүчө мен өзүңдү өзүм билет,
Өчөшсөм өзгөрүлбөй кала берет.*

Которгон **Акун АШЫРОВ**

Иоганн ГЁТЕ

Кыйкырык

*Мен токойго кирип кыздын артынан,
Дем кысылып аптыгам да, ынтыгам.
Кучактасам жаш сулууну жаркыган
«Байка, – деди, – азыр катуу кыйкырал».*

*Катуу сүйлөп, айттым ага бакылдап,
«Ким бут тоссо, билсин менден оңбосун!»
Кыз анда айтты секин тага жакындап:
«Кыйкырбагын, бирөө угуп койбосун».*

Которгон Сооронбай ЖУСУЕВ

Омар ХАЙЯМ

Рубаилерден

*Бул дүйнөдө биз жашайбыз аз гана,
Шарап ичип, кыз сүйбөсөк наздана
Күнөө болор. Акыр кетер болгон соң,
Баарын талдап, баш оорутпа башкага.*

* * *

*Ай, жадатты, сопу дечү немелер,
Эй, сатуучу, шарабыңды келе, бер!
Селдем менен жайнамазым карыз ал,
Мен эместин сопуларга теңелер.*

* * *

*Куран ырын окуп жүрөт көптөрү,
Кантип окуйт, түшүнүшпөйт өздөрү*

*Таңдан окуп, күндүз окуп, кеч окуп,
Миң кайталап жадаттырды сөздөрү*

* * *

*Устат теңир жасаганын карагын,
Айды уялтат сенин сулуу жаталың.
Башкалары жасанышса тайрамда,
Сен тайрамдын жаркытасың кабагың.*

* * *

*Эртеңди кой, бүгүнкүңө – канагат.
Эртеңки ойлор уктап турсаң таралат.
Эсиң болсо, бүгүнкүңдү жашап кал,
Эртеңкиге сенин жаның аманат.*

Которгон **Жалил САДЫКОВ**

БАСЕ

Үч саптар

(Хокку)

*Желп этип жетип жаздыкка,
Кулагыта шыбырап,
«Күз келип калды» – деди жел.*

* * *

*Жыпжылаңач бутакта
Жалгыз карга олтурат.
Түнөрөт күздүн иңири.*

* * *

*Солуду гүлдөр шылкыйып.
Төгүлдү жерге уруктар
Көз жашы окшоп алардын.*

* * *

*Ийилген тал уйкуда.
Бутакта булбул сезилет
Анын жаны сыяктуу.*

* * *

*Тоо үстүндө ай турат.
Туман-тоонун түбүндө
Булоолонот талаалар.*

Которгон **Сооронбой ЖУСУЕВ**

РУДАКИ

* * *

*Кылычыңды баш кесүү үчүн албагын,
«Кан төкпө» – дейт, эгер уксаң Алланы.*

*Жузуп өспөйт шарап үчүн бир гана,
Сен кылычты коргонууга кайрагын.*

*Бир өлүктү көрүп Бйса пайгамбар
Айткан сөзүн эсиңе тут ар дайым:*

*«Куткарбады каны сенден өлгөндүн,
Бирок өлөт, сен өлтүргөн жан дагы».*

*Демек, какпа, бөтөн үйдүн эшигин,
А досуңа кактырбай ач каалгаңы.*

Которгон **Шербет КЕЛДИБЕКОВА**

Роберт БЕРНС

* * *

*Өткүндөн таап канагат,
Женни кыз сулуу мөлтүрөк.
Калың буудай аралап,
Суу болуп келди шөлтүрөп.*

*Тишине тиши тийбеди,
Көрөгүсү келбей өңгөнү.
Калтырак аны бийледи,
Чыланып сууга көйнөгү.*

*Бирөөнү бирөө чакырып,
Калың буудай ичине.
Айкалышса жашынып,
Башканын анда иши не?*

*Буудайга кирип капкалың
Өбүшүп лаззат тапканын
Көрүшсө, ошол экөөнөн
Иши бар кандай башканын?*

Которгон Сооронбай ЖУСУЕВ

Александр ПУШКИН

Өрттөлгөн кат

*Кош, кайран кат! Жетти саатың акыркы
Жүрөк мыкчып эзлек болдуң акынды.
Сени өрттөөгө колум барбай калтырап,
Көпкө каттым болгон аты-затыңды.
Барлык бүткөн таалайымдай көрсөм да,
Өзүң айткан «өрттөн кой» деп, катымды.
Сен үчүн мен өрттөнсөм деп санадым,
Бирок кантөл, отко түштү барагың!*

Мына, мына, жалбырттадың аз-аздан...
 Мен да күйүп, түтүнүңдү карадым.
 Күйүп жаткан элесинди көргөндө
 Эске түштү сени жазган адамым.
 Жан куушурдуң... куушурулдуң өзүң да,
 Болду, иш бүттү... эти кайдан табамын!
 Күйүт салып, күйүп бүткөн кара күл
 Өмүр бою жүрөгүңдө каласың...

Которгон **Мидин АЛЫБАЕВ**

Фёдор ТЮТЧЕВ

* * *

Корго түшкөн чүпүрөктөй
 Түтөп, күйөр чагында,
 Сөздөр, саптар, өзөк өрттөй
 Күйүп барат жалынга.

Өмүр окшоп ал түтүңгө
 Тарап бара жатыры.
 Жан чыдагыс мындай күндө,
 Жалп деймин го, акыры.

О, Көк теңир, ошол жалын
 Эркин күйсө, ал сытак
 Өнөт эле шордуу жаным,
 Бир алоололой жаркырап.

Которгон **Жалил САДЫКОВ**

Тарас ШЕВЧЕНКО

* * *

Суктанбагын байларга
 Билбей туруп маңызын.

*Сүйүү этне, сый этне –
Сатып алат баарысын.*

*Мансаптууга суктанба,
Журт көтөрөт азабын.
Суктанбагын даңктууга –
Эл сыйлаарын билет ал
Өзүн эмес, атагын.*

*Эсте болсун бул анан:
Атак-даңкын далайдын
Көз жашынан жасаган.*

*Жаштар ойлоор түшүнбөй,
Бул турмушуң бейиш деп.
Карап көрсөң жакшылап,
Кубанычтан кейиш көп.*

*Сен эч кимге суктанба,
Муң-зар бардык жактарда.
Жер үстүндө бейиш жок,
Жок жана ал астанда.*

Которгон **Эсенгул ИБРАЕВ**

Назым ХИКМЕТ

Көгүлтүр көз дөө

*Ал өзү көгүлтүр көз бир дөө эле.
Чыканактай бир аялды сүйгөн эле.
Ал аял дайым эңсеп жүргөн эле
бакчасында бир түп шилби
гүлдөп турган чакан үйдү.*

*Дөө болсо дөөчөсүнөн сүйгөн эле,
алаксып зор иш менен жүргөн эле,
андыктан ага куруп бералбады
бакчасында бир түп шилби
гүлдөп турган чакан үйдү.*

Ал өзү көгүлтүр көз бир дөө эле.
 Чыканактай бир аялды сүйгөн эле.
 Ал аял дайым эңсей берер эле,
 Түндөсү түшүндө да көрөр эле
 бакчасында бир түп шилби
 гүлдөп турган чакан үйдү.

Дөөлөрдүн жолунда аял чарчады да,
 Көгүлтүр көздүүгө анан «кош!» деди да,
 Кодойгон дөөлөттүү бир эрге тийди
 бакчасында бир түп шилби
 гүлдөп турган үйгө кирди.

Көгүлтүр көз дөө эти билет жакшы:
 Түнөк кылбайт дөөлөрдүн тахабаты
 бакчасында бир түп шилби
 гүлдөп турган чакан үйдү.

Которгон **Салижан ЖИГИТОВ**

Габриела МИСТРАЛЬ, Нобель сыйлыгынын ээси

Бешик ырларынан

Ай караңгы үйсүз-жайсыз
 Деңизде түн желеси.
 Бешигинде сени термейл –
 Жалгыз-жарым этесмин.

Астан дагы үйсүз-жайсыз,
 Ашты Ай деңиз белесин.
 Мен колута алдым сени –
 Жалгыз-жарым этесмин.

Дүйнөдө эл көп үйсүз-жайсыз,
 Кайгы баскан денесин.

*Мен бооруна кысал сени –
Жалгыз-жарым этесмин.*

Которгон **Омор СУЛТАНОВ**

Генрих ГЕЙНЕ

* * *

*Сүйлөбөй өп, алаксытпа калмыңа,
Аялдардын ишенбейтин антына.
Сүйүү таттуу – кереги жок куру кеп,
Өбүшүүдөн эки жүрөк биригет.
Махабатка берилетин бүтүндөй,
А сөз эмне? Учуп кетет түтүндөй.*

Которгон **Анатай ӨМҮРКАНОВ**

Сергей ЕСЕНИН

Персия кайрыктарынан

*Саади төштөн өпчү – деп,
Сөзүң уктум сүйлөгөн.
Бир аз сабыр эт чүрөк,
Аган мен да үйрөнөт.*

*Айтылган дейт куранда
Жоодон ал деп кегинди.
Рязанда турганда
Уккут жок ал кебиңди.*

*Ырдайсың кээ күндөрү:
«Кыздан бетер көрктүү – деп,
Евфраттын гүлдөрү».
Антпейт менде көкүрөк.*

*Минтип ойлоп жатканым,
Ал гүлдөрдү мен үздүм.
Шаганэдей таппадым,
Арылтсам да жер үстүн.*

*А-бу деген жөрөлгөң
Жакпайт, аны кат ары.
Акын болуп төрөлгөм,
Өбөм акын катары.*

Которгон **Сүйүнбай ЭРАЛИЕВ**

Юрий КУЗНЕЦОВ

Мосси

*Булбулдун карга болмогу азап,
Сөзүбүз жалаң тахабат, атак.
Мурундан булайт чет элдик түтүн,
Ойлойлу достум, орустун ишин.
Колдордо бокал – койкойгон жалын!
Канакей атак, Кожинов Вадим?*

*Эзелки достор бүт ичип кеткен,
Этики достор кадырга жетпейт.
Дүйнөлүк түтүн бөлмөңө толгон,
Дубалда гитар илинүү бойдон.
Китептер туштан кыйкырат Рим:
– Мементо тори, Кожинов Вадим!*

*Өлүмбү, өлүм – аялың сенин
Башкага барбайт, башыңды жегир!
Айлана чынжыр – кас душман бүтүн,
Ойлойлу чексиз орустун ишин.
Экөөбүз барбыз – калганы түтүн.
Сен үчүн ичет, Кожинов Вадим!*

Которгон **Алым ТОКТОМУШЕВ**

*К 200-летию
Курманжан Датки*

КУРБАН-ДЖАН-ДАТХА, кара-киргизская царица Алая

**Иван Павлович
ЮВАЧЕВ**

Журналыбыз орустун революционер жазуучусу Иван Павлович Ювачевдин (1860–1940) «Алайдагы кара кыргыз каньшасы – Курманжан датка» аттуу тарыхый очеркин өзгөртпөй жарыялоону туура тапты. Очерк 1907-жылы «Исторический вестник» журналынын №12 санына басылган. Ал айрым окумуштууларга дайын болгону менен окурмандардын калың катмарына белгисиз экендигин эске алдык.

I

Путешествие в Туркестан. – Остановка в Ходженге. – Уличный рассказчик. – Еврейский Коканд. – Возвращение мусульманских паломников. – Святые места Ферганы. – Местные сказания о Соломоне. Енохе и Иове. – Странная природа в марте месяце. – Город Ош. – Скобелевская площадька.

В тот самый день, 1 февраля 1907 г., когда я, выехав из Оренбурга, вступил в Азию, умерла так называемая «царица Алая», Курбан-Джан-датха. Тогда я не имел о ней никакого понятия и сообщение в Ташкенте о ее смерти я пропустил мимо ушей.

Алай входил в программу моей поездки по Туркестану, но поинтересоваться судьбою старой киргизки тогда мне и в голову не приходило. Если есть в Туркестане царственная особа, которая может еще возбудить интерес всякого путешественника, то это, конечно, бухарский эмир. Я и повернул прежде всего в Бухару и уже оттуда, в конце февраля, стал продвигаться по

линии железной дороги на восток, к подножью величественного Памира, Посетив попутные города Катта-Курган, Самарканда Джизак, в Черняеве я нанял лошадей и поднялся до Ура-Тюбе, этого яблока раздора между враждовавшими двумя ханствами, Бухарским и Кокандским.

Поинтересовался и Ходжентом, куда я приехал в ночь на пятницу, 22 февраля. Правовверные еще не спали. Тесными группами вокруг сандалов – ящиков с горящими углями – они сидели на кошмах, пряча свои ноги и руки под общим ватным одеялом, и пили свой зеленый кок-чай или потягивали через воду табачный дым чилима. Вся эта картина, залитая фантастическим светом многочисленных фонарей, особенно врезалась в моей памяти. Нигде я, кажется, не наблюдал столько своеобразных восточных обычаев, как здесь, в Ходженте. Между прочим, мне случилось слышать уличного рассказчика-маддаха. С одной стороны базарной площади примыкал ряд чайхане, где на широких кроватях, покрытых кошмами, важно восседали сарты с большими белыми чалмами на головах и попивали из широких чашек без ручек горячий чай. Часть площади была застлана паласами. На них одиноко стоял уличный оратор и, энергично жестикулируя руками, горячо рассказывал или проповедовал что-то огромной аудитории. В стороне сидел его агент, молодой сарт, и апатично на каждую фразу проповедника выкрикивал: «да!.. так!.. верно!.. дальше!.. хорошо!..» Такие поощрительные восклицания, как я потом узнал, считаются в Туркестане необходимыми для публичных ораторов.

Через три дня здесь праздновался сеиль, «праздник весны», сопровождаемый музыкою, скачками, представлениями в приезжающих на этот случай из России цирках и балаганах. Но главная забава туркестанских туземцев – скачки с козлом, или «улак». Удальцы-джигиты верхами на отличных скакунах бросались к зарезанному черному козлу, и каждый из них старался захватить его, вырывая от других. Нужны особенная ловкость, сила и отчаянная отвага, чтобы доставить козла на указанное место. Победитель награждался халатом, а мясо козла раздавалось почетным гостям. В ханские времена давали наездникам живого козла, но русская администрация запретила это.

Ходжент особенно хранит древние обычаи. В следующем городе, в Коканде, бывшей столице ханства, русская половина и европейский характер ее жизни давит восточную. Здесь за коммерческой суетой не видно той патриархальной жизни, которую мы воображаем в стране халатников. Даже в роскошном дворце (урда) ханов, среди поэтических садов, устроены квартиры офицеров, прозаические склады, церковь. Все дворцовое место, окруженное стенами и бойницами, занято русскими солдатами. Коканд, как это часто слышишь в Туркестане, стал теперь еврейским городом. Торговля хлопком и шелком притянула сюда множество предприимчивых евреев. Проснулись и древние, собственно кокандские, евреи.

Раньше они здесь были в жалком положении. Ограничение гражданских прав простиралось и до внешнего их вида: они не имели права носить чалмы, пестрые халаты, цветные кушаки, ездить верхом на лошади и др. При русском правлении евреи получили здесь полную свободу, а с приходом из Бухары своих единоплеменников они быстро разбогатели и всю главную торговлю забрали в свои руки.

Из следующих городов – Чуст, Наманган, два Маргелана – наиболее характер азиатского города сохранил Старый Маргелан со своим огромным базаром.

Случилось так, что в одном поезде со мною находились мусульманские паломники, возвращавшиеся из Мекки. На каждой станции встречали их толпы правоверных. Лишь только остановится поезд, как вся эта масса народу бросается к вагонам и с криком приветствует своих земляков-паломников. Им не дают сойти на землю, подхватывают прямо из вагона на руки и несут до лошади или до арбы. По дороге каждый правоверный домогается прикоснуться хоть к краю одежды хаджи-паломника. Которые поближе, те целуют руки, халат, выражая им свое благоговение, как святым.

В придворной жизни у ханов, известно, как развиты были лесть и лицемерие; но здесь, казалось мне, это было искреннее почтение к счастливому мусульманину, побывавшему в Мекке и дышавшему там воздухом святынь.

Фергана тоже не может пожаловаться на скудость святых мест. Вам могут здесь рассказать про Еноха, Ноя, Иова, Давида, Соломона и других библейских лиц и указать в разных местах Ферганы, кто где молился, кто где погребен, как будто здесь-то и есть арена главных священных событий. Например, покажут здесь гору Соломона – Сулейман-таг. Это небольшая гора, обрывающаяся у самого города Оша. По туземному сказанию, царь Соломон, которого считают пророком, равновеликим Адаму, Ною и Аврааму, вел свое войско, а впереди его гнал пару волов с плугом. Когда он дошел до этой горы, то сказал: «хошь!» то есть «довольно». Отсюда будто бы и произошло название города. К Соломоновой горе стекаются правоверные не только с кишлаков Ферганы, но и со всего Туркестана, для поклонения святыне и излечения от недугов. Одни вкладывают свои головы во впадины на вершине холма, другие скатываются с него на спине, третьи омывают свои глаза каплями воды из пещеры, чтобы только получить исцеление от болезней.

Около Уч-Кургана находится могила Дауд-Мазара (Давидова могила), очень почитаемая окрестными киргизами.

В Калам-сарыке покажут место, куда ходил молиться Енох, а в Идриспей-гембар – его могилу, хотя еврейские предания говорят о взятии его на небо.

На горе Аюб-тау, где теперь устроена санитарная станция, благодаря целебным минеральным источникам, жил многострадальный Иов. Местное

предание говорит, что когда прошло время испытания Иова, Господь велел ему ударить о камень правой ногою, – и забил ключ горячей воды. Потом он ударил левою ногою, – вышла холодная вода. В горячей Иов выкупался, а холодной напился и совершенно выздоровел от ужасной проказы.

Приведенные здесь и многие другие сказания показывают, как правоверные из благоговения к священным преданиям желают перенести библейскую историю на свою почву.

В Новом Маргелане повидался с военным губернатором Ферганской области. От него снова слышу известие о смерти киргизской датхи – алайской царицы.

– Да чем же она так замечательна?

– Когда приедете в город Ош, повидайтесь с уездным начальником. Он созовет сыновей покойной датхи, и вы, так сказать, из первого источника узнаете о ней.

Вечером 15 марта из города Андижана, еще не приведшего себя в порядок после страшного землетрясения в 1902 году, я выехал на лошадях в город Ош (46 верст). Странное впечатление производит природа в это время года. Середина марта под сорокаградусной параллелью – ведь это весна! Солнце подымается до такой высоты, какая в С.-Петербурге бывает только в июне месяце; широта одна и та же с Тифлисом и с Константинополем. И что же мы видим здесь? Снегу, правда, давно нет; но и зелени не видно. На земле желтый выжженный покров. Деревья голые, даже почки не распустились. В воздухе не видно ни мух, ни пчел, ни какой-либо мошки. Мертвая страна! А солнце жарит в полдень во всю силу. Если бы не было этой желтой прошлогодней травы, не было этих стройных тополей, то такая мертвечина в голой пустыне была бы понятна. Но ведь кругом по аллеям стоят свидетели роскошной растительности, о которой в Фергане говорят с таким восторгом. Эта безжизненность под горячим солнцем жутко действует на нервы северного человека, привыкшего видеть цветы и зелень сейчас же из-под снега.

Дорога в Ош разнообразится холмами. Изредка встречаются кишлаки. Спереди и с боков подымаются покрытые снегом отроги небесных гор Тянь-Шаня. Вот целый горный кряж лег поперек дороги. Не объезжать ли его придется? Нет! Ямщик-киргиз сделал несколько поворотов между холмами, и я сразу очутился по ту сторону кряжа.

Наступили сумерки. Возшла полная красивая луна. Повяло прохладой. В кишлаках потухли огни. Горы как-то ближе придвинулись к дороге. Упоенный тишиною и свежим воздухом, я стал дремать в тарантасе. В Ош прибыл среди ночи и остановился в единственной гостинице на главной улице города. Номера сравнительно чистые.

Рано утром я уже гулял по городу. За собором расстилается большая площадь. Кругом казенные здания. Далее – военные. Вдоль горной реки

Ак-Буры тянется большой сад, но такой же немой и безжизненный в это время года, как и андижанские сады.

На быстрой Ак-Буре стоит деревянный мост с искусственными насыпями на берегах. Плотины и дамбы показывают, какая борьба здесь идет с рекою в большие разливы. Редкий год, чтобы «селевая» (от таяния снегов на горах) вода не снесла Акбуринского моста. Теперь надумали строить мост кессонный.

Меня направили на ту сторону каменистой реки, в обширный парк уездного начальника. Его поместительный дом расположен на горе среди красивой рощи деревьев. Место это, очень живописное и здоровое, принадлежало когда-то кокандским ханам. Отсюда открывается прелестный вид на всю долину верховьев реки Сыр-Дарьи. Прямо на север, на границе с Семиреченской областью, отроги Тянь-Шаня. Они заворачивают на восток к китайскому Кашгару. На юге величественный снежный Алайский хребет. На западе темнеет Араванская гора. За рекой растянулся город.

На лужайке около дома уездного начальника показалась зеленая травка. Кое-где мелькают в ней желтые, голубые и розовые цветочки.

Мы прошли по парку до «Скобелевской площадки» – расчищенного места над обрывом холма, где стояла палатка Михаила Дмитриевича, первого губернатора Ферганской области. Отсюда еще лучше вид на долину горной реки Ак-Буры. Бирюзовое небо почти со всех сторон подпирается ярко-снежными вершинами высоких хребтов. Воображаю себе, как красиво расцветет здешняя панорама, когда покажется зелень в долине и по склонам гор!

II

У капитана Аврова. – Махмуд-бек. – Курбан-Джан. – Кара-киргизы. – Мусульманская женщина. – Алим-бек. – Поход в Кашгар. – Смерть Алим-бека. – Курбан-Джан получает титул датхи. – Движение русских в Туркестан.

– Ну, а что вы мне скажете про Курбан-Джан-датху? – О ней вам лучше расскажет капитан Авров да сыновья самой датхи.

Пошли к капитану, изъездившему Ошский уезд вдоль и поперек много раз. Будучи страстным охотником, он забирался с киргизами на самые опасные места снежных гор, до сих пор еще богатых дикими козами и баранами. Все комнаты капитана украшены рогами, клыками и чучелами представителей местной фауны. Все эти киики, архары, илики и кабаны свидетельствуют о его знакомстве с горными высями Алая.

Вечером к нему были приглашены местные власти. Среди гостей мое внимание было сосредоточено на киргизе Махмуд-беке, сыне покойной Курбан-Джан-датхи. Он приехал из соседнего кишлака Мады (13 верст от Оша) вместе с переводчиком Джамшит-беком, учителем русско-туземной школы.

Махмуд-бек, плотный, здоровый мужчина, кажется еще толще от ватных халатов. На голове цветная вышитая тюбетейка. Вероятно, он не ожидал, что придется ему провести вечер у капитана в качестве почетного гостя, и одел верхний халат простой ситцевый. Сам он знает немного слов по-русски, а потому, при общем оживленном разговоре, он сидел неподвижно, безучастно, как мумия. На вопросы через переводчика (Джамшит – сын недавно умершего Кара-бека, родственника Махмуда) он быстро давал ответы громким бесстрастным голосом. Ему 59 лет, но на вид он гораздо моложе. Судьба самого Махмуд-бека тоже интересна. Вот он сейчас живет как простой кочевник-киргиз, но при прежних порядках, когда Алай был в слабой зависимости от Кокандского ханства, Махмуд-бек сам играл бы видную роль датхи, т. е. правителя всех кара-киргизов.

Прежде, чем рассказывать что-либо о жизни Махмуд-бека, передам сперва, что я узнал от него и от капитана Аврова о жизни его матери.

Курбан-Джан (жертвоприношение-душа) родилась в 1811 г. среди гульчинских кара-киргизов к востоку от Оша. Её отец, по имени Маматбай, был заурядным киргизом из рода Мунгыш и не выделялся от своих сородичей ни положением, ни особенным богатством. На восемнадцатом году Курбан-Джан биби Маматбаева, как звалась девицею, была выдана замуж за Кулы-Сад-Ярова, киргиза из рода Юваш.

Надо сказать несколько слов о кара-киргизах. Кроме того, что киргизы делятся на три орды – большую, среднюю и малую, – они еще разделяются на киргиз-кайсаков, или просто «казаков» и кара-киргизов. «Кзаки» гордятся, что среди них есть родовитая аристократия. Их ханы и беки составляют людей «белой кости», в отличие от простых смертных «черной кости». Кара-киргизы же не имели привилегированного сословия. За их демократизм, за то, что они не признавали разделения на белую и черную кость, «кзаки» прозвали их обидным словом кара, т. е. «черные», «чернь», и говорили, что они происходят от калмыков.

К истории первого замужества Курбан-Джан примешивают некоторые подробности, которые плохо вяжутся с нашим представлением вообще о мусульманской женщине. Курбан-Джан была просватана еще ребенком, как это в обычае в Азии у разных народов, но познакомилась она со своим женихом лишь в день свадьбы и осталась очень недовольна выбором своих родителей. Курбан-Джан считалась три года номинальной женой Ярова, оставаясь все это время в кибитке отца. Мы привыкли в мусульманской женщине видеть безгласную рабу мужа, в лице же молодой

девушки Курбан-Джан представляется самостоятельная личность; она не только не подчиняется своему мужу, но и домогается с ним развода. Все это понятно станет, если познакомимся поближе с бытом киргизской женщины. Обычно в Туркестане мусульманская женщина не пользуется правами. На нее смотрят, как на принадлежность, собственность мужа, приобретенную за деньги. Ее он прячет от постороннего глаза. Если она выходит на улицу, то лицо закрывает черною волосною сеткою (чимбат) и покрывает себя с головы до пят накидкою в виде халата (фаренджи). Длинные рукава сзади халата спущены до подола и прикреплены один к другому. Получается что-то ужасно безобразное, связанное, закутанное. Киргизка же, напротив, очень самостоятельна и дома и на улице. Она никогда не закрывает лица своего, даже в присутствии посторонних мужчин. Костюм ее очень похож на мужской: тот же пестрый халат на плечах, тот же белый тюрбан на голове, только он повязан несколько иначе, со спуском под подбородком. Киргизка – прекрасная наездница, отличная работница и разбитная женщина в кругу гостей. Случалось, что киргизки выступали и на общественную деятельность.

Во время разложения Кокандского ханства, от которого зависели кара-киргизы, выделяется среди них Алим-бек, назначенный ханом датхою, или правителем Алая. Алим-бегу понравилась умная, энергичная Курбан-Джан. Устроив развод ее с первым мужем, в 1832 г. он женился на ней. Курбан-Джан жила с ним 29 лет, до его насильственной смерти, и во все это время была ему энергичной помощницей. В 1845 г. среди гульчинских и алайских кара-киргизов произошли беспорядки. Кокандский мингбаши Мусульман-Кул отправился с отрядом войск в город Ош и захватил в плен много киргизов. Только благодаря находчивости и распорядительности Курбан-Джан, Алим-беку удалось спастись от тогдашнего временщика Кокандского ханства.

Кара-киргизы, вольные кочевники диких гор Алая, хорошо помнят свое прежнее независимое положение и, понятно, при первой же возможности спешат стряхнуть с себя вассальное подчинение кокандскому деспоту-хану. Когда в 1847 г. Ходжа-Турё, объявивший себя претендентом на кашгарский престол, собрал в Фергане толпу искателей приключений и легкой наживы и двинулся с ними за Гульчу, к нему присоединился и Алим-бек со своими киргизами. Кашгар был скоро отнят у китайцев, но Ходжа-Турё в нем не удержался и бежал. Ушли и киргизы с Алим-беком в свой родной Алай. За ними потянулись кашгарцы, боясь мести со стороны китайцев. При переходе через перевал Терек-Даван в январе месяце эмигранты были застигнуты холодной снежной бурей. Много детей и женщин замерзло, иные погибли от голода. Имущество было брошено или разграблено. Уцелевшие кашгарцы продавали своих дочерей в городе Оше за 2 рубля, чтобы купить пищи.

В истории ханства В. П. Наливкина упоминается, что Алим-бий (или Алим-бек) был андижанским хакимом, т. е. правителем андижанского вилайета. В это время с севера подвигались русские войска, захватывая один город за другим. Осенью 1860 г. Малля-хан отдал приказ своим сартам выступить в поход против русских. С ними отправился отряд кара-киргизов с Алим-беком во главе. Наступили зимние холода. Сарты мерзли и гибли от голода. Тогда Алим-бек ушел со своими киргизами в Андижан. На следующий год Малля-хан стал опять собираться на русских, и киргизы наотрез отказались от нового похода. Хан послал арестовать Алим-бека, но удалось только конфисковать его имущество. Сам же Алим-бек бежал в горы за Гульчу.

Алим-бек, по сказанию его сына, был убит во время дворцового заговора в Коканде в 1861 году. По другим сказаниям, он умер от отравы, поднесенной ему в 1863 году (Рассматривая литературу об алайских киргизах и в частности о Курбан-Джан-датхе, поражаешься разногласием свидетельств писателей. Кроме того, что мною приведено выше с проверкой по самым последним сведениям («Туркестанские Ведомости», 16 февраля 1907 г., «Голос Правды», 27 февр. 1907 г. и «Ферганские Обл. Ведомости», 9 июня 1907 г.), рассказывают, например, как первый муж Курбан-Джан был убит памиро-алайскими кочевниками во время сбора податей, и юная киргизка стала правительницею Алая, как она избрала другого мужа, но и второй муж был скоро убит в стычке с китайцами, оставив трех сыновей. Не стоит повторять всего того, что навязали на «царицу Алая». Очевидно, история Алим-бека и его жены требует более тщательного рассмотрения и проверки фактов на месте. Интересующиеся литературой о Курбан-Джан-датхе см. К. К. Казанского «Вблизи Памиров», Б. Л. Тагеева «Памирский поход», Ю. Д. Головкиной «На Памирах» и А. С. «По Туркестану».)

Пятидесятилетняя Курбан-Джан осталась вдовою. Опасаясь возмущения кара-киргизов, кокандские власти утаили от нее, что Алим-бек погиб насильственной смертью. Об этом горестном событии она узнала лишь некоторое время спустя.

Чтобы поддержать кокандского хана Худояра, бухарский эмир Саид-Музаффар-Эддин прошел со своим войском до Оша. Тут ему представилась Курбан-Джан. Эмир, узнав о ее влиянии на кара-киргизов, вопреки мусульманскому обычаю, дал ей почетное звание датхи, снабдив ее надлежащим ярлыком и одарив подарками. Пасынок ее, Джаркинбай, старший сын убитого Алим-бека, непосредственный наследник титула датхи, в угоду своей мачехе, отказался от него. Его назначили в 1864 г. ошским хакимом.

Между тем, русские войска упорно все подвигались вперед и вперед. Разные представители ислама, населяющие обширное ханство по всему течению Сыр-Дарьи, были двинуты навстречу генералу Черняеву, но

противостоять русскому оружию, несмотря на свою безумную храбрость, они не могли. В одной из стычек с русскими убит был и Джаркинбай.

Кокандскому Худояр-хану снова удалось овладеть престолом в это сумбурное для Туркестана время. Курбан-Джан поспешила явиться к нему в Коканд. Хан подтвердил ее права на звание датхи, а старшего сына ее, Абдулла-бека, назначил ошским хакимом вместо убитого Джаркинбая.

III

Завоевание Кокандского ханства. – Восстание кара-киргизов. – Укрепление Янги-Арыка. – Бегство Абдулла-бека. – Майор Ионов отыскивает Курбан-Джан. – Свидание Скобелева с датхой. – Окончание войны. – Датха и барон Вревский. – Занятие контрабандой. – Арест сыновей датхи. – Казнь Камчи-бека.

Кара-киргизы и все их соседи славили умную, энергичную Датху и охотно приезжали к ее юрте для разрешения спорных вопросов. Нужен был большой такт и умение править в это смутное время свободолюбивыми кочевниками, когда Кокандское ханство разваливалось. Русские взяли Ташкент, Ходжент и Ура-Тюбе. В самом Коканде постоянная смена ханов. Муллы, ишаны и дуваны яро проповедуют священную войну (газават) с неверными кяфирами. Поднялся бухарский эмир, но и он оказался бессильным против русских пушек, потеряв Джизак, Самарканд и Катта-Курган.

Наконец, в 1875 г. пало Кокандское ханство, и вся область Сыр-Дарьи перешла во власть русских. Последних претендентов на кокандский престол, Наср-Эддина и Пулат-бека, повесили; одного в Коканде, другого – в Маргелане. Захватили в плен и храброго предводителя кипчаков Автобачи; другой же командующий кочевниками, старший сын Курбан-Джан-датхи, Абдулла-бек, действовавший в интересах Пулат-бека, отступил к Алаю. Кара-киргизы крепко надеялись на свои скалистые горы, с снежными бурями на высоких перевалах. Пойдут ли туда русские, где едва пробирается и природный житель Алая и Памира?! На всякий случай алайские и гульчинские киргизы откочевали со своими юртами-кибитками в горы, а сама Курбан-Джан уехала в Кок-су, на границу с Кашгаром.

Ее сыновья-батыри решились отстаивать свой родной Алай от вторжения русских. Они собрали кочевников и заняли все главные перевалы и горные ущелья.

Весною 1876 г. появляется в Оше М. Д. Скобелев, тогда еще только восходящая звезда русской армии. Киргизы сосредоточились около урочища

Янги-арыка и укрылись в неприступной позиции. К тому же, их охраняла большая вода в горной реке. 25 апреля они оказали отряду Скобелева серьезное сопротивление, несмотря на то, что северные богатыри знали, как брать «орлиные гнезда».

Предводитель киргизов, старший сын Датхи, отважный Абдулла-бек считал себя недоступным в горном ущелье. Еще и теперь можно видеть полуразрушенное укрепление, эти массивные каменные завалы, устроенные с оборонительными целями. Но и у кара-киргизов нашелся свой Эфиалт – Иман-Кул, который указал русским обходный путь. Скобелев распорядился послать справа от киргизского укрепления отряд майора Ионова.

Окруженные кочевники бросили укрепление и устремились к Заалайскому хребту, растеряв по дороге свои стада. Абдулла-бек направился к перевалу Кизыл-арт и скрылся в горах Памира. За ним погнался было князь Витгенштейн, но сам чуть не погиб около озера Кара-Куль.

Зная влияние датхи на кара-киргизов, Скобелев поручил майору Ионову разыскать Курбан-Джан и вступить с нею в переговоры. После разных приключений Ионов нашел ее в юрте ее брата Исмадиарбая. Датха попросила его дать ей возможность лично переговорить с самим генералом Скобелевым, но соглашалась ехать к нему только при условии, что ее не арестуют и не подвергнут каким-либо унижениям. Ионов гарантировал ей полную безопасность, закрепив свое обещание честным словом. Датха поверила и в сопровождении большой свиты из киргизов отправилась к ставке «главного генерала русского царя».

Все описания встречи Скобелева с датхою единогласно свидетельствуют о его любезном приеме «алайской царицы», как прозвали Курбан-Джан русские офицеры. Она пришла к генералу в сопровождении сына Камчи-бека и внука Мирза-Паяса. Скобелев через переводчика выразил свое удовольствие ее видеть, отметил ее огромное влияние на киргизов Алая и просил ее убедить их склониться на требования России. Похвалив храбрость ее сыновей, он обещал им полную безопасность, если они вернутся в Алай к мирной деятельности.

Правительнице побежденных киргизов ничего не оставалось, как согласиться на все предложения русских.

Соблюдая восточные обычаи, Скобелев угостил датху достарханом (поднос с горою разных сладостей) и собственноручно одел на нее парчовый халат.

Война кара-киргизов за свою независимость с этого момента кончилась. Датха поняла бесполезность дальнейшего кровопролития и разослала возвращенных ей пленных киргизов по всему Алаю с приказанием, чтобы храбрые батыри, взявшиеся за оружие, совершенно спокойно возвращались в свои аулы. Она также упрашивала своих сыновей вер-

нуться на родину к мирной кочевой жизни. Три сына, Махмуд, Хасан и Батырь, послушались своей матери и вернулись в Ошский уезд, где их приехавший к тому времени начальник края, генерал Кауфман, назначил волостными управителями. Наследственный же правитель Алая, старший сын Алим-бека, Абдулла-бек, не захотел подчиниться неверным кяфирам и снизойти до роли волостного старшины, чтобы собирать кибиточный сбор для русской казны. Он из Памира пробрался в Афганистан, а оттуда в том же году предпринял паломничество в Мекку, но по дороге умер. По киргизскому обычаю, тело умершего Абдулла-бека перевезли на Алай и с почетом похоронили в Гульче, рядом с его сородичами.

Первым ошским уездным начальником, или хакимом, был назначен майор Ионов. С ним часто виделась Курбан-Джан-датха, и у них вскоре установились дружеские отношения, которые не прерывались до ее смерти.

У Махмуд-бека до сих пор хранится целая пачка писем, адресованных Курбан-Джан-датхе от разных начальствующих лиц в России. Больше же всего было писем от ее друга, военного губернатора Ионова, из которых можно судить, что датха обменивалась с ним не один раз подарками и фотографиями.

Все без исключения представители русской власти в Туркестане старались оказать, каждый по-своему, свое внимание «царице Алая», которую в своих письмах или в беседах они по-прежнему величали датхой. Так, в 1892 г. она представлялась генерал-губернатору барону Вревскому в укреплении Гульче. Восьмидесятилетняя старуха приехала верхом на лошади для свидания с ним из своей летовки, отстоящей верст за восемьдесят. Одетая в парчовую шубейку с меховой оторочкой, она неловко сидела на непривычном для нее стуле в гостях у генерала и постоянно утирала рукавом слезящиеся глаза. Барон по обычаю также подарил ей парчовый халат. Со своей стороны датха каждый раз предлагала генералам в подарок желтоватую лошадь. Все они очень благодарили ее за внимание, но вежливо отказывались от подарка.

В своих длинных красивых речах Курбан-Джан выказывала большой ум и дипломатические способности. Несмотря на старость, глаза ее сохраняли еще живые огоньки, а в чертах лица проглядывала выделяющая ее от других киргизок особенная миловидность.

В следующих, 1893–1895 годах престарелой датхе пришлось выдержать жестокое испытание.

Горные орлы-киргизы Алая с давних времен жили хищничеством. Забравшись на «небесные горы» (Алай – отроги Тянь-Шаня) под «крышу неба» (Памир), они зорко следили за добычей в окрестных горах. С востока от них китайский Кашгар, с запада бухарский Дарваз и Каратеген, с севера расстилается плодородная Ферганская долина. Есть где пожи-

виться барантою! Но с приходом русских волей-неволей пришлось им сдерживать себя. Отряды солдат и казаков строго оберегали караванные пути. Тогда удалство киргизских батырей вылилось в другую форму – в занятие контрабандой.

Пылкий Камчи-бек, один из сыновей Датхи, сосредоточил в своих руках всю перевозку контрабандных товаров через границу Кашгара. Давно его подозревала в этом русская администрация, но изловить увертливого киргиза не удавалось. Однажды пропал таможенный объездчик с двумя стражниками. Потом следствие выяснило, что они встретились с партией киргизов-контрабандистов, которые не успели скрыться от них. Чтобы избавиться от ареста и суда, киргизы убили объездчиков и сожгли их трупы. Кроме удалого, горячего Камчи-бека и молодого внука датхи, совсем мальчика, Арслан-бека, как начальников шайки контрабандистов, арестовали еще за укрывательство Махмуд-бека, правителя гульчинской волостью, и Мирза-Паяса, его племянника. Всего арестовано было по этому делу 21 человек.

Престарелая мать беков, Курбан-Джан-датха, сама поехала в Новый Маргелан хлопотать за них пред военным губернатором Повало-Швыйковским. Ее допустили только в областную тюрьму на свидание со своими сыновьями и внуками, но не вняли ее униженным слезным мольбам. Суд состоялся над киргизами, и двое из них – Камчи-бек и Палван, были приговорены к смертной казни, а Махмуд-бек, Мирза-Паяс и Арслан-бек – в ссылку в Сибирь на каторжные работы.

Киргизы, еще так недавно подчинившиеся России, не могли допустить, чтобы русские сурово расплатились с их любимыми батырями-беками за убийство объездчиков. Они решили вернуть себе лихих джигитов силой. Но прежде, чем напасть на тюрьму и освободить детей уважаемой Курбан-Джан-датхи, киргизы проникли к заключенным бекам – сговориться о времени и образе действия. Осторожный Махмуд-бек едва мог отговорить их от этого рискованного предприятия.

2 марта 1895 г. приговоренных киргизов повесили на площади туземной части города Оша. Состояние несчастной матери-старухи было ужасно. Она удалилась на летовку в небольшой аул Алая и там оплакивала горькую судьбу своих детей.

Сосланный Махмуд-бек и его товарищи провели в дороге два года. Они заболели и потому задержались в Иркутске. Между тем влиятельные друзья датхи и главным образом генерал Ионов неустанно хлопотали за сосланных детей ее. И не без успеха: в 1897 г. Махмуд-бек вместе с Мирзой-Паясом и Арслан-беком были возвращены из Сибири на Алай, в свои родные аулы.

Жестокою расправу с кара-киргизами некоторые представители администрации оправдывают избитым мнением, что азиаты признают только грубую силу; а потому, для поддержания престижа власти на Алае,

необходимо было произвести сильное впечатление на киргизов строгой карой преступников. Другие же объясняли тем, что дети датхи, опираясь на покровительство высших русских властей, очень зазнались, делали в своих волостях, что хотели, налагали непомерные подати и безнаказанно грабили народ. Нужно было побить немного спеси с беков и указать им надлежащее место. Как бы то ни было, но с тех пор прошло десять лет, и ни один из них не получил еще прежней должности волостного управителя.

Здесь кстати помянуть о судьбе других сыновей датхи. Второй ее сын, Батырь-бек, после безуспешного сопротивления киргизов Скобелеву, бежал в Кашгар, где и находился до 1877 года. Потом, по просьбе матери, вернулся в Ошский уезд и получил должность волостного управителя. Он умер в 1895 г.

Четвертый сын датхи, Хасан-бек, также скрывался до 1877 г. в Афганистане, вместе со старшим братом Абдулла-беком. Потом его тоже назначили волостным управителем в Ошском уезде. В настоящее время Хасан-бек состоит мутевалием медресе Алим-бекова, то есть, управляющим доходами с имущества (вакуфа), завещанного его отцом для духовного училища. Хасан женат на дочери Худай-кулы (Бель-бакчи-хан), который когда-то занимал ханский престол (14 дней), а теперь торгует красным товаром на ошском базаре.

IV

Волнения кара-киргизов. – Дукчи-шиан. – Его проповедь и чудеса. – Последователи-мюриды. – Авантюрист Абдул-Джалид. – Андижанская резня. – Возмездие. – Свидание Духовского с датхой. – Смерть Курбан-Джан. – Похороны. – Прощание с Махмуд-беком. – Отъезд.

Кто-то заметил, что народы, живущие в горных странах, подверженных частым землетрясениям, сами находятся в постоянной тревоге. Указывают, например, на Дагестан, где народ и земля ежегодно проявляют себя более или менее сильными волнениями. Ошский уезд тоже не отстает от этого правила. Землетрясения в этом крае очень часты. Еще так недавно соседний город Андижан (46 верст) покрылся развалинами разрушенных зданий. Народы этого края тоже беспокойны. Надо принять во внимание, что Алай лежит между прежним Кокандским ханством и китайским Кашгаром. Та и другая страна были полны политических смут и междоусобных войн. Беспокойные авантюристы, недовольные беглецы-начальники из Коканда или Кашгара, преследуемые преступники и вообще разные отбросы соседних стран постоянно укрывались в горах Алая. Понятно, что при таких условиях киргизы поневоле будут вовлечены в борьбу окружающих

народов. Это мы и видим на самом деле. Чтобы избавиться от китайского владычества в Кашгаре, не один раз объявлялся там мусульманами газават, то есть священная война с неверными (напр., в 1862 г.). В ней всегда принимали участие и кара-киргизы. С владычеством русских Ошский уезд как будто немного успокоился, но время от времени он все-таки давал себя знать разными беспорядками. Так, в 1885 г. здесь образовалось несколько шаек, которые вошли в связь с афганским эмиром и провозгласили своего предводителя, Дервиш-хан-Тюря, кокандским ханом. В 1891 г. беспорядки повторились, хотя в меньшей степени. В урочище Ходжа-Калян появился Имам-Магди, выходец из Каратегена, к которому стали стекаться тысячи киргизов. Благодаря указаниям четвертого сына Курбан-Джан-датхи, Хасан-бека, и распорядительности уездного начальника Ионова, виновник волнения был задержан и сослан в каторжные работы. В 1898 г. подготовлено было новое большое восстание и объявлен газават против русских. Мне придется остановиться на этом восстании несколько дольше, ввиду ложного ходячего мнения, что военная администрация Туркестана, боясь потерять насиженные места, с предполагаемым переходом края в распоряжение министерства внутренних дел, будто бы умышленно вызвала андижанскую резню, чтобы показать необходимость еще здесь военной власти. На самом же деле объявление газавата можно объяснить только религиозным фанатизмом населения страны.

Мусульманские духовные лица, если они хотят остаться верными учению Корана, должны проповедовать непрестанную войну с кяфирами. Если не победить, то умереть в борьбе с неверными считается высоким религиозным подвигом, за который в загробной жизни мусульманин награждается всякими райскими благами. Как легко, следовательно, на этой почве разным имамам и муллам, ишанам и дуванам проповедовать священную войну!

К югу от Андижана, в кишлаке Минь-Тюбе появился новый проповедник из таджиков. Звали его Магомет-Али-Халифа, или просто – Дукчи-ишан. Сорокалетний проповедник, хотя неграмотный, знал Коран наизусть. Своими страстными речами он умел собирать около себя толпы слушателей, жадно внимавших учению «святого». Ишан привлекал к себе народ еще обильными угощениями и ложными чудесами. В его доме постоянно кипел гигантских размеров самовар для чая с тремя кранами. Всегда был готов плов из баранины, приготовленный будто бы чудесным образом без огня. Впоследствии нашли в стенах дома заделанные трубы для нагревания котлов. Простодушный народ верил чудотворцу и нес ему обильные подарки. Ишан принимал все, начиная от кусков холста и кончая верблюдами. Взамен подарков он раздавал своим посетителям собственноручно выточенные веретена, придавая им особое символическое значение. За это и прозвали его Дукчи, что значит «веретено».

Мюриды – последователи ишана – всячески поддерживали его славу, рассказывали народу о его предсказаниях и чудесах и вообще обманывали простодушных мусульман. Объясняют теперь, что мюриды носили названия приносимых подарков. Не успеет еще приходящий в сопровождении мюрида, носившего название его подарка, войти к шпану, как тот уже благодарит гостя за подарок, называя его как бы по дару прозорливости. Кроме того, по переговорным трубкам, скрытым в стенах дома, ему общали со стороны все нужные сведения о приходящем лице.

Благодаря щедрым приношениям и многочисленным помощникам, Дукчи-ишан вел образцовое хозяйство и ежедневно кормил множество народу. Киргизки благоговели пред ним. Они приводили к нему своих дочерей-невест, чтобы он освятил их перед выходом замуж. За таких невест родители брали большой калым.

Необходимо заметить, что некоторые туркестанцы расположены видеть в минь-тюбинском ишане искренно увлекающегося, глубоко верующего человека. Все вышеупомянутые проделки совершались не столько им, сколько окружающей его кликой, во главе которой стоял известный интриган при ханском дворе в Коканде, мулла Зияутдин Магзум, занимавший там должность письмоводителя, или мирзы. Ему главным образом приписывают дальнейшее развитие заговора.

Вдруг приезжает из Турции какой-то неизвестный авантюрист Абдул-Джалил. Он визирует свой паспорт в Маргелане и Оше и едет к Дукчи-ишану в качестве посланника с письмом от турецкого султана. Абдул-Джалил, передав ишану халат от владыки правоверных, зеленое знамя и волос пророка Магомета, убеждал его объявить газават. Дукчи долго сомневался в подлинности грамоты от султана и скромно замечал: «как это я, ничтожный человек, мог быть известен султану?» Только со вторым приездом Абдул-Джалила он, наконец, поддался обману и стал проповедовать войну с неверными. Восстание было рассчитано на легкомыслие фанатичного народа. Вместо оружия были розданы чудесные веретена, которые должны были превратить неприятельские пули и ядра в воду.

О готовящемся газавате знал чуть ли не весь мусульманский Туркестан. В Самарканде, в ночь с 17 на 18 мая, правоверные собрались в мечеть молиться за успех дела. В Ташкенте на базаре разные мусульманские мутьеки открыто разжигали ненависть к неверным. Да и вообще во всем крае заметна была перемена отношений мусульман к своим завоевателям. Предупреждали и представителей русской администрации. Но наши властители, хорошо помня, как легко они разбивали небольшими отрядами громадные толпы халатников, были совершенно спокойны и не предпринимали никаких мер к предупреждению восстания.

В ночь на 18 мая 1898 года фанатизированная толпа правоверных, среди которых особенно выделялись своим возбуждением местные тюрки,

под предводительством сельского старшины Мулла-Касыма, двинулась из Минь-Тюбе в гор. Андижан. С ними был и Дукчи-ишан. Один из мюридов, одетый во все белое, то есть обрекший себя на смерть, ехал верхом на лошади впереди, с раскрытым Кораном и с зеленым знаменем в руках, окропленным кровью первого убитого русского.

Между тем в Андижане, ничего не подозревая, среди ночи разбудили молодых солдат и отправили их на стрельбище с холостыми патронами. В двух бараках остались старые солдаты и крепко спали. Только в соседнем офицерском бараке бодрствовал дежурный офицер и читал книгу. Вдруг он слышит на рассвете страшный шум, крики, топот лошадей. Это фанатизированная толпа мусульман стремительно ринулась на один из солдатских бараков и стала колоть и рубить спящих кяфиров. Некоторые горячие джигиты ворвались на лошадях в самый барак, другие кололи снаружи чрез плетенку. Шум и крики разбудили солдат соседнего барака. Они схватили ружья и быстро выскочили на площадь, но... патронов с ними не было. В это время выбежал из барака неспавший офицер с револьвером в руке. В полутьме по белому костюму мусульмане приняли его за мюрида и дали ему возможность пробраться к солдатам, которые сбились в одну небольшую кучку и оцетинились штыками. С другой стороны выскакивает фельдфебель и докладывает офицеру, что у него есть ящик с караульными патронами.

– Давай скорей!

В одну минуту разбили прикладами ящик, патроны разобрали и дали залп по толпе мусульман. Все сборище ишана моментально обратилось в бегство, кроме небольшой кучки фанатиков. Главное, что обескуражило мусульман, это бездействие чудесных вещей, розданных ишаном. Мюриды уверяли, что лишь стоит данным им веретенком только прикоснуться к неверному, как тот упадет мертвым. А если неверные будут стрелять, то из их ружей полетят не пули, а польется вода.

– А что, если бы сарты по дороге на нас напали, – соображали потом молодые солдаты, ходившие на стрельбу в полночь, – а мы бы их хватили холостыми патронами? Тогда бы они были вполне уверены, что ишан заговорил наши ружья. И досталось бы нам! Всех могли легко перерезать.

Киргизы Наукатской волости тоже приняли участие в общем восстании. Омар-бек датха мулла Алимов, бывший их управитель во времена ханов, собрал своих киргизов на возвышенностях Атамерека, чтобы оттуда внезапно напасть на город Ош. Место сборища царило над окрестной страной. Отсюда зоркие глаза киргиза могли отлично наблюдать, что делается в Минь-Тюбе и в Оше. Конечно, и сыновья Курбан-Джан-датхи знали о восстании и, может быть, получили какое-либо назначение. Но в самую последнюю минуту осторожный их родственник, Кара-бек, дал знать уездному начальнику в Оше о готовящемся нападении мусульман.

Ошский уездный начальник, 17 мая, с небольшою свитою тотчас же поскакал на Атамерек, не зная размеров задуманного восстания. Киргизы не могли допустить, чтобы начальник так легко сам отдавался в их руки и предположили, что за ним скачет сотня казаков. Этот слух быстро распространился среди восставших киргизов, и они скоро рассеялись. Уездный начальник в тот же день дал знать губернатору телеграммой в Маргелан о готовящемся восстании; но, как говорят, телеграмма была прочитана только на другой день утром, когда андижанская резня уже совершилась.

Восстание было быстро подавлено. Дукчи-ишана казнили. Абдул-Джалил бесследно скрылся, а мулла Зияутдин убежал в Кашгар.

Расплата была строгая. За 22 человека, зарезанных мусульманами в Андижане, русский военный суд приговорил к повешению 22 туземца, принимавших участие в миньтюбинском походе. Предводители киргизов – Омар-бек датха мулла Алимов и Саттыбай Ракибиев, бывший пансат при хане, – были захвачены в Оше и сосланы в каторжные работы, где Омар-бек вскоре и умер. Миньтюбинскому предводителю Мулле-Касыму удалось убежать, но и он чрез два года был задержан. По восточному обычаю кишлак Минь-Тюбе совершенно разрушили, срыли и вычеркнули из списка селений. Богатые выселились в другие места, а бедную гольтьбу, которая за неимением собственности служила в наемниках у богачей, поселили по соседству, дав каждому по одной десятине орошаемой земли. Гольтьба была рада дарованному наделу и назвала свой новый кишлак Мархамат, что значит милость. Место бывшего кишлака Минь-Тюбе отдали русским переселенцам, которые и образовали здесь так называемое «Русское Село» в 200 дворов.

На этот раз детей датхи миновала гроза, а Кара-бека, предупредившего ошское начальство, наградили золотою медалью, почетным халатом и пенсией. Кара-бек недавно умер. Но киргизы и после его смерти не могут простить ему измены их «священной войне». Когда были первые выборы в волостные управители, и сын Кара-бека выставил свою кандидатуру, все алайское киргизское население ее отвергло.

Дукчи-ишан признался перед смертью, что он всегда ясно сознавал превосходство силы русских и не верил в успех восстания. Тем не менее он не мог ничего другого придумать, как объявление газавата. Правда, с завоеванием Туркестана русскими стало тише и спокойнее в стране, сарты быстро богатеют, не приходится теперь дрожать за свою жизнь, за жену, детей или за имущество, как это было при ханах; но, с другой стороны, русские, с новыми порядками, вносят в их жизнь столько нечестивого, столько развращающего душу человека, что правоверные становятся неузнаваемыми. Пьянство, разврат, обман, воровство и другие пороки овладели мусульманами. Лучше теперь умереть в священной войне и войти в Ал-Джаннат (рай), чем изменить священному Корану и погибнуть вместе с неверными.

После восстания новый генерал-губернатор С. М. Духовской совершил поездку в Ошский уезд и виделся с Курбан-Джан-датхою. Поддерживаемая под руки сыном и внуком, престарелая киргизка явилась в халате из темно-голубой китайской канфы, с белым тюрбаном на голове. На вопрос генерала – не надо ли ей чего-нибудь, она ответила:

– Нет, слава Богу, мне ничего не надо. Я на старости лет молюсь за благоденствие государя. Благодарю за милости, оказанные моим детям.

– А много ли у вас всего потомства?

– Не знаю. Помню, что пять сыновей, да приемыш, да вот внуки, а сколько у них – не знаю... Много! – добавила она, махнув рукою.

На самом деле ее потомков исчисляют в 183 человека, из них живых до сего дня 98 (два сына, две дочери, 31 внук, 57 правнуков и 6 праправнуков), а умерших – 85.

Упоминание Курбан-Джан-датхи о своих молитвах за русского государя не есть с ее стороны простой акт вежливости. Генерал-губернатор Иванов, чрез ее сына Махмуд-бека, 9 мая 1901 года получил письмо, в котором она извещает, что на мазаре мусульманского святого Хазрет-Асфи-Ибни-Эль-Баркия, при участии всех пришедших к святому на поклонение, она молилась за государя.

Ныне царствующий государь император также не оставлял ее своим высоким вниманием. Один раз он пожаловал Курбан-Джан-датху дорогим перстнем с драгоценным камнем, в другой же раз подарил ей золотые часы, осыпанные брильянтами. Почтенная старушка пережила восемь генерал-губернаторов. Каждый из них, который постарался повидать ее в Ошском уезде, оставил ей какой-либо подарок на память.

Все сказанное здесь, конечно, не дает полной картины жизни Курбан-Джан-датхи. Это, так сказать, только точки соприкосновения ее с русской администрацией. Ее дети мало говорят о ее будничной обыкновенной жизни среди киргизов, как она кочевала, подымаясь летом все выше и выше в Алайские горы, а зимой спускаясь в долины, как она работала, как управляла киргизами. Известно только, что датха никогда не увлекалась городской жизнью, и зиму и лето она проводила в войлочной юрте, кочуя по склонам Алайских гор. До последних дней своей жизни она все свои далекие передвижения делала всегда верхом на лошади.

Зимой текущего года, 1 февраля, Курбан-Джан-датха, окруженная многочисленными родственниками, тихо скончалась на девяносто шестом году жизни в селении Мады.

Махмуд-бек, старший наследник датхи, сейчас же дал знать в Гульчу своему другу капитану Аврову о смерти матери. Капитан не замедлил явиться к юрте покойной «царицы Алая». С его слов мне известна картина похорон датхи.

Покойницу положили не на полу, как это обыкновенно делают киргизы, а на столе и закрыли ее парчовым покрывалом. Рядом с нею лежали подарки государя и разных начальствующих лиц. Перед входом в юрту стояли в два ряда многочисленные внуки и правнуки покойной датхи. Каждого прибывшего встречает один из сыновей, а все родственники усопшей начинают причитывать с громким плачем. Плач раздавался и в самой юрте, наполненной женщинами ближайших родов. Капитан застал собравшихся около тысячи человек, но киргизы все еще подъезжали из окрестных аулов.

Покойницу из юрты вынесли в сад на площадку. В это время вывели верблюда с подарками для имама, который тут же совершил краткое моление. Затем носилки с покойницею поставили на арбу. Около нее поместился младший ее сын, Хасан-бек, а старший, Махмуд-бек, следовал за нею верхом на лошади в сопровождении большой свиты родных и знакомых. Похоронная процессия медленно направилась к городу Ошу, где на главном кладбище Сары-Мазар приготовлена была могила для датхи, рядом с местом погребения казненного ее сына, любимого ей Камчи-бека. Мады отстоят от Оша на тринадцать верст. С каждым шагом процессия увеличивалась прибывавшими со всех сторон почетными туземцами. Все верхом на лошадях. Впереди арбы ехали внуки и громко причитали.

– Ты была зеркалом нашим! – выделяется голос одного из плачущих родственников.

Тут же ехал мулла и нараспев читал стихи из Корана, относящиеся к погребению.

При входе на кладбище арба остановилась. Носилки с покойной подхватили на руки. Впереди шел один из сыновей и разбрасывал серебряные монеты. Махмуд-бек сам влез в приготовленное место погребения и внимательно осматрел его. После нового краткого моления покойницу опустили в могилу. Все присутствовавшие бросили по горсти земли, как это делаем и мы в России. Но почетным лицам разносили землю в поле халата. Они брали ее в руки и снова бросали в халат. Затем всю эту землю сразу высыпали в могилу.

По окончании обряда погребения все разъехались. Но еще долго потом приезжали киргизы из дальних аулов в Мады выразить свое соболезнование детям усопшей.

В ноябре 1907 г. назначены торжественные поминки датхи, и опять соберутся в Мады киргизы соседних волостей. Вероятно, среди них найдется свой киргизский бард-импровизатор, который, по обычаю страны, нарисует в своих песнях ряд картин из частной и общественной жизни Курбан-Джан-датхи.

В тот памятный вечер, когда я слушал рассказы Махмуд-бека Алимбека Датхаева, как теперь его величают, меня сильно потянуло в горы Алая посмотреть на дикую природу, на страшные ущелья со стремительными

потоками в них, мне захотелось пожить в юрте среди вольных кочевников, которые так гордятся своим образом жизни. Охота и скотоводство – вот главные занятия киргиза в мирное время.

Узнав о моем желании, Махмуд-бек горячо стал упрашивать меня съездить с ним на охоту в горы.

– Но сейчас еще рано: много снега. Лучше всего в мае месяце.

До мая я не мог ждать. Поблагодарив его за любезное предложение, я подарил ему на прощание компас-брелок. Махмуд-бек с видимым удовольствием принял мой подарок, но он не был для него новинкою. Оказывается, он всегда носит с собою маленький компасик для ориентировки во время охоты в запутанных горных узлах, особенно ночью. Иногда он им пользуется в туманную погоду для определения стороны, в которую правоверный мусульманин должен обращаться во время молитвы.

Утром на рассвете я выехал из Оша в Андижан. Проезжая мимо туземного кладбища, я увидел двух женщин, усердно молящихся около высокого мазара, то есть могильного памятника, сложенного из кирпичей. Далее встретил вереницу паломников, поднимающихся на вершину Соломоновой горы, чтобы совершить благочестивый «саваб». Еще далее услышал певучий голос азанчи с помоста на вершине дерева, призывающий правоверных на молитву, на утренний намаз баумдат. Чем не библейская страна?! Пожалуй, – как сказал почитаемый мусульманами наш Великий Пророк, – и в Израиле не найдешь такой веры.

Текст воспроизведен по изданию: Курбан-Джан-Датха, кара-киргизская царица Алая // Исторический вестник. № 12, 1907

Проза

БЕСПОЛЕЗНЫЕ ИСКОПАЕМЫЕ

– Человечеству дан шанс, – сказал Артем Каратута и пристально, словно бы в прицел автоматической винтовки М-1ЛЗ, взглянул на Рувима Веселовского из-под рыжих с проседью бровей. – Если мы все друг друга не передавим и не передошим, то к концу спектакля под названием «Жизнь на Земле» все же успеем надеть галоши и убраться отсюда куда-нибудь в созвездие Гончих Псов.

Уставившись на высокую, украшенную ху-дожественно заколоченными гвоздиками луку своего горного седла, Рувим внимательно выслушал обещание Артема. Они ехали рядышком по каменистой натопанной тропе – не то чтобы старики стариками, но люди пожилые, ближе к семидесяти, чем к шестидесяти; вот и судите сами. Их кованые стремена, встречаясь, позвякивали, лошадки под ними спокойно шли, наставив уши торчком. После ухода большевиков волки, обильно здесь расплодившиеся на свободе, держались поближе к овечьим урочищам, за лесистым хребтом, в стороне от этой голой долины.

– Ты думаешь? – спросил Рувим. – Может, пронесет?

– Нет, – отвел надежду Артем Каратута. – Конец на всех один.

– И когда? – разведал Рувим.

МАРКИШ Давид – 1938-жылы Москва шаарында төрөлгөн, атактуу акын Пелец Маркишитин уулу.

1957-жылы Горький атындагы Адабий институтка өтүп, бүтүргөн. Алгачкы чыгармалары 1958-жылы жарык көргөн.

1972-жылы Израилге кочуп кеткен.

Орус тилинде жазат. Израилдин жети сыйлыгынын, Британиянын китеп лигасынын, Украинанын эл аралык адабий жана Грузиянын Мачабели адабий сыйлыктарынын ээси. 2002-жылы анын «Стать Лютовым» («Жазуучу Исаак Бабелдин өмүрүнөн эркин фантазия» кошумча аты бар) романы Россияда жылдын мыкты романы аталган. 2004-жылы «Белый круг» романы «Русский Бумер» сыйлыгына таласкер болгон.

Кыргызстанда Д. Маркиш «Турар» басмасынан чыгарган «Исторические притчи» (2001), «Азиатская проза» (2003) жана «Убить Марко Поло» (2008) китептери менен таанымал.

– Вот этого сказать не берусь! – голос Артема звучал грустно, отчасти даже траурно. – Нет, не берусь.

– Тогда хорошо, – сказал Рувим. – Мы живы, Артем, лошади идут ровно, а замысел Главного Конструктора неведом совершенно никому. Мы даже не знаем, доберемся ли до Ак-Топоза или нет. А ты говоришь «конец света».

До кишлака Ак-Топоз – полсотни кибиток вдоль ручья, в арчовой рощице – оставалось еще часа два конного хода. За кибитками и за ручьем, рукой подать, начинался Китай. Туда, в Кашгар, можно было верхом проехать без хлопот по козьим тропам, в обход пограничных постов. И ездили, кому надо. А кому надо? Тому, кто терьяк вез с Большого озера, или гурт баранов поменять с уйгурами на порох и охотничью дробь, или муки и соли прикупить на зиму, на тощие месяцы.

В этом Ак-Топозе, в кибитке, проживала уже который год Лейла Куртовна, вдова Джаныбека, суфия.

Суфий раньше был театральным драматургом и жил, что называется, на два дома: то в Москве, то у себя в Кокмаке. Когда большевиков прогнали, пьесы Джаныбека сошли со сцены, доходы его скатились к нулю. Действительно, спектакли о том, как тянь-шаньские колхозники бросили перчатку американским империалистам и взялись обгонять их по поголовью баранов, стали никому неинтересны и даже противны. Принужденный новыми обстоятельствами к бытовому ежедневному аскетизму, Джаныбек крепко задумался над вопросами несправедливости нашей жизни. Когда современный человек начинает испытывать душевное беспокойство, он обращается либо к психоаналитику, либо к Богу. Вот и Джаныбек пошел в мечеть, расположенную здесь же, за углом, в трех шагах от улицы Амангельды. Причем тут Амангельды? А при том, что именно на этой центральной, засаженной пирамидальными тополями кокмакской улице, в доме №34, Джаныбеку дали трехкомнатную квартиру с балконом-лоджией – сразу после того, как он получил в Москве всесоюзную литературную премию Ленинского комсомола «Красная гвоздика», как раз за пьесу про тянь-шаньских колхозников и их дерзкий вызов зарвавшимся заокеанским ковбоям. А до этого он жил в съемном домишке на окраине города – молодой, подающий надежды писатель-драматург. Нацкадр.

Спаси меня Бог от того, чтоб приписать поход Джаныбека в мечеть обиде на новую демократическо-рыночную власть, пришедшую на смену старой советской. Лауреат литературной премии знал точно, что обижаться на власть предрержающую ни в коем случае нельзя и невозможно, потому что это чревато большими неприятностями, вплоть до посадки. Разувшись у порога в молельное помещение и машинально прикинув, что, по выходе оттуда на волю, вполне крепких еще ботинок можно и не досчитаться, Джаныбек шагнул в полутьму зала, застланного войлочными кошмами.

Первый поход в мечеть ничего не изменил, несправедливость не отпустила, неприятные мысли по-прежнему теснились в голове. Но там, на людях, Джаныбек не испытывал такой жгучей тоски, как в четырех стенах, дома. В молельной комнате его темное настроение разливалось поровну на целую сотню скрючившихся на полу мусульман, а не упиралось, как прокуренным пальцем, в одинокую жену Лейлу Куртовну.

– А я в мечеть ходил! – с вызовом сообщил Джаныбек жене.

Жена Лейла Куртовна укоризненно сидела в углу столовой, в вытертом до матового блеска кресле. Сообщение о том, что муж ходил в мечеть, ее не удивило. Партийный обком разогнали, драмтеатр закрыли – куда ж ему оставалось идти? В синагогу, что ли?

– Завтра сходи туда пораньше, – сказала Лейла. – Может, талоны на гуманитарку дадут.

Гуманитарную помощь прислали то ли из Кувейта, то ли откуда-то из Йемена, и финики в красивых коробках с верблюдом и целлофановым окошечком сразу появились на базаре: подарки единоверцам, не откладывая дела в долгий ящик, деловые люди украли прямо на таможне. Но малая часть, говорят, чудесным образом уцелела, и ее распределили по мечетям.

– Дело не в талонах, – сказал Джаныбек. – Хотя финик, конечно, святая ягода. Её сам пророк Магомет ел каждое утро по одной. И хватало на весь день.

Высказавшись, Джаныбек задумался: что бы такое и ему раз в день проглотить, чтоб до вечера есть не хотелось.

– А ты пьесу про это напиши, – внесла предложение Лейла Куртовна. – Про финики. Может, подойдет. И что-нибудь заплатят.

Лейла по натуре своей была совершенной бессребреницей. А то что еще недавно, когда муж успешно сочинял пьесы про своих баранов и козлов, и время было сырное и масляное, и отношения между супругами накатанные – так это ж бытовое. В конце концов, зубы сосать надоест и самому продвинутому аскету, пусть даже он, как Джаныбек, будет выпускником Высших литературных курсов с красным дипломом. Так что Магометов финик тут бы пришелся очень даже кстати.

Но не было и финика. Джаныбек, повадившийся ходить в мечеть и вести там очистительные разговоры, готов был отказаться от многого ради душевного просветленья. Отказываться было легко, потому что у него ничего уже и не осталось от прошлого достояния: ни денег, ни славного почёта. Сохранился в бархатной коробочке лауреатский значок «Красная гвоздика», и он с радостью обменял бы его на пол-литра хлопкового масла – но никто не соглашался менять. К торговой деятельности Джаныбек никак не был приспособлен, и самоограничение, начиная с необходимого для жизни набора пропитания, возникло и утвердилось

в трёхкомнатной квартире на Амангельды как бы само собою. В такой принудительной аскезе бывший драматург не желал видеть тропинку, прямиком ведущую к голодной и холодной смерти, и себя на этой тропинке неудачника и голодранца, да вдобавок ещё и рука об руку с супругой Лейлой Куртовной. Вдохновенный суфий в чёрном плаще из козьей шерсти, с плетущейся следом молчаливой женой, выглядел куда сценичней и привлекательней. Но разгуливать в таком виде по городу, среди бела дня и на глазах у многочисленных знакомых, было бы неразумно: странное поведение вчерашнего драматурга и депутата горсовета и его жены могло быть истолковано как вызов и завело бы обоих в приёмный покой психиатрической лечебницы.

Два месяца спустя после первого посещения мечети, следуя советам обкатанного жизнью муллы, Джаныбек обменял – с существенной, всё же, приплатой – свою городскую квартиру на кибитку в кишлаке Ак-Топоз. В квартиру въехал племянник муллы и зажил там счастливо и привольно, а суфий Джаныбек, не отягощенный никаким имуществом, кроме мешка с кухонной утварью и клеёнчатой клетчатой сумки с богословской литературой суфийского направления, отправился на границу с Китаем, в кибитку. Лейла, действительно, плелась вслед за супругом, шагавшим не оглядываясь и дрожавшим под своим козьим плащом от порывов высокогорного ледяного ветра.

В кибитке, на берегу неиссякаемого ручья, время утратило свои привычные очертанья и текло беспризорно: дни больше не складывались в месяцы, а месяцы в годы; это было ни к чему. Но лето, все же приходило на смену зиме.

Посреди лета Джаныбек умер в своей кибитке от укуса скорпиона и был предан земле по мусульманскому обычаю.

И хватит об аскезе Джаныбека.

Лейла Куртовна, вдова, оказалась в ак-топозовской кибитке, на краю земли, в неинтересном положении: покойный муж, со всеми его странностями, служил ей какой-никакой, а привычной, все же, опорой в жизни. Без него в доме и в мире было и пусто, и скучно. Слава еще Богу, что прокорм женщине обеспечивал огородик при кибитке – тощие грядки, на которых за короткое лето успевала кое-как вызреть картошка да лук, а разложенная на мелкие горстки квартирная доплата, полученная от племянника муллы, тянулась из культур-мультирного городского прошлого по сию пору, и денег, с грехом пополам, хватало на муку, соль и керосин. Сидение в кибитке, на берегу ручья, не было приправлено никакими интересными событиями. Время, как серебряный туман, стлалось над землей, в нем отчетливо, вплоть до поблекших деталей, было различимо лишь прошлое. Это прошлое не казалось Лейле уходящей назад и уменьшающейся до размера светящейся искорки дорогой. Прошлое было похоже на плоский, в резной золотой

раме, живописный холст на стене, близкий и податливый, на котором можно было без всякого труда и усилия перекрасить в другой цвет фигуры, передвинуть их с места на место, пририсовать новые или вовсе стереть. Это прошлое принадлежало Лейле всецело и безраздельно, она могла там делать что угодно без всякого вреда для текущей жизни: наводить порядок или устраивать кавардак. Всматриваясь в прошлое, Лейла разглядывала там многолюдную свадебную пирушку, неудачную беременность и аборт, поставивший точку на надежде о детях, и свое детство, до которого можно было легко дотянуться ладонью и погладить его, как котенка или щенка. И красивая мама там находилась – театральная прима с полным золотых зубов ртом, и старший брат, уехавший за границу, как только это стало возможным и растворившийся, как сахар в чае, то ли в Новой Зеландии, то ли в Бразилии – кто знает... День свадьбы Лейла высвечивала и разглядывала на своей картине частенько и, глядя на Божий мир через покосившееся оконце кибитки, улыбалась как бы неизвестно чему – а улыбалась она и свадебным гостям, и, особенно, тому смешному случаю с курами. А случилось тогда – ох-хо-хо! – вот что. За день до свадьбы Джаныбек принес с базара пяток кур-пеструшек и выпустил их во двор домишки, который снимал на зеленой окраине города. Этим натуральным курам, что клюют по зернышку, а не жиреют денно и ночью на птицефабрике, при электрическом свете, предстояло быть зарезанными, зажаренными и поданными на праздничный стол. Рубить куриные головы вызвался друг и товарищ жениха -московский писатель Миша Дворкин, специально прилетевший на свадьбу смиренного Джаныбека, который в причинении смерти дальше мухи не шел никогда.

Здесь, во дворе домишки, помещалась и овечка – в глубине двора, в тесной огорожке. Овечку привезли на свадьбу сельские родственники Джаныбека с его родины, из кишлака Сарыкол. Завидев овцу, московский Миша проявил полную готовность зарезать, помимо кур, и её, хотя не скрывал, что практического опыта в этом деле был лишен совершенно. Недолго поразмыслив, Джаныбек решил на всякий случай не рисковать, а лучше пригласить специалиста с ножиком. В ожидании свадебного казана овечка переступала ногами в своей огорожке, её унылый нос свешивался из шерстяных зарослей. Вот уж, действительно, на чужом пиру похмелье.

Другое дело куры. Те беззаботно прыгали по двору, постукивая калеными носами по сухой земле, и не обращали никакого внимания на приежжего Мишу, метавшего на них время от времени охотничьи взгляды. Около полудня час пробил: Джаныбек принес из кладовки плотницкий топор, утер рукавом паутину и пыль с покрытой пятнами ржавчины стальной лопасти и протянул Мише.

– Так их поймать еще надо! – резонно заметил москвич, небрежным движением принимая орудие убийства.

– Поймаем! – махнул рукою Джаныбек. – Куда они убегут!

Бежать курам, и вправду, было некуда: дверь в дом закрыта, в щель под воротами не протиснуться. Улететь бы прочь – да крылья не те... Но при приближении людей птицы проявляли беспокойство, потерянно кудахтали и бросались врассыпную. Схватить их на бегу было непросто, но азарт преследования овладел Джаныбеком и его гостем: ловцы, растопырив руки, словно бы намеревались взлететь в небеса, бегали по двору, а куры метались, как угорелые, между забором, домом и уборной – дощатым скворечником на отшибе, с окошечком в виде сердечка на приоткрытой хлипкой дверце.

И вот тут-то грянуло событие. Загнанные куры, растянувшись в цепочку, вбежали, как по команде командира, в туалетный скворечник, и одна за другую, вся пятерка, прыгнули «солдатиком» в очко на загаженном полу. Теперь их кудахтанье доносилось до ушей озабоченных ловцов приглушенно, как из преисподней.

Не опускать руки! Кур – оттуда выгнать! Но как? Сказать куда легче, чем сделать... Действительно – как? Тут на призадумавшихся птицеловов напал неудержимый приступ смеха, хотя радоваться, строго говоря, у них не было причины. Хозяин и его московский гость хохотали до слез, углом сгибаясь в поясе и хлопая себя руками по ляжкам. Остановить их безудержное веселье не представлялось возможным. А куры тем временем подавленно клекотали в своей темнице.

Привычному к провинциальным неудобствам Джаныбеку пришла в голову спасительная мысль: открыть люк выгребной ямы и тем самым освободить затворницам путь к спасению. Задумано – сделано: люк был сдвинут в сторону, куры проявили несвойственную им сообразительность и потянулись к благоуханной свободе. Джаныбек и московский Миша понукали заключенных, прицельно швыряя камни в очко.

Наконец, вся пятерка выбралась на волю и принялась вызывающе отряхиваться и охорашиваться. Приблизиться к ним на расстояние вытянутой руки не рискнул бы никакой здравомыслящий человек, будь он даже военный герой Советского Союза: следовало их сначала отчистить и отмыть. Осуществить необходимое можно было при помощи поливального шланга, пустив воду во весь опор. Так и поступили. Пять минут спустя обессилевшие мокрые курицы были пойманы и готовы проследовать на плаху неприметный низкий пенек в углу двора. Москвич Миша Дворкин стоял у пенька, молодецки поигрывая плотницким топором. Джаныбек подошел к своему гостю вплотную.

– Миша, – сказал Джаныбек вполголоса, – я тебя прошу, просто по-дружески умоляю. Про кур – никому ни слова! А то на свадьбу наш председатель Союза писателей придет, как почетный гость, узнает – и что тогда будет?

– Ну, что? – спросил Миша с большим интересом.

– А то, – сказал Джаныбек. – Он подумает, что я все это нарочно устроил, для оскорбления. И меня самого съест, как эту курицу.

Свадебный пьяный пир не спеша и старательно разглядывала Лейла за оконцем кибитки – и жениха с невестой, и главного писателя, который так ничего и не узнал про тех кур, и маму с алыми напомаженными губами и насурьмленными бровями, и тихо напивавшихся сельских родственников, и московского приятеля Мишу Дворкина. Все там были, в прошлом, только отца ее, Курта, не было видно.

Его и мама, в ту пору еще с отменными родными зубами, видела не часто: приехал-уехал. Лейла этого Курта не запомнила, а, может, никогда и не видела; так случается. Дочке почему-то представлялось, что Курт был немец, наезжал из Москвы по служебным делам дня на четыре, а то и на всю неделю, а потом возвращался восвояси, улетал в столицу родины чудесной. Но мама предлагала иной вариант и твердо стояла на своем: папа – туркмен, он приезжал из Ашхабада, и это все. Никакими другими знаниями об отце Лейлы мама не желала делиться с дочкой. Вполне допустимо, что и знаний-то никаких не было в помине; сказано же: приехал-уехал. Однажды под нажимом Лейлы мама, неизвестно чему хихикая, обронила как бы между прочим, как бы вскользь, что Курт, красавец и гуляка, служил в газете корреспондентом. И через год после того, как Лейла родилась на свет, залетный папа появился в последний раз, оставил денег и исчез из поля зрения навсегда. Исчез – и все, с концами. Куда его чёрт унес, по словам некстати смешливой мамы, никто не знал и даже не догадывался. И из газеты уволился.

Вскоре Лейла свыклась с мыслью о том, что папы не будет. У одних детей был папа, а у других его не было, и это случалось нередко. Лейла особенно не печалилась и слез не лила оттого, что на месте Курта в доме обрисовалось пустое пространство: так уж вышло, что дочка с папой разминулась и не успела его полюбить. И никакого разрыва, приносящего боль утраты, меж ними не случилось: приехал-уехал, и то неизвестно когда... Потом разные дяденьки нередко заглядывали к маме и оставались ночевать, среди них оказался однажды милиционер с пистолетом, которым он все время размахивал, как видно, для красоты. Никакого отношения к Курту эти дядьки, по разумению Лейлы, не имели, они были местные, а не прилетали на самолете из туркменского Ашхабада или русской Москвы, где ненароком встречались и немцы. Надежда на прилет папы была совершенно зазеркальная, знакомство с ним -нереальным. Не испытывая к испарившемуся красивому Курту неприязни, повзрослевшая Лейла проштудировала с пристрастием мамины фотоальбомы, нашла там немало мужиков разных возрастов и наций, но определить с уверенностью, кто из них приходится ей папой, не представлялось возможным.

На одной из фотографий, с узорным, по моде тех времён, обрезом, она в годовалой девочке признала себя – гольшом, на руках у молодого парня с красивым гладким лицом, с копной тёмных волос, нетронутых расчёской. Тут же находилась и улыбающаяся мама, вцепившаяся в рукав красивого парня... На прямой вопрос, не Курт ли, наконец, найден в этих залежах, и почему он, если это так, ни капли не похож на туркмена, мама ответила дочке непривычно сурово: «Он австрияк из Вены. Забудь о нем, тебе же лучше будет». Но Лейла пропустила материнский совет мимо ушей, а фотографию припрятала подальше.

Так или иначе, но в семейных архивах, сохраняемых в коробках из-под обуви, Курт был обнаружен. Во всем этом обескровленном хламе, этих бесполезных ископаемых фотокарточках, пропылившихся письмах, каких-то выцветших ленточках и обрывках записок – золотозубая мама любила копать не меньше, чем неумоимо спать с мужчинами. Отец Лейлы, по ее путаным словам, сохранился в этих отвалах и штреках прошлого лишь в единственном экземпляре. Дочь не верила матери. Лейла вообще не верила людям. Джаныбеку она тоже не верила, но это никак не влияло на ее отношения с мужем.

Конная тропа виляла и петляла по наветренному склону холма, расцвеченному, как подтеками ржавчины, какой-то желтой и коричневой растительностью – то ли чахлой травой, то ли высокогорными лишайниками. Четыре часа верхом, в горах, быстро прошли, да надолго запомнились Артему Каратуте: ломило поясницу, саднило внутренние стороны бедер, обжигало болью стертые до крови ремням стремян икры в широких голенищах кирзовых сапог. Да еще красивый выпуклый шов, разделявший надвое мех накладных карманов с медными пистонами по углам заднюю часть джинсов Wrangler, врезался в копчик на каждом шагу, словно орудие изощренной пытки. А Рувил Веселовский – тот держался в седле петушком: беззаботно набрасывал повод на переднюю луку и свысока одобрительно поглядывал по сторонам. Вполне благополучный вид Рувима не то чтобы вызывал зависть разболтанной на рыси и галопе, как коктейль в шейкере, душе Артема Каратуты, но подспудно вызывал запоздалое сожаление: зачем, старый дурак, согласился ехать чёрт знает куда, сидел бы себе в Тель-Авиве, под пальмой, на морском берегу. Но он дал себя уговорить без борьбы – Рувим, давний приятель, своим легким слогом и отборными словами разбудил в нем такое любопытство, что сладить было просто невозможно. Да и сам Артем, надо отдать ему должное, был склонен к авантюрам: его и рейд на слонах по индийским джунглям не остановил бы, если он вбил что-нибудь себе в голову. Так что уж тут говорить о каком-то конном переходе по Тянь-Шаню, вблизи надежно утоптанного Великого шелкового пути!

Шелковый путь – тот был утоптан, это правда, века не состарили его, а лишь укрепили. По отношению к Артему Каратуте время не было столь

беспристрастно: после шестидесяти, на седьмом десятке он иногда ловил себя на мысли о том, что ноги его уже не те, и руки не те, да и сердце без видимой причины дает перебои и скачки – не то, что раньше. По этой причине Артем не впадал в хандру, а пил медицинские таблетки, если не терял их и не забывал принимать. Напоминать ему или искать по сусекам было некому: Артем Каратута давно и успешно убедил себя в том, что он – природный холостяк, и нервная его система, от нарушения которой и происходят все неприятности, вплоть до тупиковых, останется сохраненной лишь в холостяцких условиях. Была у него когда-то жена, даже две, вторая родила ему сына Степана, осевшего почему-то в довольно-таки загадочной Австралии и добившегося и достигшего там успеха то ли в шоу-бизнесе, то ли в игорной индустрии. Десятилетний сын распрощался с отцом вместе с энергичной и предприимчивой мамой, не готовой смириться с деловой инертностью мужа в то время, когда кругом, на каждом шагу, распускались сказочные букеты больших денег. Вот и последняя попытка наладить семейную жизнь путём усердного труда не увенчалась успехом: Артём решительно отказался торговать по перечислению бытовой электроникой сомнительного происхождения. Тут степановой матери стало окончательно ясно, что, выйдя за Артёма, она совершила роковую ошибку и с таким простофилей далеко не уедешь. В далёкую Австралию, действительно, Артем не поехал, а в начале 90-х, с целой толпой евреев, прибыл в Израиль на ПМЖ. Дипломированный инженер, он поступил на военную базу техником, получил однокомнатную квартиру в доме для одиночек и зажил, строго говоря, припеваючи. Сын Степан писал ему два раза в год открытки на английском языке, и Артём сжато отвечал ему по-русски. Потом из Австралии пришло в нарядном конверте письмо, в котором Степан сообщал, что решил креститься. Казалось бы, какая разница – эллин или иудей? – но Артём расстроился всерьёз: в решении австралийского сына он увидел предательство своим малознакомым отпрыском всех тех родителей-прародителей, которые предшествовали на земле самому Артёму Каратуте и упрямо держались своей веры. Было, однако, и другое объяснение неприятной новости: сынок Стёпа, как видно, пошёл в маму и вырос дурак дураком. Если Бог есть, так ведь он один на всех, и не всё ли равно, куда ходить – в церковь или синагогу, осенять себя четырёхугольным Иисусовым крестом или шестиконечным щитом Давида. Малознакомый Стёпка, обратившийся неизвестно зачем к попам в их расшитых золотом пальто и несусветных шляпах, был Артёмом с облегчением исторгнут из души и окончательно забыт. Это поднебесное событие подействовало и повлияло на Артёма Каратуту; он задумался над кое-какими обстоятельствами нашей жизни, на которые прежде поглядывал с поверхностным прищуром. По какому, например, такому правилу он должен любить детей вообще и своих в частности?

Это кто постановил? Африканский шимпанзе – да, тот, наверно, любит. Но он, все же, не африканский шимпанзе, а Артем Каратута. И неприятного младенца, орущего и плачущего, и катающегося по полу, и не дающего покоя, любить по определению не обязательно. Такая любовь, несомненно, есть отголосок древней зверской заботы о выживании вида; в этом глухом аккорде Артём был согласен с Дарвином, хотя другие соображения автора «Происхождения видов» решительно отметал.

– Рува! – позвал Артем Рувима Веселовского, и тот, распрямив ноги в стременах, всем корпусом повернулся в седле.

– Что, устал? – без всякой, впрочем, жалости спросил Рувим. – Скоро уже приедем.

По мере приближения к Ак-Топозу Рувим становился все праздничней, как будто ехал на пир к желанным друзьям. Утомлённый долгим переездом, Артем Каратута досадливо дивился такому приподнятому настроению своего товарища.

– Как думаешь, Рувим, – скучно глядя на обернувшегося Рувима Веселовского, сказал Артём, – дети – цветы или не цветы?

– В яблочко! – придерживая коня, чтоб дать Артему подъехать поближе, сказал Рувим. – Вопрос в самое яблочко.

– Ну, так как? – поддал Артём.

– Как, как... – сказал Рувим. – Это смотря для кого. И судя по обстоятельствам. – И улыбнулся,

– Ну, понятно, – сказал Артем Каратута со значением. – Но я не про тебя... Вот человек любит, например, зарю. А почему? Потому что так принято: любить зарю. Может, он и детей любит, потому что так принято? И кто по-другому смотрит и не восторгается, тот подозрительный и вообще плохой?

– Да кто его знает, – сказал Рувим и с неохотой пожал плечами. – Вот я, скажем...

– Речь не о тебе, – предостерег Артем Каратута – Я знаю, зачем ты меня сюда завез. И не жалею. Но как ведь получается?

– Ну, как? – с интересом переспросил Рувим Веселовский.

– Во-первых, родители, – дал объяснение Артём. – Они терпят, ночи не спят, и коляску надо, и гулять ходить на бульвар – всё надо! И они, эти папа с мамой, обязательно надеются на отдачу: детки подрастут, не забудут, поцелуют когда-нибудь, последний стакан воды поднесут. Все мы так устроены, торговым образом, и это всего касается, даже Бога: мы – Богу, а Бог – нам. Как говорится, баш на баш.

– Ну? – снова спросил Рувим.

– Вот в том-то и дело, – с болью подвигаясь в седле, сказал Артём. – Дети вырастут, и – тю-тю! Уедут к чёртовой матери, забудут, как тебя зовут. Какой там стакан воды! В том-то всё и дело, что отцовская любовь

ни в какое сравнение не идет с сыновней или там дочерней. Ни в чём так человек не прокалывается, как в этом, сам знаешь.

– Я не знаю, – сказал Рувим и в седле сгорбился.

– Ну, может, узнаешь, – обнадежил Артём Каратута. – Тебе, значит, лучше. А я уже узнал.

– Ты рассказывал, – сочувственно откликнулся Рувим Веселовский. – Австралия? Дикое дело, гори оно огнём.

Не всё, совсем не всё рассказывал Артём Каратута Рувиму Веселовскому. Да и Рувим Артёму – не всё.

Артём, как ни странно, был чадолобив. В этой своей любви он опирался на опыт золотых далеких предков, гонявших козлов и баранов по холмам Иудеи и Самарии. Праотец наш Иаков являлся, в изрядной степени, его идеалом: двенадцать сыновей плюс дочка Дина. И вряд ли Иаков Большое Гнездо стирал пелёнки своему выводку и убаюкивал деток колыбельными песнями о дедушке Аврааме и сером волке.

Да и не в этой же, честное слово, чепухе, не в этой понесухе заключался высокий дар отца своей поросли! Отец дарит жизнь: небо, и солнце на небе, и траву на лугу, и лес с птицами. И вот эти, кстати, крутизны, по которым и лошадь-то еле ползёт на своих четырех ногах, дал сыну в пожизненное пользование покойный Самуил Исаакович Каратута, военный инженер. Эти дикие горы, куда Артема заманил своими рассказами Рувим Веселовский, проверенный друг.

Рувима вела сюда и волокла надежда, а надежда – это мечта, а мечта – это Бог. Мечтая о том, чтобы поездка сюда, в заоблачные края, в кишлак Ак-Топоз, не закончилась ничем, Рувим Веселовский надеялся на Бога: ненавязчиво, чтоб не докучать, просил его помочь в этом важном деле. Больше ему надеяться было не на кого, просить некого, и не хотелось думать о том, какими глазами будет он смотреть на Артема Каратуту, своего товарища, если все труды и тяготы пути пойдут коту под хвост.

А тягот выпало немало, да. Сначала много часов летели на самолете с пересадками из Тель-Авива в Бишкек, и у Артема острой болью прихватило ногу, как будто туда воткнули шило: это напомнил о себе тромб, и никто не знал, сдвинется ли он с места и закупорит ли, как пробка, лёгочный сосуд до приземления. О такой, мягко говоря, неприятности предупреждал врач перед отлетом, дома, и шприц дал на этот случай – немедленно делать укол. Рувим твердой рукой вогнал шприц и надавил на стерженек; это, как видно, помогло. Долетели. Потом погрузились в набитый какими-то мешочниками междугородний автобус, расхлябанный, натужно вздыхавший на выбоинах и скрипевший на поворотах дрянной дороги, ведущей в горы. И это было еще не все. После головокружительного перевала взяли вправо, минут двадцать тряслись по грунтовке, а потом остановились на окраине какого-то почти безлюдного поселка.

Там, на автостанции, автобус развернулся и уехал, а Рувим с Артемом и мешочниками остались. Побросав мешки в пыль дороги, мешочники расселись на них и погрузились в терпеливое ожидание чего-то, а Артем с Рувимом, вскарабкавшись не без проклятий в открытый кузов старинной попутки-полторки, покатали вдоль реки, вверх по долине, помнившей поступь верблюдов Марко Поло. Трястись на этот раз предстояло километров сорок, до населенного горными людьми пункта Алтын-Чулак, там ночевать, а наутро садиться в седла и двигаться верхами, чтоб засветло попасть в кишлак Ак-Топоз, где Лейла Куртовна, вдова суфия Джаныбека, проживала в кибитке.

Чем ближе к Ак-Топозу, тем радостней становился Рувим Веселовский и окрыленной, как будто добрый ангел ждал его там для беседы, сидя на пенке у ручья, на окраине кишлака. Может, в Лейле Куртовне он видел этого ангела, присевшего на пенек. Может быть.

Во всяком случае, Артем Каратута, страдавший от болезненных ссадин и тряски в седле, думал именно так. История, рассказанная ему Рувимом, увлекла бы и бесчувственную анаконду, а Артем был человеком, много повидавшим и открытым сквознякам чужих переживаний. Да он и добился в жизни немало, и кое-чего достиг. Вот, к примеру, если б он сейчас, за изгибом тропы увидел обувной магазин, то мог бы совершенно спокойно в него войти и купить, не прикидывая в уме, а хватит ли денег до пенсионной полочки, пару дорогих итальянских туфель - чтоб скинуть эти треклятые кирзачи, до крови натёршие ему ноги. Но не было никакого обувного магазина в поле зрения Артема Каратуты, сколько ни крути головой.

– А если ты ошибся? – нахохлившись в седле, то ли спросил, то ли предположил Артем. Но Рувим не расслышал.

Правду сказать, Артём и не рассчитывал услышать ответ. Рувим с самого начала настроился на успех своего высокогорного предприятия, и все попытки Артёма заглянуть в эту историю поглубже и разглядеть, что же там, на дне – все эти попытки отскакивали от загадочно улыбавшегося Веселовского, как сушёный горох от стены. И Артём, испытывая лёгкую досаду, запасливо таил от своего товарища то нелепое давнее приключение, которое много раз уже намеревался открыть и всякий раз, в последний момент, отказывался от своего намерения: язык не поворачивался. А дело было вот какое: у Артёма Каратуты лет сорок с довеском назад, без всякой связи с австралийским сыном Степаном, родилась дочка Вера. Эту дочку он видел один-единственный раз, когда ей исполнилось месяца полтора или два – счастливая, но несколько озабоченная мама принесла её к отцу познакомиться. По причине совершенного нежелания представлять счастливую маму с дочкой вечно чем-то недовольной жене и родителям, знакомство состоялось не в отчем доме, а на Тверском бульваре, под памятником Клименту Тимирязеву у Никитских ворот.

Знаменитый академик с высоты своего пьедестала одобрительно наблюдал за происходящим, приставив к низу живота научную трубку, через которую, казалось, собирался помочиться на окружающих.

Более Артём Каратута с дочкой не встречался никогда. Так сложилось: то какие-то экзамены по повышению квалификации, то отпуск на ЮБК, то снова работы по горло, потом развод с разделом жилплощади, потом новая женитьба. Время текло, год шёл за годом – в затылок... Дочку Веру в коляске, под гранитным Тимирязевым с его трубкой, Артём бережно хранил в дальней ячейке памяти, под замком – но ключик в тот замочек вставлял редко: не было тяги. Мало кто знал о том происшествии, а, точнее, никто и не знал – за исключением, разумеется, нескольких человек: самого Артёма, дочкиной мамы и, может быть, самой дочери Веры. Изредка возвращаясь к этой истории и перелистывая её страницы, Артём Каратута всё твёрже убеждал себя в том, что всё сделал правильно: предупредил девушку, что жениться на ней не собирается ни при какой погоде, детородное своё назначение, приехав на трамвае в какое-то подмосковное Куево-Кукуево, выполнил до конца, не пообещав при этом никаких отцовских гарантий. Но девушка о гарантиях и разговора не заводила: было не до того. Вдобавок она сказала потайным жарким шёпотом, что любит Артёма Каратуту не на шутку и хочет родить от него ребёночка. Артём был рад поделиться жизнью с хорошей милой девушкой и подарить ей от всей души счастье материнства. В конце концов, не обязательно жениться для продолжения рода – не каменный, всё же, век на дворе! Добрые намерения – вот что главное.

Пришёл час, и Артём Каратута, распростившись с надоевшей Россией, улетел на ПМЖ в Израиль. Там, в далёком краю апельсиновых рощ и финиковых берегов, Артём, к собственному удивлению, вспомнил о дочке Вере, и её неощутимое существование в Куево-Кукуево вдруг показалось ему сопряжённым и связанным тонкой шёлковой нитью с его собственной жизнью. Эта странная незванная мысль приятно овладела душой Артёма Каратуты – в пику, возможно, отщепившемуся от родового ствола австралийскому сыну Стёпе. И, когда другой час пришёл, и уже обустроившийся в новой жизни Артём отправился независимо взглянуть на бывшую родину – как она там сидит в своём снегу – он точно знал: эту Веру надо разыскать. Может, она тоже захочет приехать в Израиль, к отцу – погостить или же навсегда. Ей должно быть уже за сорок, у неё, скорей всего, и свои дети есть. А, может, она овдовела и теперь живёт одна; так даже проще. О Вериной маме Артём Каратута не вспоминал – чего о ней вспоминать, если она, вполне возможно, уже умерла или вышла замуж и уехала в другой город.

Оглядевшись в Москве, Артём приступил к розыскам. Он собрался было ехать в Куево-Кукуево, но потом раздумал: там все дома одинаковые, как Веру найдёшь? Ему подсказали обратиться в платное справоч-

ное бюро, там долларов за сто найдут хоть семью с детьми, хоть мать-одиночку. Заполняя бланк на ускоренный поиск, Артём Каратута вдруг оцепенел, и шариковая ручка застыла над пустой строкой: он совершенно позабыл, как звали маму Веры. Таня? Нет. Лена? Тоже нет... Вместо имени той доброй милой девушки зияла в памяти аккуратная чёрная дырка. Почему-то он запомнил только фамилию её первого мужа-армянина, которого она, походя, упомянула раз-другой – Мнацаканов. Но с этим армянином Верина мама разругалась и развелась ещё до того, как познакомилась с Артёмом Каратутой, так что этот Мнацаканов, даже если б он нашёлся, вряд ли смог бы помочь. Да и как его найдёшь, если армян в Москве хоть пруд пруди, а как звали Мнацаканова по имени – Ашот или там Рубен – зависший над бланком Артём не имел представления.

– Забыл, как звать... – отодвигая незаполненный бланк, удивлённо пробормотал Артём Каратута и поднялся из-за стола. Провожаемый нехорошим взглядом привольно откинувшегося в дорогом английском кресле служащего, он вышел на улицу. Единственное, чего ему сейчас хотелось – так это выкрикнуть, обращаясь ко всему миру, к небу и земле: «Да как же это так?!» и с размаху огреть себя ладонями по ляжкам. Но, будучи от природы сдержанным человеком, Артём не желал привлекать к себе внимание прохожих, а поэтому руками не размахивал и удручённо молчал. Найти знаменитого «дедушку на деревне» было несравнимо проще, чем отыскать дочку Веру в многомиллионной Москве. Идти по следу Артёму было никак невозможно, потому что не было и следа: газета, где служила когда-то секретаршей позабытая мама, давным-давно прогорела и закрылась, и в редакционном «сталинском» доме теперь грохотал шарами и кеглями боулинг. Поиск Веры, таким образом, с самого начала, с первого дня упёрся лбом в глухую непроницаемую стену. Винить в этом Артёму было некого, кроме как самого себя и свою проклятую забывчивость; а ведь знал, наверняка знал и имя, и фамилию той миловидной секретарши – и вот забыл! И надежды вспомнить не было никакой. Оставалось только собрать чемодан и возвращаться домой, в Тель-Авив.

Артём Каратута так и сделал.

До вечера оставалось недолго, когда всадники увидели в ложбине, на пологом спуске, уходящем к витому, в зарослях непокорного кустарника ручью, кишлак Ак-Топоз. Там вразнобой, переливчато брехали собаки, как будто кто-то невпопад барабанил по клавишам расстроенного рояля. Золотистые, цвета свежеспечённой лепёшки, глинобитные кибитки были прихотливо разбросаны по спуску. Появись здесь улицы и просеки – и кишлак тотчас превратился бы из свободной стоянки людей в какой-то заштатный рабочий посёлок или совхоз с гнусным сельсоветом под драным национальным флагом. Но ни Рувиму Веселовскому, ни Артёму Каратуте и в голову не приходило выискивать здесь названия улиц на стенах киби-

ток. Рувиму было известно, что жилище покойного Джаныбека, суфия, стоит на берегу ручья, и этого ориентира было более чем достаточно.

Предзакатное небо над кишлаком наливалось густым соком вечера, заросли вдоль ручья чернели на глазах, а островерхие снежные пики гор по другую сторону ущелья вспыхивали и рассыпали шлейфы искр, как будто бесшумные молнии вонзались в лёд и камень. Высшая власть гор над людьми, зверьями и деревьями была здесь неоспорима и безгранична, и никто – ни районный милиционер с ружьём, ни новый народный хан в столице – ничего не могли с этим поделать.

Пока ехали через кишлак, повстречали нескольких местных – мужчин и женщин.

– Салам алейкум! – дружелюбно приветствовал местных жителей Рувим Веселовский с высоты седла. – Лейла где тут живёт? Лей-ла!

Разглядев приезжих, их европейские лица, встречные не задерживались с ответом и указывали рукою, куда надо ехать. Как видно, приезжие появлялись здесь не часто, а русские, пусть даже и евреи, вообще никогда. Нетрудно было сообразить, что они могли искать в Ак-Топозе лишь только ту Лейлу, которая приехала сюда с мужем-суфием из большого города Кокмак, где русских полно, и одиноко проживавшую теперь в кибитке на берегу ручья. Других дел у русских в кишлаке Ак-Топоз не было и быть не могло.

– Рахмат! – учтиво благодарил встречных Рувим Веселовский и, трогая коня, отпускал повода.

Артём Каратута поспевал за своим товарищем. Получалось, что любой встречный-поперечный знает, где живёт эта Лейла, а про Веру в Москве никто не знал и не слышал; и это, если разобраться, было несправедливо. Вздохнув, Артём в очередной раз передумал рассказывать Рувиму историю про утерянную дочку Веру и её забытую маму, тем более что путники почти уже подъехали к месту своего назначения – одиноко стоявшей на отшибе, у самого ручья кибитке Лейлы Куртовны.

На вежливый, но не просительный стук Рувима Веселовского из кибитки донеслось:

– Заходите, не заперто!

Стучать в дверь тут могли только приезжие издалека чужаки, поэтому хозяйка и откликнулась по-русски. Рувим оглянулся, со смущённым торжеством поглядел на Артёма Каратуту и потянул ручку.

Лейла Куртовна сидела у окна, на голубом пластмассовом, неведомо как попавшем сюда дачном стуле с подлокотниками, в единственной жилой комнате дома, прибранной, с застланным лоскутным покрывалом топчаном у одной стены и выкрашенным серой масляной краской фанерным шкафчиком у другой, с голым столом с керосиновой лампой посередине. В жидком свете лампы трудно было не то что определить, но

и предположить, сколько женщине лет: пятьдесят или все семьдесят. На Востоке женщины быстро изнашиваются, а в горном кишлаке и подавно: там один лишь Аллах знает достоверно возраст той, которой суждено состариться и в час назначенный покинуть наш круг.

– Лейла! – задержавшись на пороге, промямлил Рувим Веселовский.
– Вы... Ты...

Лейла Куртовна глядела удивлённо.

– Вам чего? – спросила она. – Да вы зайдите.

Застыв на месте, Рувим не сводил глаз с восточной старухи в её бесформенном чёрном платье и шальварах, собранных в сборки у щиколоток, над бортами глубоких азиатских галош. Артём Каратута легонько подтолкнул своего товарища и переступил порог вслед за ним. Они оба, рядышком, уселись на край топчана, скрипнувшего под их тяжестью. Рувим удручённо молчал.

– Тут вот какое дело... – старательно глядя мимо женщины у окна, начал Артём Каратута. – Мы из Тель-Авива приехали... – Не зная, что бы ещё сказать, он запнулся и умолк.

Лейла Куртовна взглянула на Артёма с опаской, как будто он ей объявил, что прибыл в Ак-Топоз не из еврейского края, а прямым ходом из районной психбольницы. Из Тель-Авива! Да тут, в кишлаке, про таких и не слыхивали отродясь.

– Я ваш отец, – глухим голосом сказал Рувим Веселовский и добавил еле слышно, скорее, для себя, чем для неё: – Папа...

– Вы Курт? – чуть подавшись вперёд, недоверчиво спросила Лейла.

– Я Рувим, – сказал Веселовский. – Какой ещё Курт?

– Мама сначала думала, – объяснила Лейла, – что он из Ашхабада.

– Нет, – сказал Рувим и улыбнулся косо, как неудачной шутке. – Нет.

– Я тоже не поверила, – утвердительно продолжала Лейла. – Он никакой не туркмен, а австриец. Он в Вену уехал.

– В какую там Вену! – досадливо махнул рукой Рувим Веселовский.

– В Израиль я уехал, поэтому она вам ничего и не сказала. Испугалась.

– Мне тогда годика ещё не было, когда он уехал, – сказала Лейла и поднесла широкий обшлаг рукава к повлажневшим вдруг глазам. Это слово – годик – вылетело из её провалившегося беззубого рта с завернутыми внутрь сухими губами, как яркая бабочка из тёмной щели.

– Это правда, – сказал Рувим. – Вам тогда был год.

– У меня фотография есть! – с вызовом сказала Лейла Куртовна. – С Куртом!

Артём Каратута, слушавший внимательно, закашлялся и прочистил горло – на перевале его продуло. Артём мысленно помещал себя на место своего товарища, и ничего хорошего из этого не получалось: сердитая старушка не обрадовалась появлению Рувима, она его вообще не соби-

рается признавать. Ничего себе! Выходит дело, Рувим зря старался, зря надеялся, что получит родную дочку на старости лет, на чёрный день. Уж лучше бы тогда всё обернулось, как у него самого с московской Верой: не нашёл, и кончено! А то попёрлись сюда, на край земли, а зазря.

– Никакого Курта не существует! – помолчав, сказал Рувим Веселовский. – Это просто выдумка. Курт это я. Но не я.

– Существует, существует! – упрямо возразила Лейла. – Я вам сейчас карточку покажу!

Поднявшись со стула, она подошла к шкафу, приотворила фанерную дверцу и наклонилась над аккуратно составленными на полке коробками. Искала она недолго. Распрямившись, с прямоугольником старой фотографии в руке, Лейла повернулась к Рувиму.

– Вот, смотрите! – не выпуская фотографию из рук, сказала Лейла. – Это Курт, он меня держит!

Рувим, сцепив на коленях пальцы в замок, вглядывался в молодого красавца с ребёнком на руках.

– Это я вас держу... – сказал Рувим Веселовский. – Как же вы не узнаете!

– Я вам не верю! – строго сказала Лейла. – Как вам не стыдно! Вы не Курт! – Она, прищутив для зоркости глаза, уставилась, не мигая, на сидящего перед ней плешивого старика с красными прожилками на морщинистых дряблых щеках, с коричневыми пятнами на тыльной стороне ладоней. – И ни капли на него не похожи!

Артём Каратута, сидевший неподвижно на краешке топчана, удивился: почему это Рувиму должно быть стыдно? За что? Это уже чересчур... И нечего тут распинаться и доказывать, кто Курт, а кто не Курт.

– Пойдём, Рувим, – сказал Артём Каратута. – Бесплезное дело...

Превозмогая боль в ногах и сбитом копчике, он стал медленно подниматься с топчана. Более всего на свете ему не хотелось сейчас снова садиться на лошадь; он думал об этом обречённо, с тяжкой тоской.

– Да, идите, – сказала Лейла Куртовна. – В соседней кибитке никого нет, можете там переночевать.

Они вышли, не прощаясь.

А Лейла Куртовна прикрутила фитиль в керосиновой лампе, но не до конца; комната погрузилась в желтоватый полумрак. Сидя на дачном стуле, она рассеянно глядела в окно, за которым ничего нельзя было вначале разглядеть, кроме ночи. Потом как бы из ничего, из тьмы возникла картина, и Лейла напрягла зрение: красивый Курт бережно и с любовью держал её на руках, и мама тут стояла, рядом.

А Рувиму Веселовскому места на этой картине не нашлось.

БАТЫРКУЛОВ Тайгөрө

– Таластын Кара-Буура айылында 1922-жылы туулган. 1937-жылы ата-эненен эстим калат. 1938-жылдан тартып чыгармачылыгы баишталган. 1941–1945-жылдары Улуу Ата Мекендик согушка катышкан, 2-топтогу майып. 1957-жылы Тажикстанга тил үйрөнүүгө барып, жашап калган.

Көрүнүктүү тажик жазуучулары Жалол Икраминин «Мен айыптуумун» романын, Толис Пулловдун «Саратан» повестин кыргыз тилине, Биктияр Муртазаев менен биргеликте Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестин «Ала-Тоо» журналынан тажик тилине которушкан. Көптөгөн аңгемелери, макалалары «Вокруг света», «Фан ва турмуш» (Өзбекстан) журналдарына, газеталарда жарыяланган.

«Тоо чымчык» (1965) китебинин, аңгемелер жыйнагынын (1991-ж. тажик тилинде) автору. Учурда Бишкек шаарында жашайт.

Проза

ТОЛУВАЙ СЫНЧЫ ЖАНА ЭШКАРА ЫРЧЫ БИЗДИН БАВАЛАРЫВЫЗ

(Уландысы, башы өткөн санда)

Биз, Өзүбекстандын Жети-Кечүү, Заамын, Бак-мал өрөөндөрүн жердеген тогуз уруу байтейиттин бирибис. Биздин уруувузду чапаң тейит дейт. Биздин түпкү бававыз аты Канкел деген киши экен. Канкел бававыз абдан ачуулуу киши экен. Ошо өткүр кыялына карата аны «Канкел чапаң» деп аташыптыр. «Чапаң» деген сөз өткүр, тез, ачуулуу, урушчаак деген сыяктуу түшүнүктөрдү берет.

Арадан анча жылдар өтүп, Канкелдинин уул-кыздары чоңойуп үйлүү жайлуу, балалуу болушат. Алардын балдары үйлөнүшөт. Ошентип «чапаң тову» аталат. Алар да өнүп-өсүп көвөйүшүп акыр аягында азыркы тогуз уруу тейиттин бири чапаң уруусу түзүлөт. Авал башта канкелдиктер Санзар дайрасынын башы Тентек деген жерде жашашкан. Эл көвөйүп, батышбай Заамын жакка тараган. Азыр мында да батышбай калдык.

Биздин түпкү бававыз Канкелдини бекеринен «чапаң, өткүр, ачуулуу» девептир. Бававыздын ушул мүнөзү бизде баарывызда бар. Оволу биз өзүбүз баштап урушбайбыз. Бирөөгө бейчеки тийбейбис. Кокус башка уруудун адамы

өзүбекби, орусбу тийишип урушса, биздин ачуувузга тийсе, биз кайтбайбыс. Алар бешөө биз жалгыз болсок да алар көп деп коркбойбуз. Мушташа беребис. Күчтүүлүк кылып басып алса, асты-астында жатып да уруша беребис, – деп борсулдап күлдү Эсиркеп карыя. Мен укканыма таңдана жылмайдым.

* * *

– Кыргыз болгондордун баарына белгилүү, даназасы булуң-бурчка тараган, айтылуу Толувай сынчы жана аны менен бирге өскөн, бирге жүргөн Эшкара ырчы экөөвү тең Канкелдинин уругу чапаң тейиттен болот. Экөөвү бирдей жашташ, мойунса (курбу) болгон. Аш-тойлордо, ар кандай жыйындарда экөөвү бирге жүргөн. Таңшып ырдаган. Толувай сынчы болсо ат күлүгүн сындаган. Өзүнөр билесиздер кыргыз калкы кадим замандардан бери төрт күлүк малдын ээси болуп келген. Айрыкча жылкы баласын артыкча баалаган.

Толувай сынчы менен Эшкара ырчынын өткөнүнө эки жүз элүү – үч жүз жылдан да ашты деп болжолдойбуз. Бул эки кишинин бизден экенине бизде бир таарыгычтык далил бар. Ана ошол таарычтык чындык ошол эки улуу кишинин элге кылган кызматын ачык айкын далил менен көрсөтүп, билгизет. Жана ушул күнгө чейин Толувай сынчынын жана Эшкара ырчынын бизден экенине элдин эсинен кетирип унуттурбай гүвө болуп келатат. Ал мындайча:

* * *

Өткөн кылымдардын жоокерчилик жылдарынын биринде Кутан – Жунгар (Котон десе да болот) тараптан калмактар кыргыз жерине басып кирет. Кыргыздарды чаап Самаркан, Букаранын чегине чейин сүрүп барат. Ошондо биздин байтейиттин авай уруусунун баатыры Баян баатырдын бир чырайлуу кызы калмактардын колуна туткунга түшөт. Калмактар сулуу кыздын жөнөкөй кыз эмес экенин, кандуу салгылаштарда калмактарга каршы тайманбай кайраттуу чавышкан баатырдын кызы экенин билишет. Баян баатырдын кызын өтө кымбат баалуу олжо катары Котондун ганына жөнөтүшөт. Котон ганы сулуу кызды аялдыкка алат.

Ата Журтунан ажыратылган кыргыздар калмактарды тынч жашатбайт. Атчан кыргыздар тийип качып-тийип качып, калмактардын колун козгоп уруша беришти. Аязы катуу кышта да, жаанчыл жазда, күздө да ысык күндүү саратан айларында да калмактарды түрткүлөп,

сайгылап айласын курутат «Токмогу күчтүү болсо, кийиз казык жерге кирет» дегендей, жакшы куралданган калмактар артаравынан кел-тектеле берип, кыргыздардын жайларын таштап качышка мажбур болушат.

* * *

Калмактар кыргыз жергесинен куваланды. Уруш увагында журтунан ажыраган кыргыздар жайларына кайра барып жайланышты. Жоокерчилик жылдары кайсы келин, кайсы кыз каякта калды? Азыр кайда жашашат? Кыргыздар саресеп салып кыздарын сурашып издешти баштайт.

Баян баатырдын кызы Котон ганынын колунда экени угулат. Тентек айылына чоң жыйылыш чакыралат. Эл кеңешет. Котон ганынын колунан Баян баатырдын кызын бошотуштун амалын акылдашат. Ар кыл ойлорду ортого койушат. Котон гандыгына барып сыр байкашка, Котон ганы жана эли кандай нерселерди жакшы көрөрүн билип келишке, Толувай сынчы менен Эшкара ырчы экөөнөн өтөр элчибис да эпчилибис да жок! Ушул экөөвү ишти ийгиликтүү бүтүрүп келет дешип жыйынды жыйынтыкташат.

* * *

Ошол жылдары Толувайдын сынчылыгы, Эшкаранын ырчылыгы жака-белдеги элге белгилүү болгон увагы экен. Экөвү, кокус тоо арасында кеч калсак жылуураак кийинип, төшөнүп, отурушка деп чепкентөшөнчүлөрүн бир атка жүктөшөт. Бирден жүрүштүү атты салт минишип, алыскы Санзар бойу Бакмалдан Тентек деген айылдан аттанышат.

Ала-Тоолорду аралап баратып конгон үйлөрдө Эшкара ырчы булбулдай сайрап ырдайт. Толувай сынчы жылкы баласын сындап элдин көңүлүн бөлөт. Канча апталар кайраттуу жол жүрүп Котон шаарына барышат. Шаарды аралап базарларын, дүкөндөрүн, ашкана, чайканаларына киришет. Эмне кымбат, эмне арзан билишет. Эли менен аңгемелешип, сыр тартып байкашат. Күндөрдүн биринде Толувай сынчы Эшкара ырчыга өзүнүн көңүлүндөгү тыянак бикирин билдирет:

– Котондун эли ала көөдөн, ашыра чапма, мактанып, жалган айтма эл экен. Бул эл мактаганды жакшы жактырат экен. Мактасаң маашыркап мамырап, териси кеңип, бүткөн бойу жибип, камырдай көвөт экен. Соогалап (тартуулап) кымбат баа буйум берсең сөзүңө көнөт экен. Гандын сыры билинди. Ишибис ийгиликтүү бүттү. Эми кетели, – дейт.

Толувай сынчы, Эшкара ырчы экөөвү эгиз козудай ээрчишип, эсен-аман элине келишет. Тогуз уруу Тейиттин акылдуу аксакалдарын Тентек айылына чоң жыйынга чакырышат. Айылдардан адамдар бүт чогулгуча Эшкара ырчы залкар күүлөрдөн чертип, шаңшып ырдап, келгендердин көңүлүн көтөрүп отурат. Эл толук келишти делинет. Толувай сынчы эл алдына чыгып, тике туруп, эл күткөн каварды угузат:

– Сиздердин каалаганыңыздарды орундаттык. Куру кол кайтпадык далилдерди топтоп апкелдик. Котон шаарынын булуң-бурчуна чейин көрдүк. Сүйлөштүк. Сурадык. Билдик. Котон гандык шаар экен. Буюмдардын эң кымбаты кызыл, кара киш түлкүлөр, суусар, сүлөөсүн, кундуз жана айрыкча илбирс терилер кымбат экен. Биздин ишибизди ийгиликтүү бүтүрөр буюмдар жапайы жандардын түктөрү экен. Буларды тавыш бизге кыйын эмес! Ушулардын баары өзүбүздүн ата журтувузда бар, – дейт.

Жыйылыштагы айыл аксакалдарынын баары Толувай сынчынын айткан каварына ынанышат. Ал замандарда кыргыздардын баары малчы да, аңчы да, жоокер да болушкан. Адамдар тарайт. Айылдарына барышат.

– Баян баатырдын кызын бошотовуз! Кымбат баа түктөр Котон ганына тартууланат. Кызыл киш, кара киш түлкүлөр, күмүш кылкан калтар түлкү керек. Суусар, сүлөөсүн, илбирс уулагыла деген кавар айылдарга жарыяланат.

Жапайы жандараттардын түктөрү (жүнү) жетилди деген кезде бүркүтчүлөр, тайганчылар, капканчылар аң уулашты башташат. Ошондо аңчылардан биринчи болуп Жети-Кечүү жеринен Калмамат аңчы тайганына бири кара киш түлкү, бир кызыл киш түлкү алдырат. Түлкүлөрдүн каварын угуп, Малгүзар тоосун ашып, Эшкара ырчы барат.

Кара киш түлкү Калматай мүлкү

Биздерге бериң жети киш түлкү.

Ырысың курган Котондун ганы

Жактырат экен кара киш түлкү, –

деп ырдап барып киш түлкүлөрдү алып келет. (Азыр андай түлкүлөрдүн уругу бул чөйрөдө жок, кармап берип түгөнүп бүткөн). Ошондо Котон ганына он кара киш түлкү тартууламакчы болушат. Бирок Жети-Кечүү, заамын Бакмал тоолорунан бирөөдөн башка тавылбайт. Аңчылар Алайдын тоолоруна барып кара киш түлкүлөрдү, эки илбирс тери менен апкелишет.

Котондун ганына аздык кылбасын, көңүлү толбой калбасын дешип, кызыл киш түлкүдөн онду, жыйырма суусар, беш күмүш кылкан калтар түлкүлөрдү, беш сүлөөсүн, эки кундуз тери, эки илбирс тери чогултушат. Терилердин баарын чевер аялдарга берип ашка салдырып ашаттырат.

Аштан алып терини кырып, сууга таза жууп, керип-чойуп, ийлеп, жумшартат. Кымбат баа терилердин түктөрү кувулжуп кулпуруп, чырайына чыгып сулууланат. Көргөндүн көз карегин өзүнө тартат. Бир көргөн кишинин көздөрү тойбой дагы көрсөм дегидей болот.

Кышы менен сарамжалды бүтүрүшөт. Жаз жаркырап келген күндөрдүн биринде Тентек айылына айыл аксакалдары дагы чогулушат. Күн мурунтан даярланып таңылган таңылчактарды эки атка жүктөшөт. Толувай сынчы менен Эшкара ырчы аттарына минишет. Бирден атты жетелешет. «Ай жүр, аман жүргүлө! Котон шаарына эсен-соо баргыла! Ак жол силерге элчилер! Алла, Алла Таала сактасын Алла-Теңир көз салсын! Жолунарды ачсын!» – деп көпчүлүк бата беришет. Эки элчи элинин батасын алып, эли менен коштошот.

Испара, Чаркөө атавыз мүлко-ов

Баян бир кызын бошото албай

Боловузбу элдерге күлко-ов,

Написи бузук Котон ганга

Алып баравыз кара киш түлко-ов, –

деп Эшкара ырчы ырдап жөнөйт (ырап кетет).

Улама сөз санжырага караганда биздин түпкү уруувуз байтейиттин бавалары илгерки кылымдардан бери испара, чаркөө, тажикче «чоркух» делинет. Баткендин тегерегинде жашаган экен. Ошолордон бир беш үйлүү тейит бөлүнүп Жети-Кечүү, Бакмал өрөөнүнө көчүп барышат. Биз ошо беш үйлүү тейиттен көвөйүп тогуз уруу тейит болупбуз. Толувай сынчы менен Эшкара ырчы Испара, Чаркөө (Чоркух), Баткенди аралап Айдаркен, Кызыл-Кыяны карай кетишет.

Бирден ат жетелеген Толувай сынчы менен Эшкара ырчы Оштон Кетмен-Төвөгө, андан нары Суусамырды аралап Үрүмчү, Кашгарды карай жол алат. Арадан көп күндөр, көп түндөрдү ат үстүндө өткөрүп көздөгөн шаары Котонго кирип барышат. Толувай сынчы менен Эшкара ырчы экөөвү калың дарактуу, гүлдүү чайканада отуруп кеңешишет. Бири-бирине суроо беришет. Суруолорго жооп издешет.

– Эми кандай кылавыз? Көрүнгөнгө сырывызды айтсак болбос? Шаардын иш билерман кишилеринен эч кимисин таанывасак? Падыша тартууну беришке ишенимдүү кишини кантип тававыз? Алдар көсө, алдамчы, шайтандарга алдатып койбосок?! Жаратканым өзүң сакта?! Өзүң бизге жардамдаш?!

Нары ойлошот, бери ойлошот. Ар кыл бикирлер билдирилет. Акыры Толувай сынчы акыркы тыянак сөзүн айтат.

– Падышанын ган сарайына жакыныраак баралы. Ошонун айлана-сындагы дүкөндөрүнө, ашканаларына, чач-тараштарына кирели, көрөлү. Сен Котондун ганын, акимин имараттарын, бак-дарак гүлдөрүн, адамдарын мактап ырдай бер. Көвүнчө ганды мактап ырда. Бири болбосо бири түшүнөт. Бири болбосо бири ганына кавар айтат. Шаарывызда эки кыргыз жүрөт. Бирден атка минип, бирден атты желеп алган. Жетелеген аттарында таңылчактуу жүктөрү артылган. Бири овон салып ырдап жүрөт, ырдагандын үнү, ойногон овону угумдуу экен деп ганына каварлайт, – дейт.

* * *

Толувай сынчынын айткан акылы бойунча Эшкара ырчы жагымдуу үнүн созолонтуп эт базарын, мөмө базарын, нанбазарын, мата сатчу, кийим сатчу дүкөндөрүн кыдырып ырга кошот. Ошолордун баарына Котон ганын кошуп мактап ырдай берет.

Толувай сынчы айткандай Эшкара ырчынын жагымдуу үнүнүн кавары ганга угулат. Котон ганы атайы киши жиберип сарайына алдырат. Толувай сынчы менен Эшкара ырчы аттарын жетелеп калың бактуу, гүлзарлуу жайга киришет. Эрчитип келген киши:

– Силер ушунда дем алып тургула. Мен тыяка барып келем, – деп кетет. Ал киши кыргызча дурус түшүндүрдү. Толувайлар кандай жайга кирдик дегенсип тегерегин тиктешти. Овочороок жердеги мөмөлүү дарактын арасына тигилген беш отонду көрүштү. Бешөөвү беш башка түстүү (отон – өргөө, кооз чатыр, кайма). Бири кызыл, экинчиси жашыл, сары, көкмөк. Бешинчиси кызылала.

Толувайлар отондорду карай басышат. Отондордун бет маңдайына курулган ак жаркырак кең секиде беш кыз сайма сайып отурушат. Бешөөвү тең бирдей кийим кийинишкен. Толувайлар токтошот. Толувай сынчы кыздарга астырган авайлай көз чаптырат.

– Эми сен элибизди, жерибизди, жайлоовузду, чапаң, авай урууларды кошуп ырда! Ушул бешөөнүн ичинде биздин кызымыз болсо бир нишана белги берет. Бол! Батыраак башта! – дейт Толувай сынчы.

Эшкара ырчы комузун күүгө келтирип угумдуу үнүн созолонтот. Тогуз уруу тейитти, айтылуу жайлоо Кашка-Сууду, Санзар бойу Бакмалды, Жети-Кечүү, Кара-Мазарды, Сүттүү-Булак, Кара-Шакшак, Тентекти кошуп ырдайт. Ошондо ортодо үчүнчү болуп отурган кыз эңкейип сайма сайган болот. Бирок сайма сайбай, Эшкара ырчынын ырына берилип, угуватты. Толувай сынчы кыздын кыргыз экенин, болгондо да Баян баатырдын кызы экенин аныктап байкайт.

Ушул увакта ничке арыкка агып келген суудун шылдыры угулат. Суудун шылдырын угуп, Толувай сынчынын аты суу ичишке умтулат. Толу-

вай сынчы атын сууга карай жетелейт. Ангыча аземдүү, эң эле келишимдүү кийинген беш кыз секиден түшүшөт. Ар кимиси өзүнүн отонун карай басышат. Эшкара ырчынын ырына кулак түрүп тыңшаган кыз, дагы ырга чойула жай басып барып четки кызыл отонго кирет. Толувай сынчы баарын байкайт. Бири сынчы, бири ырчы эки элчи, окшош кийинишкен беш кыздын жүздөрүн көрүшбөдү. Апапбак, жупжука, үлпүлдөк жибек жоолуктары кыздардын беттерин жашырып көрсөтбөдү.

Котон ганы Толувай сынчы менен Эшкара ырчыны гандыгында кавыл алды. Эки элчи берер белектерин беледеп ордонун сакчыларына көтөртүп барышты. Котон ганы жаркыраган алтын тагында. Айлана, жанында увазирлери, шаардын акими, дагы башка башчылары. Кооз, жасалгалуу кең жай. Жаркырак саймалуу кийимдүү кишилер белектерди көтөргөндөрдү эрчитип эки элчи катар басып жакындап барып, колдорун көкүрөгүнө койуп ийилип салам айтышты. Котон ганы аманчылыкты кавыл алып жооп айтты.

– Ко-ош! Урматтуу мейманда-ар! Кандай кызмат-максаттарды каалап келдиңиздер? – деп сурайт ган.

– Улуу даражалуу ганым, айланага айтылган даңазанызды угуп жүрүп, алыскы Ала-Тоодон атайы сизге арнап соога алып келдик. Айып этбесеңиз оволу ошол белектерди көрсөтсөк. Анан максатыңызды айтсак, – дейт Толувай сынчы. Котон ганы макул болуп баш ийкегилейт.

Толувай сынчы кызыл оймолуу жүл куржундун илмектелип бекитилген оозун ачып, биринчи кара киш түлкү терини алып, башын ылдый каратып, куйругун түп жагынан кармап катуу-катуу, силкилдетиپ силкип-силкип гандын буттарына жакын апарып жая таштады. Канча увактан бери бүктөлүп, буулугуп жаткан теринин түгү катуу силкилдеткенде куду уйкудан ойгонгондой өзүнө келип, жагалданып кулпурду.

Биринчи кара киш түлкү түктүн артынан экинчиси, үчүнчүсү, төртүнчүсү, бешинчи кара киш терилер уйпаланган түктөрүнө жан кирип, көз карегин өзүнө тартып, чыныгы өңүн көрсөтүп Котон ганынын бут алдына ташталды. Котон падышасы чыныгы чырайлуу кара киш түлкү түктөрдүн биринен экинчисине көз жүгүртүп отурду. Көргөн сайын көргүсү келет.

Толувай сынчы онунчу кара киш түлкүнү куржундун түвүнөн алып чыгып каккылап силкилдете баштаганда Котон ганы кувана жылмайды. Карап отургандардын баары күлүмсүрөп баштарын ийкегилешти. Кээлери актаа сүйлөшүп баш ийкегилеп, бир бикирди макулдашыватышты.

Толувай сынчы жүл куржундун экинчи көзүн ачты. Куржундун бир жагындагы он кызыл киш түлкү теринин бирдениге экөөвүн алып чы-

гып бирин койуп экинчисин, алмак-салмак силкилдетиپ силкип-силкип, кара киш түлкүлөрдүн үстүнө койду. Кызыл киш түлкү тоо кайыңдын чогуна окшоп кыпкызыл болуп күйүп турат. Кызыл киш түлкүлөр да гандын көңүлүн өзүнө бурду. Котон ганы күлүп сүйлөп, кыткылыктап күлө баштады.

Толувай сынчы суусар таңылчакты чечти. Жыйырма суусар терилерди жалгыздан алып кагып силкбей төрт-бештен кармап эки-үч жолу булгап силкип, анан тову менен көтөрүп Котон ганын карай басты. Ган каткырып, «апкел» дегенди билдирип колдорун сунду. Толувай сынчы карамтыл, агыш, көгүш, саргылт ар кыл өңдө түс берген суусарларды гандын колуна берди.

– Мына-а! Келгиле-е! Көргүлө-ө! – деди ган аткаруучу, башкаруучу, жардамчы кызматчыларына.

Алар келип бирден-экиден суусар алып, кызыга карап биринен экинчиси алып «мунусу сонун экен», «тигиниси чырайлуу экен» дешип макташып көрүватты.

Толувай сынчы күмүш кылкан калтар түлкү терилерди апкелип Котон ганынын көзүнө көрсөтө көз алдына жайып таштады. Котон ганы бир жагы куванып, экинчи жагы таңданып, тамашалап, башын калтаңдатып биринен экинчисин тиктеди.

Толувай сынчы өзүнчө оролгон таңылчакты чечип тай сүлөөсүн, гой сүлөөсүн деп аталган сүлөөсүндөрдү чыгарды. Силкилдетип силкип-силкип, булгап каккылады. Түктөрүн үлпүлдөтүп, кулпунту. Көрүнүшү көркөмдүү сүлөөсүндөр көргөндөрдү кош көңүл калтырбады, тамшантты. Таңдантты.

Толувай сынчы эки кундузду адамдарга даңазалап көрсөтбөй эле терилерге жөн эле кошуп койду. Акыркы нооват эми эки илбирске келди. Толувай сынчы төрт бурчтуу таңылчакты эки колдоп кармап, Котон ганынын бет алдына апарды. Котон ганы баш болуп «бул эмне болду эке-ен? Боруму башкача түйүнчөк экен» дешип тиктеп турушту.

Түйүнчөктү түктөрдүн үстүнө койуп чечти. Сырткы ороосун бошотуп сыйрып таштап, ички ороосу апбак декенин ичинен (ак марли) кара чаар илбирс терини тумшугунан кармап өйдө көтөрүп Котон ганына сунду. Узун бойлуу ган лып эте тура калып, Толувай сынчы кармаган жеринен уштап жогору көтөрдү. Илбирстин куйругу жерден үзүлбөдү, калмактар дуу-дуу гужулдашты. Котон ганынын оозуна сөз кирбеди. Ган, оң колу талыса сол колу менен уштап ирбирс терини элге (жан-жөкөрлөрүнө) көрсөтүватты.

Илбирс терини тилбей (кардын жарбай) туйук бойдон ашатыптыр. Теңгек ара илбирс экен, карасы чымкый капкара, агыш жайлары апапак. Көзгө көрүнүш көркү бир башкача! Өзүнө окшошу, тең келери жок буюм. Экинчи илбирстин чондугу орточо экен. Өңү саргылтыраак. Мындайды сары илбирс

дешет. Сары илбирстин да өзүнчө өзгөчөлүгү, сулуулугу, көргөндүн көңүлүн өзүнө бурар баалуулугу бар. Аны Толувай сынчы өзү көрсөтүп турду.

Баятан бери алыскы кыргыз Ала-Тоолордон тартууга деп атайы өзүнө алып келинген түктөрдү көрүп маашыркап, көңүлү жайма-жай толгон Котон ганы тилмечин жанына чакырат. Бири сынчы, экинчиси жылаажын үндүү ырчы эки элчиге, жадырап-жайнап жакшы пейили менен тиктеп туруп:

– Ко-ош! Кымбаттуу меймандарым! Эми айткыла? Эмне каалайсыңар? Кандай максатты көздөп келдиңер?! Ойуңарды айткыла?! – дейт Котон ганы.

– Улуу даражалуу урматтуу ганым! Сиздин ордоңузду бактуу, гүлзарлуу жерине тигилген беш кыл отондун кызыл отонун ичи-тышы менен, ичиндеги кызы менен бериңиз деп сурайбыз, – дейт Толувай сынчы.

Котон ганынын кавагы бүркөлө түшөт.

– Ой, меймандар, тартуулаган мүлкүңөр андай отондордун онунан өйдө! Көптү соогалап, азды сурадыңар! Дүр-дүнүйө тилла мүлктөрдү тилегиле! Кайталап айткыла. Арманда калбагыла! – дейт Котон ганы.

– Улуу даражалуу урматтуу ганым! Бизге ошо кызыл отонуңузду ичи-тышы менен, ичиндеги кызын кошо берсеңиз деп өтүнөүз! Биздин максатыбыз ошол! Биз урук-туугандарыбыз, уруу-журтувуз менен сизге эки дүйнө ыраазы боловуз! – дейт Толувай сынчы, дагы.

Котон ганы катуу каарданат. Толувай сынчыны кекетип, коркутат:

– Кызыл отондо олжого келген кыргыз кыз жашайт деп силерге ким айтты? Менин ордомдо силердин тыңчыңар бар экен да-а! Азыр чыныңарды айткыла! Айтбасаңар зынданга салам! – дейт Котон ганы.

– Улуу даражалуу урматтуу ганым! Бая, биз ордоңузга кирдик. Бейиш жайга киргендей сездик. Мөмө дарактуу гүлзардын арасына тигилген ар кыл түстөгү беш отонду көрдүк. Жаркыраган кооз секиде баары бир кыл – окшош кийим кийинген беш кыз сайма сайып отурушуптур. Биз кыздардын жүздөрүн көргөнүбүз жок. Кыздардын беттерин апбак жоолуктары жашырып турду.

Ошондо шеригим Эшкара ырчы укмуш кооздуктарды ырга кошту. Ошондо сайма сайып отурган беш кыздын ортодогусу (катар бойунча үчүнчүсү) ырга өтө көңүл койуп укту. Башын эңкейтип сайма сайымыш болуп отуруп ырды тыңшады. Мен кыздарды тике тиктебедим. Астыртан авайлай карап байкадым.

Дагы бир далилим: кыздар секиден түшүп отондорду карай жөнөштү. Ырга көңүл бөлгөн ошо кыз аркада калып, илкий жай басып, ыр тыңшап барып уй мүйүз тигилген отондордун ортоңку кызыл отонго кирди. Мын-

да дагы байкадым. Ушул эки далилдин жүзөсүндө. Биз алыстан атайы ат арытып издеп келген кызыбыз ушул экен деп билдим. Эли-журтун, урук-тууганын, комуз үнүн, шандуу ошон ырларын сагынган кызыбыз экен деп куwandым! – дейт Толувай сынчы.

– Оббо-о-о! Сен, ашкан сынчы экенсиң го-о – дейт Котон ганы жүзүнөн кар жааган каары тарап. – Мейли! Бердим. Ошо кызыл отонду кыргыз кызы менен, ичи-тышы менен бердим. Кызыңарга бир кыргыз жорго мингизем. Кызыңардын жүгүн жүктөшкө улоо берем! Элчи силерге да сарпай кийит кийгизем. Кызыңардын сарамжалы бүтүп алыскы жолго чыгышка даяр болгуча менин мейманканамда дем ала бериңиздер, каварлашат, – дейт Котон ганы.

Ган сарайдагы кыз-келиндерге тарбия таалим, жүрүш-туруш, өз ара мамиле тартиптерди үйрөтүүчү, орто жашар орто бойлуу өңү-түсү ырайымдуу аял Баян баатырдын кызын жол жүрүшкө көп күн даярдайт. Жолго киеп үстү-башын, бут кийим тиктирип кийгизет. Жол азык бышыртып берет. Кызыл отондун өзү эки атка жүк болот. Дагы башка таңылчактары бар. Жолго чыгар күнү саарлап Котон ганы эки элчини чакыртып тайынын айтты.

– Менин силерге айтар эки тайыным бар. Ошону элиңерге айта баргыла. Биринчиси кызыңар бойкат (эки жан) эгер кыз төрөсө, ал кыз эсен-аман чоңойсо, кызды берер күйөө баланын ата-тегин, эне таравын териштирип, таза урукка бергиле. Эгер уул төрөсө, ал бала оройуп өзүн-өзү көрсөтөт. Уулдун уругу жети атасына чейин эл башкарып бек болот. Менин бир тайыным ушул.

Эми экинчи тайыным сынчым, кызыңарды эсен-аман элиңерге жеткирип, өзүң бир кайрылып келип кет, – дейт Котон ганы.

Баян баатырдын кызынын жүктөрү беш атка жүктөлдү, кыздын мингени кызыл жорго болду. Аттын жүктөрү жол алыс деп жеңил жүктөлдү. Толувай сынчылар он ат болуп жөнөштү. Толувай сынчы, Эшкара ырчы өзүнчө топ болуп ортодо баратышты. Толувайлардын алдында бир топ, аркасында бир топ, Котон гандыгынын эки топ чериктери (сакчылар, салдаттар) узатып баратышты. Чериктер Котон гандыгынын чек арасынан көчтү өткөрүп кайра кайтышты.

Толувай сынчы, Эшкара ырчы экөөвү үчтөн аттарды бири-бирине жетелейт. Баян баатырдын кызына ийдиш, азык артылган атты жетелетет. Кээ жерлерде жайлоолоп, кээ жайларда талаалап, көп күн жол жүрүшөт. Таа-

ныш айылдарды аралашат. Толувай сынчы, Эшкара ырчы кайда барбасын калк кадырлаган адамдар эл жактырган ырчы, эл даназалаган сынчы болгон түнөгөн үйдө Эшкара ырчы заңкылдап ырдап, Толувай жылкы уругун сындап жүрүп көп күндөрдү өткөрүшөт. Акыры Бакмал өрөөнүнүн жана Санзар дайранын башы Тентек айылына, Баян баатырдын кызын эсен-аман көчүрүп келишет. Кызыл отонду тигишет. Кызды отонуна киргизет. Эки апта бойу элдин аягы үзүлбөй Тентек айылына келип кетишет. Калмактар менен болгон кандуу салгылаштарда Ата Журтун коргоп, кан төгүп каза болгон Баян баатырдын кызы тавылып, элине келгенин куттукташат.

Арадан айлар өтөт. Күндөрдүн биринде Баян баатырдын кызы толгоо тартат. Айылдагы эмчи-домчу энелер, келиндерди төрөтүп жүргөндөр чогулушат. Бала бакырып түшөр замат аялдын бирөөвү наристени колуна алып:

– Уул, уул төрөдү! Кыпкызыл капыр төрөдү! Кыпкызыл капыр! – деп жарыялайт аял.

Эртеси эл келип жентек жемей башталат. Арадан үч күн өтөт. «Кыпкызыл капыр төрөлдү» деген сөз адамдарга таралган. Эми чыныгы атын атап коёлу деп айыл аксакалдары, байбиче, кемпирлер чогулушат.

– Кана-а, балага ат коёлу? Баланын аты ким болсун? – дегенде карыялардан бирөө мындай дейт.

– Наристенин аты өзү менен кошо төрөлгөн экен. Баланын аты Кызыл болсун! – дейт.

– Мейли, болсо болсун! Баланын аты Кызыл болсун. Эсен-аман чоңойсун! Өнүп-өссүн! Невере-чөвүрөлүү болсун, уругу бутактап көвөйсүн, – дешип балага бата беришет.

Арадан жылдар өтөт. Кызыл балакатка жетет. Кызылды үйлөндүрөт. Кызыл балалуу болот. Кызылдын балдары балалуу болуп, бутактанып көвөйүшөт. Барып-барып кызыл тову пайда болот. Ошо Баян баатырдын кызы төрөгөн, Кызыл деп атын койгон баладан бери туптууру жети ата өтү.

Азыр Самаркан областына караштуу Галла-Арал районунун «Бакмал» совхозунда Кызыл тову деген бир кыштак кыргызыбыз бар. Аяк-быягы болуп элүү үйлүүчө келет. Буларды биз бектер тову да дейбис. Севеви өз замандарында Кызылдын уругунан эл бийлеген бектери көп болгон. Кызылдардан Умар бий деген чыккан. Умар бий Бухара Амиринин согуш министри (увазири) болгон. Бул таарыгтык чындык.

Кызылдан бери жети ата өтү. Кайсы аталар өткөнүн биз баарыбыз билевис. Алардын анык эсеви бар. Кызыл товунун адамдары өзүлөрү да билишет. Кызылдан тарагандар баваларын жакшы билишет. Кыскасы,

биздеги бир кыштак Кызыл тову Толувай сынчы менен Эшкара ырчынын бизден экенине акыйкыйчын гүвө. Биздин далилибис ооз желинде, сөз менен эмес, жандуу далилде, бир кыштак кыргыз далилдейт.

Толувай сынчы Эшкара ырчынын бизден экенине, алыскы Котон ганына барып, кымбат баа түктөрдү тартуулап, туткундан бошотуп алып, үч-төрт айлык бойкат маалында көчүрүп келген Баян баатырдын кызы төрөгөн, аты Кызыл деп аталган адамдан тараган Кызыл тову деп аталган бир кыштак эл бүт баары буга гүвө өтөт. Алар жансыз эмес! Азыркы увакта тирүү жашаваткан гүвөлөр.

Эми сөз Толувай сынчы Эшкара ырчынын Котонго кайра барышы жөнүндө. Жыл айланып жазда, Ала-Тоо арасы гүлгө толгон маалда ажырашпас эки мойунса, (курбу) айтылган сөзгө бекем туруп Котонго барышат. Котон ганы жакшы кавыл алып кадырлап меймандайт. Күндөрдүн биринде:

– Сынчым, сарайымдагы аттарды бир көздөн өткөрүп бер. Кимиси күлүк, кайсынысы тулпар билейин, – дейт хан.

Хандын буйругу боюнча жан-жөкөр, вазирлери чогулат. Толубайды атайы жасалган секичеге чакыртат. Котон ганы карамагында канча күлүгү болсо, ошонун баарын бирден жайдак жетелетип, Толубайдын алдынан өткөрөт. Не бир аттар, не бир аттар! Карасы ок жыландай ойсоктойт, сарысы суу жыландай ийсектейт. Ооздугун кемирип ойноктогон не бир күлүктөр Толубайдын көз алдынан, биринин артынан бири өтөт. Толубай сынчы сыга сындап туруп, ошончо күлүктүн ичинен үчөөн четке чыгарат. Толубай сынчы тандап, бөлдүргөн аттардын бири кара, бири боз, бири жейрен чегир болот. Аттар өтүп бүткөндөн кийин Толубай сынчы ханга кайрылат:

– Ханым, мына ушул үчөө тулпар. Лекин, бул үчөө да чыныгы заты тулпар эмес, бирок ушунча аттарыңыздын арасында булардан ашар күлүк жок – дейт Толубай сынчы.

Хан катуу ойго батат. Ханды жандаган жан-жөкөр, вазир-кеңешчилер өз ара шыбырашат. Баш ийкешет, баш чайкашат. Улам бири ханга барып, бирдеме дейт. «Мактаган өстүрөт, чаккан өлтүрөт» дегендей Толубайдын сынчылыгы жөнүндө ар кыл пикирлер айтылат. Бир оокумда ган ушуна келип, Толубайга мындай дейт:

– Сынчым, кыргыздын кырдан секирген аргымактарынан, казактын кең талаасында желдей учкан күлүктөрүнөн, Хорезмдин кара байыр аттарынан, түркмөндүн кум чайнаган ахал-теке аттарынан тандатып, сынчыларга сындатып топтогон дулдулдарымды сындап, үчөөн жараттың. Лекин буларды да акыйкый тулпар дебедиң. Сынчым, эмки нөөбөт сеники. Казынамдан канча десең ошончо каржы алгын да, эл кыдырып тандап-сындап, мага бир тулпар таап кел да, мени ыраазы кыл. Менден сен да ыраазы болгон элең го, – дейт хан.

Толубай макул болот. Хандын шартын кабыл алат.

– Ханым, эл түгөнбөс кенч. Элден тулпар табылат, – дейт да Толубай менен Эшкара хан ордодон чыгып кетишет.

Экөө Ала-Тоону бет алып жөнөйт. Кыргыздын Ала-Тоосун аралап, айылдарын кыдырышат. Айтылуу жайлоолордо, салкын төрлөрдө, гүлдүү от жеп, карлуу суу ичип өскөн жылкы уругунан, хандын көөнү толор бир тулпар табылар деп ниеттенишет. Күздү күз дебей, кышты кыш дебей, капчыгай өрдөп, ашуу ашып, Эшкара ырдап, Толубай жылкы баласын сындап, тулпардан тукум издешет. Акыры жазга жуук, бир кара үйлүү кыргыздын үйүнүн алдынан, жабууланган жаман тайчага Толубай сынчынын көзү түшөт. Үйгө бурулуп, үй ээсине салам айтып, жаман тайчанын абалын сурайт. Оор чомун алдырып, котур тайдын сүлдөрүнө көз салат.

– Ээ, тууган, котур тайдын эмнесин карайсың. Бу тайча былтыр кеч туулду. Отуга элек маалында энеси тоодон учуп өлдү. Энесиз калып, котурга жолукту. Ана өлөт, мына өлөт менен эптеп багып, кыштан кыйшайттым. Эми көктөмдүн көгүн жегенде кантер экен, акылым айран, – дейт тайчанын ээси.

Такымдары ийри котур тайча Толубайдын көңүлүнө толот. «Тулпардын тунугу ушул» – дейт да жаман тайчаны сатып алып, Котонго карай жол тартат. Нечен апта жол жүрүп, Котон жеринде жаз жадырап, булбулдар сайрап турган маалда шаарга жетишет. Котур тайчанын жаман жабуусун үстүнөн албай хан ордого киришет. – «Сынчы кыргыз, ырчы кыргыз, тулпар туулган тай апкелишти» деген кабар ханга жеткизилет. Жакшы кабар менен бирге жаман кабар да айтылат.

– Эмнеси болсо да өз көзүм менен көрөйүн, – деп жан-жөкөр, вазирлери менен аткананын алдындагы майданга чыгат. Ошондо такыр майдандын дал ортосунда кулагынан куйругуна чейин самсаалак чомдуу бир кичине нерсени Толубай сынчы ноктосунан кармап, Эшкара ырчы мактап ырдап турат. Хан карап, эч нерсеге түшүнө албай танданып, же күлө албай, же ачууланбай жакын келип:

– А-а, сынчы-ым, кана, тулпарыңды көрсөтчү?! – дейт.

Толубай тайчанын жабуусун сыйрыйт. Айланага сасык жыт бур-р эте таралат. Хан баш болуп тургандар мурундарын чүйрүшөт. Жон-капталы жаралуу, курсагы чандагай, кулактары шалпагай, башы кичине, көздөрү балбылдак, бирок өзү өтө жүдөө тайча, хандын көзүнө эшек түспөлдөнүп көрүнөт. Хандын көңүлү иренжип, иреңи кумсарат:

– Ханым, бу тайча тулпардын тукуму. Өзүм багып өстүрүп табына келтирип, сизге тулпар чыгарып берем – дейт Толубай.

Толубайдын сөзүнө ханды тегеректеген кеңешчилери каткырышат. «Мени бүт хандыгыма маскаралады. Мунун сазайын берейин» – деп хан ызаланып, каарланат да:

– Сен ушул эшегинди багып, тулпар кылып минип кет! Азыр буларга аткананын бир четинен жай бөлгүлө! Сынчынын көрөгөч көзүн ойгула

да анан котур эшеги менен бирге койгула! А ырчысын болсо айдап жибергиле. Элине барып кабар айтсын, – деп буйрат хан.

Хандын буйругу эки болбойт. Ошол замат желдеттер Толубай сынчынын эки көзүн оюп ташташат. Эшкара ырчыны айдап ордодон чыгарышат. Эшкара ырчы Ала-Тоону аралап, ар-ар жерде эки-үч үйлүү кыргыздарды кыдырып, ботодой боздоп, Толубай сынчынын абалын элге ырдап угузуп, Жети-Кечүү, Бахмалга келет. Эл күйүнөт-күймөнөт. Хандын катуу буйругуна эч дава ойлоп табышбайт. «Толубайдын жаш балдарын көрсө Котон ханы ырайым кылар, эки көздөн ажыраган сынчыны коё берер» – дейт да Эшкара ырчы Толубай сынчынын эки уулун ээрчитип Котонго дагы барат.

Котон ханы, Толубайдын балдары келди деген кабарды угуп ого бетер жинденет.

– Атасын баксын, өлсө өлүгүн артып кетсин! – деп, хан Толубайдын балдарын кошо каматат.

Толубай балдарын кучактап буркурап ыйлап, ый аралаш акыл-насаатын, үмүт-максатын айтат:

– Балдарым, бактыңар ачылат, мен хандын жазасын арам пейил, жаман ишимден тапканым жок. Хандын жаңылыш наадандыгынан таптым. Болор иш болду, эки көзүм оюлду. Эми эптеп биргелешип, эки кышты өткөрсөк, анан канаттуудай сызып, элибизге кетебиз. Балдарым, мына бу жаман жабагыны жакшылап баккыла? Эртели-кеч кашылап, жем-чөбүн үзбөгүлө? – деп жүзүн жашка жууп ыйлайт Толубай сынчы.

Толубайдын балдары атасы айткандай жабагыны жакшылап багышат. Арадан айлар жылып, жылдар айланат. Толубай сынчыны эки көздөн айрылтып котур тайча чоңоюп, денесине буурул түк бүтөт, дөнөн жаштан өтөт. «Мал арыгын баксаң ооз майлайт» дегендей, абалкы котур тайча бешке толгон маалда, күндөрдүн биринде Толубай сынчы буурулду байкап, кармалайт. Жон-сорусун, балтыр-такымын, туяк-шыйрагын, көкүрөк-көөдөнүн, кулак-мандайын куп сылап-сыйпап, кунт коюп байкап билип, балдарына мындай дейт:

– Балдарым канатыбыз жетилиптир, учар маал болуптур. Эми камданалы. Балдарым, буурул үчөөбүздү бирдей көтөрүп; хандын коргонунан ашып секирип кете албайт да куугундан качып кутулбайт. Буурулга Каратемир минсин, мен учкашайын. Сен ушунда кал. Сени хан өлтүрбөйт. Сенин да бактың ачылар. Эсен болсоң эли-жеринди табасың, – дейт Толубай сынчы кичи уулуна.

Толубайдын ошондо он үчтөгү улуу уулу Каратемир хандын аткана-сынан ээр токум апкелип, буурулду токуйт. Таң жаңы агарганда ата-бала буурулга учкашып, атканадан чыгып хан ордонун бийик дубалын бет алат. Толубайдын он жаштагы кичүү уулу көз жаштарын мөндүрлөтүп, бозогону бойлоп, карап калат. Толубай кенже уулу менен коштошуп:

– Балам, эми камчыны мага бер да өзүң бекем бол, – дейт Каратемирге.

Кош кулагын камыштай учтантып, беттенген бийик дубалдан эки көзү өтүп турган буурулга:

– Чүү, жаныбарым! – деп Толубай камчы урат.

Буурул турган жеринен жаа бою ыргып, чаң ызгыта жүгүрүп, көз ачып-жумганча дубалга жетип, бүргөдөй түйүлө секирип, бийик дубалдан ашып түшөт. Хан сарайын кайтарган аскерлер, абал аттын дүбүртүнөн чоочуп ойгонушуп, анан аттын дубалдан аша секиргенин көрүшүп, аңтаң болушуп бүлүктөнөт. Кернейлер даңылдап, барабандар каңылдайт.

– Балам, эми буурулдун башын алыста бүлбүлдөгөн Ала-Тоону карай бур. Артыбыздан куугундайт. Хандын бардык күлүктөрү, вазирлердин, акимдердин айтылуу аргымактары эми күчүн көрсөтөт. Балам, бизге жакындаган аттын өңүн түсүн, белгисин жакшылап карап, жаңылбай байкап, мага айтып тур – дейт Толубай уулу Каратемирге.

Жоо келгендей бүлүнгөн хан баш болуп бакырып, вазирлери өкүрүп, аскерлерин аттантат. Кылычтарын кындан сууруп, найзаларын сунуп, жааларын керип, аттарына камчы шыбап, хандын лашкер (аскер) башчылары, миң башы, жүз башылары кууйт. Улам узаган сайын топ-тобу менен аттар ара жолдо сандалактайт. Узаган сайын күлүктүн күлүгү кылданат.

Тоо этеги, адырлуу жайда баратып, Каратемир артын кылчайып караса, бөдөнөдөй бөжүп чуркаган бир ат көрүнөт.

– Ата, бир бозомук ат келатат, – дейт Каратемир.

– Балам, буурулду нымдуу, жумшак жерге сал. Боз буудандын шыйрактары ничке, балчыкка батып калат, – дейт Толубай.

Каратемир буурулду жылжыма булак камыштуу сайга салат. Боз күлүк балчыкка батып калып калат. Эки тоонун арасы эрме чөлгө барганда алыстан дүбүрт угулат. Каратемир караса, ажыдаардай оозун ачып арылдап, шамалдай гарылдап, бир ат келатат. Аныктап тиктеп байкайт да:

– Ата, жейрен ат жакындады, – дейт.

– Хандын жейрен чериги окшойт. Балам, буурулду күнгө бур. Жейрен чегирдин маңдайы жука, маңдайына күндүн табы өтүп, көзү күнгө чагылышып мүдүргүйт, – дейт Толубай.

Каратемир, буурулду күн жакка чабат. Толубай сынчы айткандай жейрен чегин жүгүрө албай алыстайт. Буурул жүгүргөнүнөн тайбайт, омууроо сандарынан алмадай ак көбүк үзүлүп канаттуудай каркырап баратат. Тоо этеги, тумшукту тегерене бергенде, Толубайдын башынан зуу этип, жаанын огу өтөт.

– Балам, карачы кайсы күлүк экен? – дейт Толубай. Каратемир караса кайып учкан карлыгачтай, дүбүртүн чыгарбай чуркаган бир ат жакындайт.

– Ата, кара ат куйруктады, – дейт Каратемир.

– Балам, буурулду кумга сал. Кара аттын бакайы кыска, кумга батып сороктоп, жүгүрө албай калат, – дейт Толубай.

Каратемир буурулду гүлпүлдөгөн дайраны жээктеп чабат. Көп узабай көк кумга батып кара ат артта аксаңдайт. Дарыядан өтүп, кашатка көтөрүлөт. Көк майдан түзөңдө желдей учуп, бийик дөңдү кыялаганда, арт жактан ат дүбүртү угулат. Каратемир бурулуп карап:

– Ата, бир тору ат келатат, өйдөгө жабышып аарыдай тызылдайт, – дейт.

– Балам, буурулду нишабка¹ сал. Торунун көтөнү кыска, тик ылдыда оңкосунан сайылат, – дейт Толубай.

Каратемир буурулду дөң ылдый баштайт. Буурул тик ылдый, сур жыландай сыйгаланып, сойлоп чуркайт. Тору ат оңколонуп жыгылат. Эси тургузуп минип камчыланат, тору ат жана оңколо ашат. Ошентип калып калат.

Капчыгай ичи арчалуу кыяда баратып Каратемир кайрылып караса, каргадай сызган кара аттын карааны байкалат. Бурулуштан бурулуп тиктесе, ала туяк кара ат жакындап келип калат.

– Ата, ала туяк ат жетип келди. Төрт туягы тең аппак – дейт Каратемир.

– Балам, буурулду таштакка сал. Ак туяк аттын туяктары жука болот, таштуу жерде бат ташыркап, чуркай албайт, – дейт Толубай сынчы.

Каратемир буурулду сел жүргөн таштуу какыр сайга бурат. Буурул таштан-ташка секирип чуркайт. Ала туяк азыраак чуркап барып, жука туягын таш уруп аксаят, буурул алыстайт.

Ушинтип Толубай сынчы хандын куугунунан кутулуп, аман-эсен Бакмалдын башы Тентекке келет. Үй-тиричилигин куруп тал тигип, там салып жашайт. Буурул тулпар туяк кеселге учурап байлоодо багылып өлөт. Толубай сынчынын кичи уулу жөнүндө Тентекке барып, Тентектин карыяларына бир кайрылың, ошолор билишет, – деди Эсиркеп аксакал.

Мен тогуз уруу байтейиттин бир уруусу чапаң уруусунанмын. Чапаңдын ичинде Эшкара тобунан болом. Бизди Эшкара ырчынын тобу дешет. Биз ошо айтылуу Толубай сынчыны жандаш моюнса өскөн, бирге жүрүп ачы-тогуна күйгөн, Эшкара ырчынын уругунанбыз. Биздин топ Тентекке көбөйүп, кийин Малгүзар тоосун ашып, Сабыстаганды жайлаган. Анан Там-Тым, Кара-Мазар деген жерлерге кыштак курган. Согушка чейинки бир эсепте жүз элүү (150) түтүн элек. Согуш маалында азайып, эми кайра көбөйсө керек.

Илгертен бери биздин Эшкара топтон ырчылар үзүлбөйт. Мен билгендерден Берк ырчы, Топчубай ырчы дегендер өттү. Берк ырчы абдан карып, ак падыша тактан куланар жылдан илгерээк дүнүйөдөн өттү. Берк

¹ Нишаб – ылдый; эңкөө; дөң ылдый – тажик сөзү (нишеб).

ырчы Алай, Ош, Анжыян тараптарга барып, андагы акындар менен ат салышып айтышып ырдаган чоң акын болгон. Топчубай ырчы Совет өкмөтү орногон жылдары каза болду. Топчубай ырчы алыска барып ырдаган эмес. Ушунда, өзүбүздүн тогуз уруу байтейиттин аш-тойлорунда ырдап өткөн. Алардын кийинки Насым, Пардабай деген айыл ырчыларыбыз кечээ, жакында айыл-кыштакта бириккен чарба (колхоз) уюшулган жылдары көз жумушту.

Азыр Эшкара тобунан чыккан ырчылардан Толбаев Эрмат деген бар. Эрмат ырчы Берк ырчынын небере жээни болот. Эрмат ырчы ырдаган «Анарбай Ысар жөнөдү» 1970-жылы апрелде «Кыргызстан маданияты» газетасына басылды.

Толубай сынчынын балдары болгон, бирок балдары балалуу болуп көбөйбөптүр. Ошол себептүү чапаң уруусунда Толубай тобу жок. Толубайдын аталаш туугандары тараптан, Тентек, Кара-Шакшак кыштактарында жашаган чапаң тейиттерден ат сынчылар көп чыккан. Алар Толубайга окшоп эл аралап, саяпкерлик кылган эмес. Өзүбүздүн ушул тегеректеги тогуз уруу байтейитке гана белгилүү болгон.

Айтылуу Толубайдай сынчы, Эшкарадай ырчы бизден өткөн. Бизде «Толубайдай сынчы бол, Эшкарадай ырчы бол» деген айтуу бар. Кыргызстанда болсо «Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол» деген сөз бар дешет. Толубайдын сынчылыгы эл оозунда, эл акылында жашап келатат. А Токтогулдун акындыгы жазмага түшүп аныкталды. Токтогулдун улуу акын экендиги баарыга маалымдалды. Ушул себептүү «ырчы болсоң Токтогулдай бол» деген жалпы элдик пикир, сынчы болсоң Толубайдай сынчы бол деген пикирге кошулду. Ал эми артында жазылып ыры калбаган Эшкара ырчы эл эсинен чыгып кетти. Эгер эки-үч кылым илгерээк кыргыздын өз жазмасы (каты) түзүлгөндө, Эшкара ырчы эстелмек.

Бу дүнүйөдө эки Токтогул акын жашаган эмес. Бир Токтогул акын, бир Толубай сынчы өткөн. Толубай сынчынын доорунан бери жети ата өттү. Ал эми Токтогул акындан бери бир ата да карый элек. Ушундан-улам, Толубай сынчы менен Эшкара ырчынын канча кылым илгери жашаганын өзүнөр эсептеп билип алгыла – деди Эсиркеп карыя.

Айткан Карабаев Эсиркеп – 1893-жылы Өзүбекстандын Сыр дарыя областынын Заамын району, «Заамын-2» совхозунан Там-Тым кыштагында дүнүйөгө келген.

Жазып алган **Тайтөрө БАТЫРКУЛОВ**
1970–1971-жылдар.

Мастер-классик

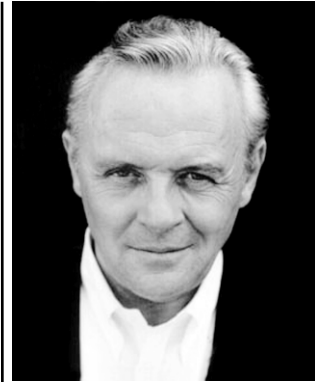

ЭНТОНИ ХОПКИНС: «МЕНИ АЗЫР ШЕКСПИР, БРИТАНДЫК ТАШТАНДЫЛАР КЫЗЫКТЫРБАЙТ»

● Адамда жакшы сапат кеч өнүгөт. Мен мектепте жеткен макоо элем. Бир да балага кызыгып, мамиле түзбөгөм. Андайларды азыр дислексия же ынтаасы начар деп коюшат. А мен жөнелсе көндөй челек болчумун. Ошон үчүн актер болдум.

● Көпчүлүк актерлор жөнөкөй эле апендичалыш кишилер. Анан өздөрүн өтө татаал ойлойт. «Кутурган букада» Роберт де Ниронун ойногонун угуп, ушул фильмди сөзсүз көрүш керек деп чечкем. Нью-Йорктун бир сийдик жыттанган кинотеатрынан көргөм. Кимдир бйрөөлөрү ичип атты, кимдир бирөөлөрү уктап атты. Ошондо бир башка чапкандай соолуккансыдым: жанталашып жасаган аракетиниздин акыбети ушул экен да!

● Азыр мен театрга ыйыктын ыйыгы деген жерден туруп түкүргүм келет. Аны эмне эле касиеттүү санап калтырышаарын түшүнсөм кудай урсун. Төрт жүз жыл мурда төңкөрүлгөн бүт театрдын зарураты эмне? Кимге кереги бар? Ыргытып сал. Андан асман кулап кетпейт! Өлүк

Улуу Британия менен АКШ кино жана театр актеру Филипп Энтони Хопкинс 1937-жылы 31-декабрда туулган. «Молчание ягнят», «Ганнибал», «Красный дракон» кинофильмдеринде кан ичкич-канибал доктор Ганнибал Лектердин ролун ойноо менен таанылган. Хопкинс «Лев зимой», «Магия», «Никсон», «Маска Зорро» ж.б. ондогон фильмдерге ойногон. 2000-жылдан бери америка жарандыгын алып, АКШда жашайт. «Оскар» сыйлыгына татыган. Ошондой эле «Эмми» сыйлыгынын эки жолку, BAFTA сыйлыгынын үч жолку ээси.

деген өлүк. Тигил Лир мындай, бул Лир тигиндей – бу кимге кызык? Сен болгону сага чейин он-беш миң актер жасаган ишти жасап атырсың.

● Бардык актерлор ашынып турган кезинде Гамлетти ойногусу келет. Мен да ошенткем. Азыр ойлойм: ушунун өзү эле өз башынды өзүң сыйыртмакка салып бергендик. Мени азыр бүт Шекспир, британдык таштандылардын бири да кызыктырбайт. А кызыктырган мезгил – атак-даңк көксөгөн алакөөдөндүгүм эле.

● Менин сүйгөн бир да ролум жок. Мен жөнеле иштейм. Ролумду жаттайм, эмне айтарымды түшүнөм, бирдеме жасагым келсе, майын чыгара жасайм. Ишке келем, аны аткарам, кайра үйгө кетем. Андан кийин акчасын алам – болгон тарых ушул. Калп айтып, кара жанын жеп атат дешсе, жаңылат, турмуш чындыгы ушундай.

● Сени сатылгыч деп сандырактагандар жөнеле сага көчүгү күйгөн көрөлбастар. Кечээ жакында менин бир жакшы жолдошум Лондондон Улуттук театрдын кастинг агентине жолугуп калыптыр. Ал аял: «Тони кандай жүрөт?» – деп сурайт имиш. «Абдан жакшы жүрөт, Голливудда» – деп жооп бериптир ал. Анда тиги: «Кандай гана аянычтуу, сатылып кетти» деп жашылданыммыш болот дейт. «Ооба, – дептир менин жолдошум. – Анткен менен аябай байыды, атагы таш жарып атат». Ал аялдын көчүгү күйгөнү ушунчалык, тимеле көзүнөн чыкты дейт.

● Өздөрүн жеткен такыба, ашкан жапаакер санагандардан жек көргөнүм жок. Анын баары жасалма. «А сенчи?» дечүлөр чыгаар. Бардыгыңар сыяктуу эле мен да жасалмамын. Баарыбыз маскарапоз, баарыбыз бузуку, баарыбыз калпшыз.

● Мага жалгыздыгым жагат. Мен эч ким менен эзилишип, жуурулушуп кетпейм. Бардыгын оолак тутам. Албетте, жакшы салам, жылуу мамиле жасагансыйм. Бирок эч бирине ичим жылыбайт...

● Таңгалыштуусу, качандыр бир алкаш болгонума аябай сыймыктанам. Албетте, анымдан жапа тарткандарды аяйм. А бирок алкаштыктан аябагандай зор турмуш тажрыйбасын топтойсун. Бир бөтөлкө текила¹ ичип алганда өмүрүң да, өлүмүң да түккө турбай калган күндөр болбодубу. Ошентип адам катарынан чыгып калгам, эмоционалдык маанисинде толук банкрот болгом. Текиланы жанымдай көрчүмүн.

● Жок, жок, наркозат сайынган да, тарткан да жокмун. Алардын ордун жоктоптой турган текила канда арбын боло турган.

● Атам наабайчы эле, маданиятка түкүрүп да койчу эмес. Кээде пианинодо ойноп атсам кирип калчу. Жүн баскан колдорундагы унду күбүп, анан: «Эмнени ойноп атасың?» – деп сурап эле. Мен: «Бетховенди». Атам: «Муңуң бекер жеринен дүлөй болбоптур. Ой, кудай жалгагыр, эшикке

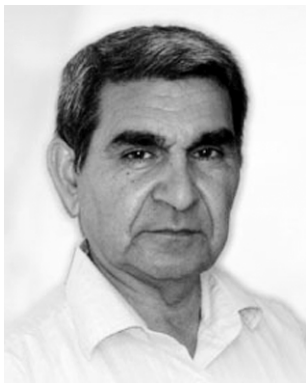
¹ Текила – Мексика арагы, кактустан жасалат.

чыгып, пайдалуураак оокат кылсаң боло». Анын минтип кагынып-сөгүнгөнүнүн маани-маңызын азыр араң түшүнүп жүрөм.

● О'Тул менин кумирим эле. Барга алгач чогуу барганыбыз эсимде. Ал: «Гиннес» – деди. Көңүлүң көтөрүлдүбү, дос? Болуптур, жутуп иели дагы, «Оскардыбызды» алуу үчүн жөнөйлү. Мага ушундай алангазарлык жагат, аракеттер менен аңкоолорду аябай сүйөм. Бир кезде өзүм ошондой болчумун. Бир нече жыл мурда О'Тулга кайрадан жолугуп калдым. «Даңка бөлөнүү жаатынан биз, камбагалдар, сенин алдында шоона эшпей калдык» – деди. Аракты таштагандын бир азабы бар: жандай көргөн жакшы жолдошундан айрылып каласың...

«Esquire» журналынан кыскартылып которулду.

ЗЕЙНАЛОВ Эйваз – 1950-жылы Азербайжан Республикасынын Агдам шаарында туулган. 1973-жылы Азербайжан пединститутунун тил жана адабият бөлүмүн бүтүргөн. Мугалим болуп иштеген, Россия, Украинада жашаган. 1993-жылы армяндар Агдам шаарын басып алганда Бакуга көчүп, туруктуу жашап калган.

Алгачкы аңгемеси 9-класста окуп жүргөнүндө эле жарык көрүп, 1990-жылы «Бесцветный сон» («Түзсүз түш») аттуу алгачкы китеби жарык көргөн. Балдарга жана чоңдорго арналган чыгармалары орус, түрк, грузин, поляк тилдерине которулган.

2007-жылы Европалык ФНД басма үйү Э.Зейналовго мыкты мекенчил жазуучу катары Эл аралык Алтын сыйлыгын ыйгарган. 2008-жылы «Махмуд Кашгари – 1000» жылдыгына арналган түрк тилдүү мамлекеттердин Эл аралык аңгемелер конкурсунун Азербайжанда өткөн сынагынын жеңүүчүсү.

Азербайжан Жазуучулар союзунун жана Евразия Жазуучулар бирлигинин мүчөсү.

Балдарга баярлык

ЧОҢ АТАСЫ МЕНЕН НЕБЕРЕ

Күндөрдүн биринде небересин ээрчитип аксакал шаарга сапар алды. Ал, көп жашаган акылдуу болсо, небересинин көзү курч, баамчыл. Анан экөөнүн тең кулактары сак.

Жол жээги менен экөө ээрчишип баратканда небере аянычтуу чыйпылдаган үндү капысынан уга коюп, токтоло калды. Көрсө, уясынан кулаган чымчыктын балапаны чөптө томолонуп, чыйпылдап жатыптыр. Небере балапанды колуна аярлай ала коюп, чоң атасына сунду. Чоң атасы алгач балапанга, андан бактагы уяга карап алып, башын чайкады да:

– Мм... экөөбүзгө кыйын болмок болду. Эми эмине кылмакпыз?.. – деди кабатырланып.

– Эмне кылабыз дегениңиз кандай, чоң ата? – деди эч нерсеге түшүнбөгөн небере шашкалактап.

– Балапандын уясында жок экенин көрөөр замат энеси жанталашып, чуу көтөрө баштайт. Балапанды тезинен уясына салбасак болбойт. Мен болсо карымын... бакка эми кантип чыкмакмын?..

Небере жагдайды түшүнө койду да.

– А менчи, чоң ата?.. – деди компоюп.

Анан ал мышыктай шыпылдап бакка чыгып барды да балапанды уясына салып, кайрадан шыпырылып түшүп келди.

Чоң атасы ага сыймыктана карап алды да, улутунуп коюп жолун улантты. Небереси аны артынан кууп жете барып:

– Чоң ата, сиз эмнеге үшкүрдүңүз? – деп сурай кетти.

– Жаштыгымды, өткөн жылдарымды эстеп кетпедимби. Бир кезде мен да сендей болуп, бутактан бутакка секирчү элем. Ошол күндөр эми кайда...

Көп өтпөй алар айыл тушундагы автобустун аялдамасына жете келишти. Эл көп экен. Аксакалды көрө коюшуп бардыгы аны сыйлай ордуна тура калышты. Ызаат көрсөтө баш ийип учурашышты. Кай бирлери жанына келип ал-ахыбалын сурап да жиберешти.

Аңгыча автобус келип калды. Аксакалга бардыгы жол бошотушту. Алтургай автобустун айдоочусу да аны жылмайып тосуп алды.

Алар качан шаарга жетишкенде жаштар тура калып, аксакалды кол-туктап, жерге түшкөнүнө жардамдашып жиберешти...

Автобус жөнөй берди. Небереси чоң атасына суктана карап алды да, терең улутунуп койду. Аны чоң атасы байкап калды.

– Ой, чунак, сен эмне, улутунуп?..

– Менин дагы сиздей аксакал болгум келип кетти, чоң ата...

Аксакал билинер-билинбес жылмайып:

– Карылыктын суктанарлык эмнеси бар дейсиң, анчалык... – деп койду.

– Мени да баары сизди сыйлагандай сыйлашса...

– Аа, мына, кеп каякта, – аксакал сакалын сылап небересине кайрылды, – а сен бир нерсени байкадыңбы, чунак, автобуста менден да улуулар бар болучу. Алар менин карылыгыма карап эле сыйлашпайт. Андай урматка көптөгөн ак эмгек менен жетиш керек. Демек, карылыкка ашыкпагын. Каалайсыңбы, каалабайсыңбы кези келгенде карылык сени да өзү таап алат...

КЫМБАТ ШОКОЛАДДЫН КУТУСУ

Урматтууларым, силерге шоколаддын бир кутусу тууралуу кызык окуяны айтып берейин деп турамын. Ал, кондитердик фабрикада жасалган кооз, кымбат шоколаддын кутуларынын бири болучу. Аны дүкөндөн атайын сатып алып кичинекей, татына кыздын туулган күнүнө белек кылышкан эле...

Меймандар али таркай элек болучу. Туулган күнү белгиленип жаткан кичинекей, татына кыз бир кезде белектер киргизилген бөлмөгө билинбей кирип кетти. Ар түркүн жайнаган шоколаддын, момпосуйдун кутуларынын арасынан анын көңүлүн сөз болуп жаткан кымбат шоколаддын кутусу өзгөчө буруп калды. Кыз аны дароо ачып, шоколаддын бирин алып, оозуна салып жиберди. Ал, аябай таттуу экен...

Ата-энеси бул кутудагы шоколадды көрүшсө аларга да сөзсүз жагат деп ойлоду ал. Алтургай алардын да шилекейи дароо акпай койбос.

Бирок ата-энелери кыздын кылыгын жактырышкан жок, алардын ойлору такыр башкача эле. Апасы кымбат кутулуу шоколадды көрүп:

– Бул куту – дасторкондун көркү болот. Аны досторубузга же жакындарыбызга алып барып ыраазы кылабыз, – деди.

Атасы кутуну колуна алып, нары-бери оодарып көрүп, четки жагын кунт коё тиктеп калды. Андагы жазуулары көрүнбөй жатты, кимдир бирөө өчүрүп салыптыр.

– Балким, бул эскидир, – деди ал, – көпкө сактаганга болбостур?

Апасы ага кошулган жок:

– Койсоңчу, бул кишилер бизге эскирген шоколад алып келишмек эмес.

Алар кутунун ичиндеги шоколадга тийбестен, бөлөк, арзан шоколаддан бирди алышты да кызы жеген шоколаддын бош ордуна салып коюшту. Анан кутунун ачылганын бирөөлөр билип коюшпасын деп, четтерин дыкаттап кайра чаптап салышты.

Бир жолу алар кымбат кутулуу шоколадды алышты да жаңы үйгө көчүшкөн досторуна өрүлүктөп барышты...

Мына, кымбат, кооз кутулуу шоколаддын кара күндөрү дал ушул күндөн башталды. Ал колдон колго өтүп, улам бир үйдү кыдыра баштады. Куту өзүн арзан, бөлөк кутудагы момпосуйлар сыңары ачып, таттуу шоколаддарымды качан жээр экен деп чыдамсыз күтүп жүрдү. Анын кымбаттыгынан улам аны ачууга эч кимдин колу барган жок. Кутунун бул саякаттоосу оюнга окшош эле: жаңы кожоюндары анын сыртынан түркүн түстүү кагаз менен жаңыртып ороп, жалтырактар менен кооздоп, жаңы пакеттерге салып жатышты. Бирок убакытка муздаткыч да каршы тура албады. Шоколаддар таттуу сапатын жоготуп, бузула баштады. Аны эч билишпей, колдон-колго өткөрүп жатышкан кишилер үчүн эми куту уяла баштады. Бирөөгө жакшылык жасаймын деп, жамандык жасап жаткандарын билбегендер бар эмеспи.

Бир жолу кымбат шоколаддын кутусу бөлөк аймак, башка шаарга да барып калды. Бирок ал жакта да анын ажаты ачылган жок...

Ошентип, алысты да кыдырып, эсепсиз үйлөрдө, ар кандай муздаткычтарда болуп келген кымбат шоколаддын кутусу туура бир жыл өтүп кайра келип калды. Так эле баягы жерине, мурдагы үйүнө, татынакай кыздын туулган күнүнө.

Кичинекей, татына кыз бир жыл ичинде кыйла эс кирип, чоңоюп калган. Ал, кымбат шоколаддын кутусун көрө коюп, аны дароо тааный койду! Апасына чуркап барып:

– Апа, билесиңби, биздин былтыркы шоколад кутубуз кайтып келиптир! – деди кубана.

Аны көргөн ата-энесинин таң калышканын айтпа! Чын эле баягы кымбат куту... Акыры аны да ачышты. Кызыгы, курттар кымбат шоколаддардын баарын жеп, баягы, кошуп койгон арзанына эч тийишпептир. Алар да кайсыл шоколаддын чынында эле таттуу экенин билишет окшобойбу...

Эл оозунан

АШ БАЛБАНЫ АЛЫБАЙ

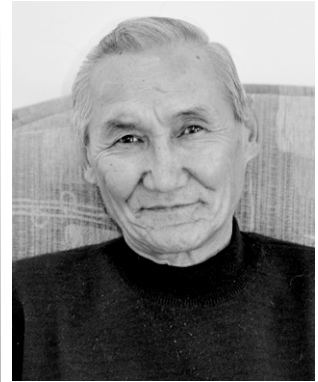
Басылмаларда «Гиннес китебинин рекорддо-ру» деген кызыктуу материалдар чыгып калат. Аны окуп алып «Биздин бабаларыбыз ушул заманда жашап калганда «Гиннес китебиндеги» рекорддорду бүт ээледек экен» деген ой келет. Мисалы, дүйнөнүн эң узун адамы деп Кытайдагы бир адамдын бою – 2 метр 44 см. делет. Ал, биздин Тобок алтын (XVIII кылымда жашаган) жанында лилипут болуп калмак экен. Анткени анын бою – 3 метр 80 см. болгон. Төө мингенде буту жерге тийип калчу дейт. Ошондуктан Тобок алп такай жөө жүргөн.

Гиннес китебинин дагы бир рекордсмени – эки колдоп 200 килограммдык бочканы көтөргөнүн жазат. Ал да Кожомкул балбаныбыздын алдында шоона эшпей калат. Анткени Кожомкул балбан тирүү жылкыны, 900 килограммга жакын чулу ташты көтөргөн.

Ошол Гиннес китебинде чоң курсак чемпион 4 метр колбаса жептир бир отурганда деп таң кала макташат.

Ал «чемпион», тайдын, койдун этин толук жеген биздин бабаларыбызга кайдан тең келсин! Ошондой адамдын бири Алыбайдын аты эмдигиче эл оозунда айтылып жүрөт.

Алыбай сарыбагыш уруусунун ичиндеги чоң чарык деген майда уруусунан болгон. Кочкор өрөөнүнүн күн батыш жагындагы Темир-Болот болуштугуна караштуу Каракол да-

ШАБДАНАЛИЕВ Болот – 1945-жылы Ак-Талаа районунун Дөрбөлжүн айылында (аз.Баев) туулган.

Айыл чарба институтун бүтүрүп, эмгек жолун 1964-жылы Жданов атындагы колхоздо ферма-зоотехниги болуп иштөө менен баштап, райондук комсомол комитетинде инструктор, уюштуруу бөлүмүнүн башчысы, чарбалык кызматтарда, Айыл чарба башкармалыгынын башкы адиси болуп иштеген.

2002-2006-жылдары «Кыргыз туусу» гезитинде кабарчы, 2007-жылдан бери «Рух кенчи» гезитинин башкы редакторунун орунбасары болуп иштеп келет.

рыясына жакын жердеги Талаа-Булак деген жерде өткөн экен. Ал мезгилде кыштак курула элек, элдер жалаң боз үйлөрдө жашашкан. Аксакал-карьялардын айттымында Алыбай 1870–1926-жылдардын ортосунда жашап өткөн. Алыбайды көрүп калган аксакалдардын сөзүн угуп калгандардын көзү дагы эле тирүү. Менин жазган бул аңыз-баяным ошол, көзү тирүү карьялардын айтканына негизделип жазылды.

Темир-Болот болуштугунда болуш болуп Канат турган. Ал, кадимки эле 1916-жылкы көтөрүлүштө сарыбагыш – саяк көтөрүлүп, Токмокту алабыз деп турганда хан шайланган Канат хан. Биз баяндай турган окуя 1900-жылдарда – Канат болуш болуп шайланган убакта болсо керек. Орустардын бийлиги Теңир-Тоого анча батынып кире элек, эл өз малы менен жайлоолоп көчүп-конуп жай чарба болуп жашаган мезгил окшобойбу.

Күндөрдүн биринде 2–3 жигитин ээрчитип Канат болуш жумуштап Каракол суусунун башталышындагы белди ашып Суусамырга барып, 2–3 күн конуп калат. Кайтаарында саяк туугандарына учурашуу үчүн Толук суусун бойлоп, Жумгалга түшөт. Жумгалдагы бир досунун үйүнө конуп, эртеси таң атпай жолго чыгышат. Кызарт ашуусуна келип солго бурулуп, «Көлмө» жайлоосун басып өтүп, «Сөөк» суусуна түшүүнү ойлошот. «Көлмө» жайлоосуна келгенде жайнаган боз үйлөргө туш келишет. Ошол мезгилде Кызарт ашуусунун батыш жагы, түндүк-түштүгү менен сарыбагыш уругуна караган. «Көлмө» жайлоосу «Темир-Болот» болуштугуна карап, ага «көкүрөк» эли жай ортосунда көчүп келмек. Ага чейин күңгөй-тескей «Сандыкты» жайлашмак. Эмнеге эрте көчүп келишти деген ой менен Канат болуш ат тизгинин чоочун айыл жакка бурат.

Айыл ортосундагы чоң ак боз үйдүн сыртында жүргөн адамдар дүрбөп калышат. Аңгыча үйдөн боз, төө чепкен жамынган толук адам чыгып, мамыдагы атын алдырып минип, жоон топ киши менен Канаттын алдынан тосуп чыгат. Канат болушка жете бербей атынан түшүп, болушка кош колдоп салам берет.

– Ассалому алейкум болуш баатыр! Сапарыңыз байсалдуу болуп, Суусамырдан жолдуу кайттыңызбы? Ат-көлүгүңүз аманбы? – деп салам берип Канаттын үзөңгүсүн кармайт. Канат алик алып, аны бүшүркөй карайт. Толук адам болуштун тааный албай турганын байкап, өзүнүн дайынын баяндайт.

– Канат баатыр, көп айып, аз күнөөм болсо кечириңиз. Мени тааный албай турасыз го. Мен саяк туугандарыңыздын Курманкожо элинен болوم. Биздин уруубуз сарык, же көк мээ саяк деп коёт. Тууган ичиндеги нааразычылыктар болуп Чынынын уулу Көкүмбай бизге жер бербей кодулаганынан мал жайлатканга жер сурап айылыңызга барсам Суусамырга кетипсиз. Жакада мал тукулжурап кеткенинен өзүңүз келгенде

жооп сураармын деп ушул көлмөгө кечээ көчүп келдик эле. Бүгүн болбосо, эртең сиздин айылга жооп сураганга аттанайын деп турдум эле, кудай буюруп өзүңүз келип калдыңыз. Тууган арасындагы араздашканыбыз басылганча, быйылча силерге тиешелүү бул жайлоого мал жайлатканга уруксат бериңиз, баатыр, – деп мүнкүрөгөнсүп сурады саяк байы. Канат болуш бир азга аттын жалын тиктеп ойлонуп турду да:

– Мынча малыңыз, тууган уругуңуз, үй-жайыңыз менен көчүп келипсиз, кайра көч деп кубаламак белек, кудайдын жери кең эмеспи, пейилди кенен салсак баарыбызга жетээр, – деп тизгинин тартты.

– Ыраазымын баатыр, пейилиңизге, өмүрлүү болуп өркөнүңүз өссүн, – деп саяк байы Канат бийдин чепкенинин этегине тооп кылат.

Анын артынан ээрчий келгендер да чурулдап болушту алкап жиберешет. Атына минген саяктын байы:

– Эми Канат баатыр, жол жүрүп чарчап деле калдыңар го, эс алгыча үйдөн даам сызып кеткиле, – деп ак боз үй тарапка баштап калды.

Канат болуштар кыш туулган баглан козунун этин жеп, аттанып жатканда бай:

– Эми Канат баатыр, даам сызып насиптеш болуп калдык. Мындан тышкары тамыр болуп катташып жүрөлү. Менин атым Коюке деген болот. Көк мээ уруусунун ичинен Бүтөш балдары деп коёт бизди. Сиздин жайлоого 27 түтүн көчүп келдик. Эми Канат баатыр, пейилиңизге рахмат. Таанышканыбыз үчүн мобул жылкыны жетелей кетиңиз. Күзүндө малыбыздын чөп акысын нааразы кылбай төлөп беребиз. Ага чейин жолдош-жоронуз, жигиттериңиз менен кенен-чонон конок болуп кетиңиз, – деп Коюке бай болушка бир бышты жетелетти.

Канат болуш айылы менен «Сарала-Саз» жайлоосунда жаткан. Күн алыс жакага түшүп «Талаа-Булак» айылына өзү салдырган медресеге барып, өз болушундагы балдардын окуп жатканына көз салып турчу. Канат өз мезгилинин билимдүүлөрүнөн болгон. Жаш кезинде Токмок шаарындагы татар молдолорунун медресесинен билим алган. Сабатсыздыгын жоюп, арабча жаза да, окуй да билген адам болгон. Маал-маалы менен Токмокко каттап арабча жазылган китептерди, гезиттерди алып келип окуур эле. (Ошол Канат болуш салдырган медреседен келечектеги кыргыздын алгачкы Алиппесин түзгөн, кыргыздын алгачкы илимпоз адамдарынын бири Ишенаалы Арабаев билим алган.)

Жайдын толук убагы. Мал чөпкө тоюп, семире баштап, сабаалар кымызга толгон маал. Канат болуштун эсине саяк Коюке байдын конокко чакырыгы эсине түшүп, жигиттерин чажыртты. Алар толук келгенде:

– И, баатырлар, Коюке байдын конокко чакырганын унуткан жоксунарбы, «чакыргандан калба, өзүң басып барба» деген макал бар, байдын сыйын көрүп келсек кандай болот? – деп жигиттерин карады.

Кымызга тоюп, жайлоодо кайда бараарын билбей жүргөн жигиттер «дуу» дей түштү: баралы баатыр, баралы, сасык байдын эмнесин аяйлы!

Болуш жигиттерин жылмая карады да:

– Эч нерсе көрбөгөндөй болуп 30–40 киши барганда болбойт, кымызды чаначы менен шимирген, этти чарасы менен жеген беш-алты эле жигит барсын, ошондойлорду араңардан тандагыла, – деди.

Жигиттер Канаттын оюнда бир максат бар экенин сезишти да:

– Бир чанач кымызды бир олтурганда эле шимирип коёт, баланча барсын, бир козунун этине тойбогон түкүнчө барсын, – деп араларынан тандай башташты. Аңгыча бирөө: «Ой, Алыбайды унутуп калдыңарбы? Ошону кошуп алгыла, беш-алтооң жей албаганды өзү эле жеп коёт» – деп калды.

– Ал ким, уят кылбай турган адамбы? – деп, Канат болуш жигиттерине карады.

– Жок, болуш, уят кылбайт, эт жагына келгенде андан өткөн адам жок, саяктын байы төө сойсо да жеп кеткенге жарайт, – деп жигиттеринин арасынан бирөө элди күлдүрдү.

– Эмесе киши жиберип аны чакырткыла, кийим-кечесин, минчүсүн дурустап эртең бул жерге келсин. Бүрсүгүнү таң ата жөнөйбүз, түштө байдыкына жеткидей болуп, – деп болуш ордуна турду. Ошол эле күнү бир адамдан: «Бүрсүгүнү келмей болушту» – деп, Коюке байдыкына кабар жиберди. Аны узатып жатып, бай канча адам келет экен деп сураса: «Билбейм, жигиттери менен келет го» – деп айткын деген тапшырма берет.

Эртеси байдыкына конокко барууга тандалган беш жигит болуштун боз үйүнө чогулду. Аңгыча, сөөктүү чоң ат минген Алыбай да келип калды. Канат болуш аттан түшкөн анын саламын алик алды да, аягы-өйдө сынап карады:

– Сени бир отурганда бир койдун этин бүт жейт дейт, ушул чынбы? – деп сурады.

Тиги, Алыбай болушка жылмая карап: мелдеше кеткенде, андай учурлар көп эле болгон деп койду. Алыбайдын турпаты болуштун көңүлүнө толду көрүнөт. Алыбай ортодон өйдө бойлуу, карасур, жаагы узун, кокосу жоон, орто эти бар адам. Сүйлөгөндө колдурап бийик үн менен сүйлөйт. Ошондон улам айылдаштары аны «балдырак Алыбай» дешет. Канат болуш конокко баруучу алты жигитти бир сыйра көз жүгүртүп карады да:

– Жигиттер, биз сый эмес, сынак конокко бара жатабыз. Саяк байы бизди кымызга, этке шыкап, иче албай, этти жей албай, же кусуп койсок, ал бизди сөзгө сындырып, чөп акысынан кутулгусу келип жатканын мен сезип турам. Ошондуктан куйган кымызды аягына чейин ичип, тартылган этти бүт жейсиңер. Өзүңөргө ишенбегендер эмитен баш тарткыла да, өзүнө ишенгендер гана баргыла, – деди.

– Уят кылбайбыз, – дешти жигиттер бир ооздон. Ал күнү болуштун айылына жатышты да, таң эртең менен жолго жүрүп кетишти.

Канат болуштан кабар келген күнү эле саяк байы Коюке конок камын көрө баштаган. Айылындагы бээ байлагандардан кымыз жыйдырып, серке чаначтарга мол куйдуруп, өзүнүн алты канат ак боз үйүнүн кереге баштарына байлаткан. Канча адам келээрин билбегендиктен жылкысынын ичинен туу калган бир бээ, эки телиген бир кысыр эмди тайды карматып, боз үй жанындагы кермеге байлаткан.

Болжогон күнү шашке ченде сөөк суусу тараптагы багыттан атчандардын карааны көрүндү. Алар Канат болуштар экенине көздөрү жеткенде Коюке бай аттанып, жоон топ кишилер менен алардын алдынан тосо бастырышты.

Ат үстүнөн кол алышып саламдашкандан кийин Коюке бай бажактады:

– Канат баатыр, кишилерин ушул элеби же артта келаткандары да барбы?

– Эч чочулабаңыз, болгон кишилерибиз ушул. Кыргызда «сөздүн сазы жакшы, коноктун азы жакшы» деген кеп бар эмеспи, болгон меймандарыңыз ушул. Бизди тойгузсаңыз эле келбей калгандары ыраазы, – деп, Канат болуш байдын да суроосуна жылмая жооп берди.

Алты канат ак боз үйгө келип аттан түшүштү. Канат болуш боз үйгө жакын кермеде бир бээ, чондугу кунандай болгон бир тай байланып турганын көрдү да, «Саяктын байы көп киши келет деп катуу даярданган экен го» деген ойго кетти. Ак өргөөгө киришкенде керегени бойлото байлаган кымыз куюлган серке чаначтарга көздөрү түштү. Дасторкон жайылып боорсоктор төгүлгөн, сары май, каймак, кошкон май коюлуп, дасторкон жээктерине чакмак кант, куруттар жайнатылган. Чынында бай катуу даярданган экен. Канат болуштар дасторконго кыркалай жайланышып отургандан кийин эшиктен буусу буркураган сары жез самоор көтөргөн жигит кирди. Коноктор бир-эки чыныдан чай ичкенден кийин Коюке бай:

– Сырттын сары чайына шыкады деп коноктор тартынбасын, кана жигиттер, кымыздан куйгула, – деп бакылдады. Керегеде байланып турган серке чаначтын бирин чечип, эки жигит колдошуп келди да чаначтын оозун ачып жыбылжытып аяктарга куя башташты. Жол жүрүп суусап келген коноктор бир аяктан жерге койбой туруп тартып жиберишти. Чайдан көрө кымыздын артык экенин айткан Коюке байга ичтеринен ыраазы да болушту. Меймандардын алды үч аяктан, арты эки аяктан ичип токтошкондо бай дагы бакылдады:

– Канат баатыр, бул дасторконго бата кылып, эшиктеги силерге арналган мал бар эле, ошого бата айтып кайра кымызга кирсек кандай болот? Келиндер дасторконду жыйнасын. Кымызды кенен олтуруп, бутту сунуп

ичкенге не жетсин, – деди. Мейли, ошондой кылалы деп баары дасторконго, чайга бата кылышты да сыртка чыгышты.

Канат болуш баягы бээ менен тай байланган кермеге көз салса бээ жок, тай гана калыптыр. Акырын көз кырын Алыбайга салды да ага шектүү баш ийкеп жылмайып койду. Алыбай да карап турган экен, ал да түшүндүм дегенсип баш ийкеди. Байдын жигиттеринин бири барып кермедеги тайды туйлатып жетелеп келди. Тай деген эле аты болбосо кунанды жаңылтчудай турпаты бар экен. Эки бээге телесе керек, жалы типтик болуп, соорусу казандай, бай да мактанып калды.

– Жайлата энеси саалган жок, эки бээни ээмп жүрдү, силерге буюрган ак мал экен, бата кылып койгула, – деп.

Аңгыча, дагы бир жигит куйругу куржундай болгон кыш туулган бир багылан козуну жетелеп келди. Эки малга тең бата кылгандан кийин Канаттар кайра боз үйгө киришти. Кайрадан кымыз куюлду. Дасторкон жыйылгандыктан бутту сунуп, кенен отурушту. Бир аяктан кымыз ичкенден кийин бай мал союп жаткандарга көз салмакка эшикке чыгып кетти. Канат болуш Алыбайды көз ымдап жанына отургузду да:

– Тай кандай экен, түгөтө алабызбы? – деди кабатырлана.

– Эт алдыга келгенде менин сөзүмдү колдосоңуз эт жештин амалын табамын, – деди Алыбай ишенимдүү.

Баары бажактаган Коюке байдын тамаша сөздөрүн угуп, кыргыздар арасындагы баатырлык окуялардан кеп салышып, шашпай кымыздан шимирип отурушту. Меймандардын алдына алгач чара толо килкилдеген багылан козунун эти тартылды. Болуш катары Канаттын алдына башка кошулуп бөлүнбөгөн куймулчак тартылды. Болуш баштын ууртунан кесип, куйруктан ооз тийди да, куйрукту эт туурап жаткан жигиттерге сунду:

– Муну да кошуп туурагыла, жалгыз жегенде мүйүз чыкмак беле.

Эзиле бышкан козунун эти тууралып, алдыга коюлду. Кымыз ичип, ичтери ысып турган жети адамдын алдында көпкө турган жок. Жаш козунун ширин эти чайналбай эле, кекиртектен эрип жаткан сыяктанды. Чара толгон тууралган этти заматта жалмаган конокторунун түрүн көрүп Коюке бай чочулап калды. Аны менен иштери жок коноктор кол жууп, кайрадан кымызга киришти. Тайдын эти бышып, колго суу куюлганда күн чак түш болгон эле. Меймандардын эт жегенинен чочулап калган саяктын байы тайдын этинен эч нерсе алып калбай, эки капталында тогосу бар жез чарага салдырды да эки жигитке колдоштуруп меймандардын алдына койдурду. Сыпаалык үчүн бирден тыштуу кабырга алгандан кийин Алыбай үн салды.

– Жаш тайдын эти өрүк эмеспи, колубузга бирден жилик кармап кажылап отургандан көрө туурап жеген жакшы го.

Мурда макулдашылгандай анын сөзүн Канат дароо коштоп кетти:

– Туура айтасын, жээрибиз эт болгон соң, туураган этке жетеби.

Эт устукандап жаткан жигиттер Коюке байды карашты эле ал да башын ийкеп:

– Меймандар каалагандай болсун, кана, майда туурап жибергиле, – деп жигиттерине дем берди. Шыпылдаган жигиттер турсунбу, устукандагы сулп эттерди шылып жиберип туурап киришти. Ага Канат болуштун да жигиттери кошулду. Жал менен картадан кесип Коюке байга, эт туураган жигиттерге сугунтуп, кээде кыя кесип өзүлөрү да сугунуп, төрдөгү Канат менен Алыбай эт туураган жок.

Тууралган эти баягы, эки жагында туткасы бар жез чарага салганда кыры менен тең болду. Алыбайдын айтуусу менен шорпонун майынан калпып келип үстүнө куйду да, шыпылдаган байдын жигити тайдын мүлжүнгөн кабыргасы менен тууралган этти аралаштырып жиберди. Тууралган эт меймандардын алдына жылдырылганда Канат болуш Коюке байга карылды:

– Мал ээси машаяк дейт бай, мал ээси сиз эмессизби, биринчи сиз алыңыз.

– Ээ, макул баатыр, – деген бай чарага биринчи кол салды. Анын артынан Канат, Алыбай жана калган бешөө кол салды. Байдын эт туураган жигиттери чара ортого коюлганда эле сыртка чыгып кетишкен. Меймандар менен жалгыз гана бай калган. Бирин бири алың деп сүрөгөн жетөө алеки заматта чарадагы толтура тууралган этти чаранын белине түшүрүп жибершти. Алыбайдан башкасынын алгандары жайлап, сыңар тизелегендери бутун бүгүп, жайланып олтуруп калышты. Баягы, Канат болушту ээрчип келгендердин алы эле ушулбу же кымызды ашыкча ичип коюшканбы чарадагы эт жарымынан ылдыйлаганда колдорун жалап чыга беришти. Чарага кол салып жаткан Алыбай менен Канат болуш. Канат:

– Ал, Алыке, – деп сүрөп коюп чарага анда-санда кол салганы болбосо эттен алып деле жарыткан жок. Чарадагы эттин үчтөн бир бөлүгү калганда, Канат бий:

– Калганын өзүң эле ашап кой, – деп чыга берди. Алыбай сыңар тизесин жазбай, чарадагы эттен төрт-беш жолу салаасы менен үймөлөп сугунганда түбүндө беш-алты эле алым эт калды. Алыбай сыңар тизесин жазып олтурду да:

– Келин-кезекке чара түп калтырдым, бай, – деп чараны бай жакка түрттү.

Баяган Алыбайдын эт жегенине оозу ачылып аңырайып турган бай, эсине келе калып:

– Ой, алардын өз энчилери бар, калтырбай эле өзүң алып кой, – деп жиберди сынамакка. Сыягы, Алыбай жей албай калды, баш тартат го деп ойлосо керек.

– Мейли анда бай, чара түп калтырбады деп келиндериң каргабаса болду, – деп чараны өзүнө жакын тартып алды да, беш-алты алыш менен эле

этти түгөтүп, чаранын түбүндө калган шорпосун алдындагы чынысына куюп туруп шыпкай жутуп жиберди да бош чараны жылдырып койду. Элейип калган байды карап, Канат болуш ага какшык жылдырды:

– Жигитиң аз дейсиң байым, кырк жигитим менен келгенде ачка кетмек экенмин го, ыя?

– Жыгылдым, Канат баатыр. Айыбымды тартайын. Бирок, мобул, Алыбай деген жигитиң үчүн бир мал соёюн, эгер жалгыз жеп кетсе бир жараган ат мингизейин, жей албай калса айыбымды кечиңиз, – деди бай.

Болуптур деп Канат макул болду. Этке бата кылып, кол жуулгандан кийин баары сыртка чыгышты. Бай эки жигитине эки ат мингизип, соё турган малына чаптырды. Сыртка шырдак, көлдөлөң салдырып отурушту да кайрадан кымызга киришти. Аңгыча болбой союла турган малга жиберген жигиттер да келип калышты. Алдыңкы атчаны арттагысын чылбырдан алып жетелеп, арттагысы куйругу казандай кара ирикти ээрге өнөрүп, өзү учкашып алган. Ирикти ээрден алып жерге түшкөндө, анын торпок менен тең экенин көрүштү. Канат «кандай кыласың?» дегендей Алыбайга карады.

– Кап, мындайын билгенде тайдын этинен тарта жебейт белем, эми болоору болду. Мен даярданайын болуш. Жакын жерде булак боло турган эле. Жигиттерине ошо булактын көзүнөн мага көлмө жасатып бер, – деди Алыбай.

Ирикке бата кылгандан кийин Канаттын жигиттери булактын көзүн чукулап чуңкурча кылып, агымына таш, чым тосуп көлмө жасап беришти. Алыбай чечинип, көлмөгө кирип жатты. Чайкангандан кийин суудан чыгып кийине баштады. Алыбайды тегеректеп турган жигиттер көлмөдөгү суунун майлуу шорподой болуп, үстүнө май калкып калганын көрүштү.

Алыбайлар булактан кайтып келишкенде боз үйдүн ичине кайрадан дасторкон жайылып, Канат болуш менен Коюке бай буусу буркураган самоордон чай ичип калышкан экен. Алыбайлар жайланып чай ичкендерге кошулду. Канат жана бешөө эки-үч чыны чай ичкенден кийин эле чай ичкенин токтотушту. Алыбай чепкенин желбегей жамынып алып, шоркуратып чай ичкенин уланта берди. Ысык-ысык чай ичкен сайын чекесинен нымдап тер чыга баштады. Тер чыккан сайын белиндеги жоолугун чечип алып чекесиндеги терин аарчып, муздаган денесин ысык чай менен жибитип жаткан шекилдүү.

Алдыга шорпо келгенде гана Алыбай чай ичкенин токтотту. Шорподон ооз тийген бай:

– Бышыптыр, чыгара бергиле, – деди жигиттерине.

Колго суу куюлгандан кийин дасторкон жайылып, баягы, эки жагында эки туткасы бар жез чарага үймөлөнгөн этти салган эки жигит колдошуп келип, аны Алыбайдын алдына койду.

– Эми жигиттер, – деп, Алыбай байдын жигиттерине кайрылды. – Жиликтердин сулп эттерин шылып алгыла да жиликтерин мага бергиле, этти туурап бүткүчө, мен аларды мүлжүп бүтөөрмүн.

Байдын жигиттери айткандай эле сулп эттерди шылып алып, жиликтерди Алыбайдын алдына үйүп коюшуп эт туураганга киришти. Алыбай болсо шашпай жиликтерди бирден мүлжүп кирди. Тайдын этине нык тойгон Канат менен беш жигит алдыларындагы кымыздан жутуп коюп, Алыбайдын кыймылына аста көз салышууда. Байдын жигиттери чарадагы сулп эттерди туурап бүткөндө Алыбай алдындагы жиликтерди мүлжүмөк тургай, аларды салмактуу бычак менен чагып, чучугун шимип бүтүп калган. Чарадагы тууралган этке шорпо куюлуп, аралаштыраар маалда Алыбай деп калды:

– Тайдын шорпосунан калды бекен? Калса үстүндөгү майынан калпып келгилечи.

Шыпылдаган байдын бир жигити аякка толтура тайдын майлуу шорпосунан алып келе калды. Аны эттин үстүнө жаба куйду да:

– Эми аралаштыра бер, – деди сыңар тизелеп олтура калган Алыбай.

Тууралган эт аралаштырылып, дасторкондун ортосуна жылдырганда:

– Кана бай аке, Канат болуш, кол салып баштап беринер, – деди Алыбай.

Чоңураак алса азайып калчудай болуп колунун учу менен гана алып ооз тийди бай. Канат болуш аз болсо да жардам болсун дедиби, чоң чеңгелдеп бир алды да:

– Кана Алыке, өнөрүңдү көрсөт, – деди.

Алыбай үстүндөгү желбегей жамынган чепкенин серпип салып, сыңар тизелей калды да, дасторконду түрүп, туураган эт үймөлөнгөн жез чарага жакындады. Антип жакындабаса кош жигит араң көтөргөн жез чараны өзү жакка тартып жылдыра албайт эле. Алыбай барбайган чеңгелин жез чарага матырып, кочушун толтуруп алып удаама-удаа сугунуп жатты. Андан көзүн албай тиктешкен дасторкон четиндегилерге Алыбай туураган этти чайнабай эле сугунуп жаткандай сезилди. Чарадагы эт бөксөргөн сайын байдын чыйпыйы чыга баштады.

Акыры чаранын түбүндө калган шорпону алдыдагы аякка куюп жутуп жиберди да Алыбай:

– Таарынба бай, мелдешип жеген тамактан чара түп болбойт, – деп бош чараны бай жакка жылдырды. Эмне айтаарын билбей дапдаарып калган бай:

– Баракелде! – деди да, санын чаап эшикке чыга качты.

Колго суу куюла баштаганда Алыбай Канатка:

– Болуш, менин ордумдан туруш кыйын болуп калды. Эки жигит эки колтугумдан алып бутума тургузсун. Сиз эшикке мурда чыгып, байдан эшикти далдаалап туруңуз. Мени жигиттер эшиктен бутумду мурда чы-

гарып, босогодон чалкалатып өткөрбөсө энкейсем оозумдан эт куюлуп кетиши ыктымал. Оозумдан эттин куюлганын көрсө, жей албай кусуп ийди деп чырдашы мүмкүн, – деди. Канат болуш анын айтканындай эшиктин тушунда турган байдын маңдайына барды да аны сөзгө алаксытты. Ошол маалда эки колтугунан алган эки жигит Алыбайды чалкалатып эшиктен сыртка алып чыгып кетишти. Сыртка чыгаары менен Алыбай түзөлө калды да, жөтөлүмүш болуп бай менен Канаттын жанына басып келди. Бай аны бир азга тиктеди да:

– Бали, жигит, азамат экенсиң! Сен уттуң. Айтканым айткан – бир жараган ат сеники, – деди да: – Эй жигиттер тору кашканы алып келгиле да, мобул баатырдын ээрин ага токугула, – деп буюрду.

Байдын жигиттери нары жакта байланып турган жайдак, көрктүү тору кашка атты жетелеп келишип Алыбайдын ээрин токуп жибершти. «Конок айыбым» – деп Канат болушка да бир ат жетелетти.

Үй ээси менен кош айтышып, аттанмак болушканда эки жигит келип Алыбайды колтуктап тору кашкага мингизишти. Алыбай ээрге олтурганда эле алдындагы тору кашка ат кайкалап, ордунда тыбырчылай баштады.

– Кокуй бай, бул атың мени көтөрүп Кочкорго жеткире албайт. Кой, жигиттер, өзүмдүн эле атымды токугула, – деп, Алыбай аттан түшө качты.

Каткырган Канат бийдин жигиттери Алыбайдын атын кайра токуп мингизишти да утуп алган тору кашка аттын чылбырын колуна карматышты. Мындайды көп өткөргөн Алыбай конокко бараарда сөөктүү балбан атты минет тура. Тору кашка көрктүү болгону менен бели жука экен, жарты тай менен бир ириктин этин толук жеген Алыбайдын салмагына чыдабай тыбырчылаганы да эптүү сыяктуу.

Ошентип, Саяктын байына конок болуп, намыс алып, эки аттуу болушкан Канат жигиттери менен кош айтышып, шарактап бастыра беришти.

Айыл ангелелери

«КУСТОТЕРАПИЯ»

Алтымышка жакындап, пенсия босогосун аттаганы турганда, бел оору деген балакет жабышты. Бирок анткен менен кыздарым турмушка чыгып, өздөрүнчө түтүн булатып кетишти. Колумда өзүм жакшы көргөн уулум менен келиним бар. Ошентип жакындан бери бел оорунун айынан догдурдан догдурга көрүнүп жүрүп, ырас болуп калгансыдым. Эл «бел ооруга курорт жакшы» дегенинен эптеп жүрүп өзүбүздүн эле курорттордун бирине путевка алдым. Ал курорттун атын атабай эле коёюн. Анткени менин жазайын деген окуяда одоно бир сыр бардай. Ошондуктан окуя кандай өтсө, дал ошондой берүүгө аракеттендим.

Ошентип, путевкамды алгандан кийин: «Жашында берсин мээнетти, карыганда берсин дөөлөттү» – деп, үйдөгү уулум менен келиниме таянып, кагаздагы аты аталган жерге жөнөп калдым. Түш оой көздөгөн жериме жетип, жатаканасынан орун алдым. Үч кишилик бөлмөнүн эки орундугун менден мурун барган эки жигит ээлептир. Сүйлөгөн сөздөрүнө караганда келгенине бир топ күн болуп калса керек. Анан калса жайкы курортум чыны менен эле бейишке окшошот. Дарыланбай жатып эле белимдин уюганы жазылгансып, көкүрөгүм кеңелгенсип, дегеле көңүлүм ачык. Жанымда жаткан эки жигитти сөзгө тартып, бул жердин шартын сурай кеттим:

АБДЫКАЛЫКОВ
Өзүбек 1954-жылы Кочкордогу Талаа-Булак айылында туулган. 1971-жылы Кочкордогу Калинин атындагы орто мектепти, 1981-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин тил жана адабият факультетин аяктаган. 1981-жылдан бери К.Мамбеталиев атындагы орто мектепте мугалим болуп иштейт. Кыргыз Республикасынын Билим министрлигинин Ардак грамотасы менен эки жолу сыйланган. «Билим берүүнүн отличниги» наамынын ээси. «Адамдарга кайрылуу», «Кырк жетинчи чакырым» ырлар жыйнактары жарык көргөн. Кыргыз Республикасынын Улуттук Жазуучулар союзунун мүчөсү.

– Кана, жигиттер, мен эми кандай кылам? Бул жердин жол-жобосу менен тааныштыргыла. Эртең кимисине кайрылам?

– Бүгүн жакшылап эс алыңыз. Жол жүрүп улгайган сиз эмес, кырктын кырындагы биз деле чаарчап-чаалыгып түшкөнбүз. Анын үстүнө өтө алыстан келген экенсиз, – деди тоголок, чоң баш жигит.

– Эртең менен эрте сизди курорттун чоо-жайы менен тааныштыра турган татынакай врач келин менен жолуктурабыз, – деп кошумчалады мурутчан, толук сары жигит. Айткандарындай эртең мененки тамактан кийин, саат тогуздан өтө бергенде, көрүү жана кабыл алуу имаратына ээрчитип келишип, бир эшикти көрсөтүп беришти. Менден мурда келген эки байбиче турган экен. Канча отурдум ким билет, өзүмдүн кезегим келгенде баягы эшикти ачып баш бактым.

– Кирсем болобу, айланайын?

– Кириңиз. Кезек сиздики болсо каршылык жок, – деди эки коңшум мактаган келин. Алар мактагандай эле өңдү кудай берген экен келинге. «Чырайыңды өз жарыңа кут кылсын» – дедим ичимден, чыны менен эле келиндин келбетине сугум түшүп. Мен антип оюмду жыйынтыктаганча догдур келин мага орундук көрсөттү. Анан кадимки эле догдурга көрүнүп жүргөндөгү көнүмүш суроо менен жооптор жүрүп жатты ортобузда.

– Качантан бери сыркоосуз?

– Эки жылга айланып баратат.

– Ооруканада канча ирет жаттыңыз?

– Үч ирет.

– Кандай дарылар менен дарыланчу элеңиз?

– Айланайын, кандай дары экенин ким билсин, билген күндө да бул катып калган тил менен аттарын атасам күлөсүң го.

– Атайын алыстан келип, дартыңызга даба издеп жүргөн экенсиз, эми бул жерде врачтын айтканы менен болуп жакшылап дарылануу керек. Мүмкүн, мынча келгенден кийин «кустотерапияга» да көрүнүп жүрбөнүз, – деди акырын жылмайып.

– Көрүнөм, айланайын! Сөз жок көрүнөм! – дедим карбаластап.

– Чын эле көрүнөсүзбү? – деди карагаттай чоң көздөрүн мага кадап.

– Я, айланайын, балам, ошон үчүн келбедимби! – дедим оюмда эчтеке жок.

– Анда белиңиз оорубайбы?

– Ага эмнеге оорусун. Аныңарга дайым эле көрүнүп жүрбөймүнбү.

– Чын эле «кустотерапия» үчүн келдиңизби? – деди таң калгандай түрдө.

– Э, балам, алыстан анан мени бул жерге эмнеге келди дейсиң. Атайын ошону үчүн келбедимби. Өзүң деле түшүнүп тургандырсың.

– Деги мурда «кустотерапия» жөнүндө уктуңуз беле?

– Укпагандачы. Угуп-билгенимден үй-бүлөмдү таштап ушул жерде отурам да.

– Ошентип «кустотерапиянын» жайы менен мурунтан таанышмын деңизчи?

– Таанышмын садагасы. Мен аз келгенсип үйдөгү байбичем да улгайган сайын ар кайсы жерим деп калчу болду. Жок дегенде ал соо болсочу. Экөөбүз тең сыркообуз десек, жашоо болбой калчудай. Ошон үчүн мен мында келбедимби.

– Кемпириңиз ооруп. Анан аргасыздан «кустотерапия» издеп келген турбайсызбы!

– Деги айланайын, кустасы болобу, башкасы болобу атайын келгенден кийин кайда болсо да бара беремин. Деги эле ушул курортко бөлүнгөн күнүм бекер өтпөсө болду.

– Андай болсо башкы врачка барасыз. Мен сизди бул жерде дарылантпайм, – деп, колундагы калемин столго бир чаап, мен мында кирген каалганы көрсөттү. Келиндин жүзүнө карасам жайдары өңү кубарып, ачуусу келип алган. Кымындай эч нерсеге түшүнбөгөн жаным, келиндин кубарган кебетесинен коркуп эшикке жөнөдүм.

Ошентип маанайым пас, саат экиде башкы врачтын кашында отурам.

– Келген экенсиз, – деди.

– Ден соолуктун айынан келдим эле, иним. Тигил келинге кирсем башкы врачка барыңыз, мен сизди бул жерде дарылантпайм, – деп чыгарып жиберди.

– Ага жаман сөз айттыңызбы?

– Жан айласын таппай жүрүп жаман сөздүн балакетин аламбы, – деп жибердим жаным ачып, ыза болгонумдан.

– Анан сизди эмнеге чыгарып жиберди?

– «Кустотерапияга» көрүнөсүзбү? – деди.

– Сиз эмне деп жооп бердиңиз?

– Атайын ошон үчүн келбедимби. Анан алыстан эмнеге келди дейсин, дедим.

Менин жообумду угуп, калган сөзүмдүн аягына чыга элегимде эле башкы врач санын чаап каткырып жиберди. Акыры араң күлкүсүн тыйып:

– Турмушта ар кандай боло берет. Ал келиниңиз да, сиз дагы бири-биринерди туура эмес түшүнүп алган турбайсыңарбы.

– Эмнеси туура эмес?

– «Кустотерапия» деген дарылоочу бөлүм жок жана болбойт. Жанагы болбогон шылтоо, болбогон оорунун аты менен келгендер бул жерден келин-кыздар менен таанышат да, көрүнгөн бадалдын түбүндө күнү-түнү чардашат. Ошентип, алар оорулуу да, доктурлардын да кыжырын келтирип, иштерине кедерги болот. «Куст» деген кыргызчалаганда «бадал» деген сөз. Ошол сөзгө эле терапияны кошуп «бадал терапиясы» деп атап

коюшкан. Анан сиз терапия десе эле дарылоочу дагы бир бөлүм экен деген турбайсызбы. Эчтеке эмес, эми мындан ары анын кандай терапия экенин унутпайсыз! – десе болобу.

– Ошентип орусча түшүнбөгөндүктүн азабын ушинтип тартканмын. Бул башымдан өткөргөн окуямды айтканымдын дагы бир себеби бул, кокустан мага окшогон улгайган кары-картаңдар ден соолук издеп жүрүп, «кустотерапияга» кабылып калбасын дегеним.

ТАМАША

Анда союз мезгили Бекташ менен Сапарбек бир ферманын зоотехниктери. Бири субай малдын, бири бодо малдыкы. Совхоздун малы өз жайлоолорунда, алыскы төрлөрдө бөлөк-бөлөк. Ишке жараша бул эки теңтуш жайлоого бирге аттанып малчыларды кыдырат. Чабандардын жашоо тиричилиги, малынын ал абалы, эмне кем-карчтарынын бар-жогу менен таанышышат. Кээ күндөрү жайлоолорду кыдырып, иштери бүтпөй калган учурларда, өз көңүлдөрүнө туура келген чабандардын бириникине конуп калмайлары да бар. Экөө тең айрым адамдардай төгүлүп-чачылып, ала качып бакылдап жибермейлери жок токтоо курдаштар. Толугунан келип, ээрге килейлеп койгонсуп бекем отурган, дайым кара шляпачаны Сапарбек. Кырдач, белдүү муруну, мурундун астында кара муруту бар, атка бошураак отурганы Бекташ. Экөөнүн тең күнгө чагылышып, өтүктөрү капкара. Колдорунда сабы кызыл табылгыдан өрмө камчы.

Эки курдаш Көк-Булактагы чабандарды кыдырып бүтүшүп, айыл тарапты карай жол тартышты. Жон ылдый түшүп келе жатышат, ар кимиси өз ойлору менен алек. Алардан анча алыс эмес жерде, кырдан түшө калышта таштан-ташка урунуп, Каракол суусу жатат, күрпүлдөп. Бүгүн эмнегедир экөөндө үзүл-кесил сүйлөшө калчу сөздөр түгөнүп калгандай үн да, сөз да жок. Тек гана ылдыйта түшкөн аттын басыгына жараша бирде онго, бирде солго кыйшандаган болушат. Чабандыкынан аттанарда тамак артынан кайталап ичилген кымызга денелери балкып, көктөн тийген күн нурунун ачуу табына талыкшып үргүлөгөнсүшөт. Бир маалда ортодогу жымжырттыкты бузуп Сапарбек:

– Э, Бекташ, тиги Караколдун суусуна бирден чумкуп-чумкуп алсак кантет. Курсактагы кымыз бөксөрүп, уйку ачылып кетсин, – дебеспи.

Оюнда мындай бүтүмү жок Бекташ атка уюган белин түзөй калып:

– Чумкуса чумкуп алалы. Шашып кайда бараттык эле, – деп Сапарбек курдашынын чечимине чын дилинен макул болду. Бул жоопту уккан Сапарбек курдашын карап сырдуу жылмайып койду.

Экөө көк ирим болуп агып жаткан чоң сайды жээктеп, түшүүгө ылайык жер издеп, өзүлөрү туш келген жерден өйдөлөп бастырышты. Акыры жээкке жакын эбегейсиз чоң таштын астындагы мелмилдеп жай аккан жерин тандап алышты. Өзүлөрүнүн сүйлөшкөнү боюнча жылаңач түшмөк болушту. Кадимки жаш балача кубанып чечинип, өз курсагын чапкылап Бекташ сууга кирип кетти. Мелмилдеп аккан жайылма сууга ары чабак уруп, бирдемелерди кобурап, бери чабак уруп сүзүп жүрөт. Ушул учурда эчактан бышыктап алган ою боюнча Бекташтын атын жетелеп, анын болгон кийимин канжыгага байлап, өз атына минген Сапарбек, суудагы балык болуп жүргөн курдашына жылмайып карап турган эле. Бекташ, суудан жонун күнгө тосуп, чыгып турган көк ташка эс алганы отурган. Жээкти караса эле, анын атын жетелеп, сууга түшпөй эле Сапарбек турат жээкте.

– Ой эмне!? – деди кыйкырып.

– Эчтеме эмес, – деди шашпай жылмайып, Сапарбек.

– Каякка!?

– Кыштакка.

– Сууга түшпөйсүңбү?

– Сен эле түшө бер. Ысып жатпайсыңбы.

– Сен дагы түшөм дебедиң беле, – деди Бекташ жаш балача үнү жумшарып.

– Мен сууга түшпөй калдым. Тигил жол менен өйдө-төмөн жайлоого атчан, машина менен кишилер өтөт экен. Мени көрсө уят, – деди Сапарбек мостоюп.

– А мени көрбөйт бекен? Мени деле көрүшөт да алар, – деди өйүздөгү жол тарапты карап коопсунуп, эки тизесин бириктирип.

– Сен аларга көрүнбө да. Атың менен кийимдеринди эртең айылдан аласың, – деди Сапарбек адаттагыдан бөлөкчө жылмайып. Атын акырын моюнга чаап, өзүнчө ыракатка баткан Сапарбек айылды көздөй бастыра берди. Анын бул жоругун көргөн Бекташ чыдабай:

– Ой, жинди болбосоңчу. Мен кантем!? – деген Бекташ энеден туума дырдай жылаңач экенин унутуп, таштын үстүнө тура калды.

– Сен кантемек элең, жылаңач каласың ушинтип. Жолдон өйдө-төмөн өткөндөрдү коркутуп, – деди кебелбеген түр менен атын бурбай, башын кыйшайтып.

– Акылыңдан айныгандан соосунбу деги Сапарбек? Жок дегенде кийимдеримди ташта. Жылаңач кайда барам мен!?

Сапарбек сөз кайрыгандын ордуна атты жетелеген бойдон урдуруп жөнөдү. Өз кылыгына сүйүнүп, мулундап, каткырып бараткандай. Эки жагын элендеген Бекташ кайда бараарын билбей туруп калды. Айыл менен булар сууга түшкөн жердин ортосундагы аралык бери болгондо төрт чакырымдай алыстыкта эле. Ошентип, ишенчээк Бекташ, сөгүнгөн

бойдон Каракол суусунун жээгинде дырдай жылаңач жалгыз калды. Күндүн батышына дагы беш саат чамасында убакыт бар. Эми эмне кылат? Ушинтип сууда отура береби? Отура бергенде ага кийимди ким алып келип берет кыштактан? Бекташтын бактысына ушул күндөгү күндүн жылуулугун айтпа. Эмнеси болсо да бүгүнкү күн жылаңач калган суудагы Бекташтын бактысына тийгендей. Адатта түш оой тоо баштарынан жабыла чыгып, күндүн бетин каптап калчу кара булуттардын бири жок. Сапарбектин чын эле муну дырдай жылаңач кылып алдап кетип калганына көзү жеткен Бекташ, суунун аркы кырындагы жайлоо менен кыштакты жиптей туташтырып турган жолду карады. Анда эч кандай машина да, атчан адамдар да көрүнбөйт. Анын азыркы ою, ушундай караан жокто суудан чыгып, тигиндеги жылгын бадалдын арасына жетүү. Айланасын, анан тиги кырдагы жолдо эч ким көрүнбөгөнүнө көзү жетип, эс тартканы күн көрбөгөн апапак жамбаштарын күнгө чагылтып, суудан чыгып, бөкчөндөп чуркап баятадан өзү болжогон жылгынды арасына кирди. Бадалдардын арасына мал жайылбай, көк шибери бийик жана таза эле. Кокус, тиги тамашалап, мындай барып кайра келеби деп, өзүнөн бир чакырымдай алыстыктагы кыркын сарайдын артындагы жол имерилген булуңду анда-санда бадалдан башын чыгарып карай берип, андан да үмүтү үзүлдү. Эми эмне кылыш керек? Кайда барат? Барганда кантип барат? Күндүн батышына дагы далай бар. Ушинтип башы каткан, кырктын кырынан ашкан Бекташтын оюна мындан эки кыр ары, Шамалтийбес жайлоосунун этегиндеги чабыр кой баккан бир курдашыныкы эң ыңгайлуу болуп табылды. Күүгүмдү күтүп бүрүшүп отуруп калды.

...Үйгө жакын тартылган, зым короонун четиндеги бийик үйүлгөн тезектин түбүндө жылаңач киши отурат. Эки колунда эки муштумдай таш. Абылдын эки кыргыз ити алдарынын келишинче ажылдап жаактары басылбайт. Жылаңач киши түнкүсүн бир укмуш, кокунучтуу көрүнөт деген да чын окшойт. Тиги жылаңач киши кыймылдаган сайын, иттер коркконунан кээде артка кетенчиктейт.

Жаагын жанып, жан алакетке түшүп үргөн иттеринин үнүнөн ойгонгон Абыл үйдөн чыкты. Тегеректе эч бир караан көрүнбөйт. Ай сүттөй жарык. Ал эми тезектин артын тиктеп ажылдаган иттердин үнү басылчудай эмес. Үй ээси үйүлгөн тезекти көздөй басып, кайра коопсунуп коркуп, токтоп үн чыгарды:

- Ой, бул ким!
- Менмин, – деди тезектин артынан чыккан үн.
- Мен деген ким!? Бери бас. Мен элемин.
- Сен эле болсоң, кимсиң деги! Өзүң бери баспайсыңбы?
- Ой, менмин. Бекташмын.
- Кайсы Бекташ!? Зоотехник Бекташсыңбы?
- Ооба, анан кайсы Бекташ болмок элем.

– Анан бери чыкпайсыңбы? – Атын угуп турса да, үн чыккан жакка жакын барууга жүрөгү даабай турду Абылдын.

– Чыкканга болбой жатпайбы. – Ушул саам курдашы Бекташтын үнү экенине ынана түшкөн Абыл тезекке жакындап келип, жылаңач кишини көргөндө, кайра кетенчиктеди.

– Тааныдыңбы? – деди ордуанан турбай Бекташ.

– Мончого түшчүдөй болуп, жылаңач эмне отурасың? Кийимиң кана кокуй?!

– Кийимим болсо ушул сенин үйгөн тезегиндин артында эмнеге жашынып отурмак элем.

– Деги айтчы эмне болду?

– Эмне болгонун анан угасың. Кийим болсо алып кел эми.

– Бас үйгө. Үйдөн...

– Үйгө жылаңач кирчү беле. Балдарың менен аяш көрсө эмне дейт.

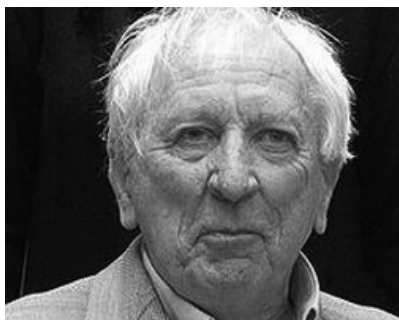
– А кокуй анысы да бар, – деген Абыл шашып үйүн карай жүгүрдү.

Андан бери далай жыл өттү. Бекташ менен Сапарбек азыр деле жакшы теңтуш. Кектешкендери жок. Тескерисинче, өткөн жоруктарын эскеришкенде, черлери жазылып, каткырып калышат.

Адабият Жаңылыктары

Нобель сыйлыгы швед акынына ыйгарылды

Көптүн көзүн кызарткан, адабият боюнча Нобель сыйлыгы 2011-жылы швециялык акын Томас Транстремерге ыйгарылды. Ал, дүйнөлүк жогорку сыйлыкка «ачык, жаркын образдар аркылуу турмушту кайрадан ачып бергендиги үчүн» татыктуу болгон.

Томас Транстремер 1931-жылы туулган. XX кылымдагы ири швед акыны эсептелет. Кесиби – врач-психолог. Өз кесиби менен жашы жете электердин түрмөсүндө, кийин иш учурунда оор жаракат алышкан (кай бири

айыккыс) адамдар менен иш алып барган.

Транстремер 12 поэтикалык жана проза китептеринин автору, Швециядагы бардык негизги сыйлыктардын ээси. 1981-жылы поэзия боюнча Европадагы эң жогорку сыйлык – Петрарка сыйлыгын алган.

1990-жылы акын оор insultка кабылып, сүйлөөдөн калган, бирок ыр жазганын токтоткон эмес.

2011-жылы адабият боюнча 104-Нобель сыйлыгына сириялык акын Али Ахмед Саид (адабий аты – «Адонис»), израилдик жазуучу Амос Оз, япон прозаиги Харуки Мураками ж.б. атактуу калемгерлер талапкер болушкан.

Нобель сыйлыгынын тарыхында дүйнөнүн 25 тилинде жазган чыгармачылар сыйлыкка татыктуу болушкан, анын ичинде эң көбү англис (26 жолу), андан соң француз (13), немец (13) жана испан (11) тили. Беш жолу орус тилиндегилер алышкан. Адабият боюнча Нобель сыйлыгынан эки ирет Борисом Пастернак (1958-ж. СССР саясаты мажбурлаган) жана Жан-Полем Сартр (1964-ж. өз эрки менен) баш тартышкан. Сыйлык 12 жолу аялдарга берилген.

Белгилүү болгондой 2010-жылы адабият боюнча Нобель сыйлыгы перулук прозаик, драматург, эссеист, саясатчы Марио Варгас Льюсага ыйгарылган болуучу.

Дүйнөлүк абройлуу бул сыйлык 1901-жылдан тартып, динамиттин ойлоп табуучусу Альфред Нобелдин каза болгон күнүндө – 10-декабрда Стокгольмдо тапшырылат. Акчалай өлчөмү 10 млн. швед кронасы (1,49 млн. АКШ доллары).

Аксакал акындын мааракеси өттү

Азыркы кыргыз адабиятынын аксакалы, Кыргыз Эл Баатыры, Мамлекеттик сыйлыктын ээси, Кыргыз Эл акыны **Сүйүнбай Эралиев**дин 90 жылдык мааракеси мамлекеттик деңгээлде белгиленди.

14-октябрда Улуттук китепканада «Поэзия кереметине арналган өмүр» аттуу китеп-сүрөт көргөзмөсү ачылып, акындын төрөлгөн күнү – 15-октябрда Бишкектеги А.Малдыбаев атындагы Опера жана балет театрында атактуу акынга арналган салтанаттуу жыйын өттү. Анда акындын узак жана татаал өмүр жолу, чыгармачылыгы тууралуу бийликтин, адабият, маданият, коомчулук өкүлдөрү кеңири сөз кылып, кызуу куттуктоолорун айтышты жана искусство чеберлеринин атайын концерти берилди.

Ошол күнү кечинде Ала-Арчадагы Президенттик резиденцияда республиканын президенти Р.Отунбаеванын, Премьер-министрдин милдетин аткаруучу Ө.Бабановдун катышуусунда Баатыр акынга арналган атайын азем-кече өткөрүлүп, акынга борбор шаардагы бир бөлмөлүү батир белекке берилди.

Аксакал-акыныбыз мааракесинин алдында чыгармаларынын 5 томдук жыйнагын «Турар» басмасынан чыгарып, мааракеси менен алардын бет ачарын бирге өткөрдү.

Жазуучуну эскерүү-реквием

Журтчулугубузга жакшы белгилүү жазуучу, публицист, котормочу жана илимпоз-философ **Дайырбек Казакбаев**дин 70 жылдыгына арналган эскерүү кечеси 7-октябрда болуп өттү.

Бишкектеги Улуттук китепканада жазуучунун калемдештеринин, маданият жана искусство кызматкерлеринин, теңтуш-замандаштарынын жана жубайы, бала-бакырасынын катышуусунда маркумду эскерүү жыйыны өтүп, китеп-көргөзмөсү ачылды жана анда «Турар» басмасынан жаңы жарык көргөн эки томдук жыйнагынын бет ачар аземи болуп өттү.

Кече, көзү өтүп кеткен таланттын адамдык, чыгармачыл, илимпоздук алпейим сапаттарын эскерип айтуу менен «Достук» ресторанында жубайы, уул-кыздары куран окутушту.